

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA’LIM
VAZIRLIGI

TOSHKENT DAVLAT IQTISODIYOT UNIVERSITETI

N.B.ABDUSALOMOVA

BOSHQARUV HISOBIGA KIRISH

Darslik

Oliy o‘quvyurtlariaro ilmiy-uslubiy birlashmalarfaoliyatini
muvofiqlashtiruvchi kengashi tomonidan Oliy o‘quv yurtlarining
“Buxgalteriya hisobi va audit ” ta’lim yo‘nalishi talabalari uchun
darslik sifatida tavsiya etilgan

Toshkent - 2022

UO‘K: 65.05 KBK 65.290.2

N.B.Abdusalomova. Boshqaruv hisobiga kirish. (Darslik). - T.: «Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi», 2022 - 288 b.

ISBN 978-9943-8910-6-7

Mazkur darslik oliy ta’lim davlat ta’lim standartlari talablari asosida boshqaruv hisobiga o‘qitish dasturiga asosan tuzilgan bo‘lib, 60410100 - “Buxgalteriya hisobi va audit” bakalavriat yo‘nalishida ta’lim olayotgan talabalarga mo‘ljallangan.

Darslik iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitida ishlab chiqarish xarajatlarini turkumlash va hisobga olish, mahsulot tannarxini kalkulyatsiya qilish usullari, ishlab chiqarish zararsizligi tahlili, boshqaruv qarorlarini tahlil qilish, budjetlashtirish va xarajatlarini nazorat qilish, korxonalarda boshqaruv hisobini tashkil etish mavzulari yoritilganligi sababli juda zarur bo‘lgan darslik hisoblanadi.

Mas’ul muharrir - i.f.d., prof. M.P.Eshov

Taqrizchilar: Hotamov K.R. - Davlat soliq qo‘mitasi huzuridagi Fiskal instituti fakultet dekani, i.f.d., professor;

Temirov F.T. - TDIU Buxgalteriya hisobi kafedrası dotsenti i.f.f.d. (PhD).

Данное учебник составлено по программе обучения введение управленческий учета на основе Госстандарта высшего образования и рассчитан для студентов обучающихся по направлению 60410100 - «Бухгалтерский учет и аудит».

Данное учебник является очень необходимым для студентов, так как здесь освещены темы классификация и учет производственных издержек в условиях углубления рыночных отношений; способы калькуляции себестоимости продукта; анализ безвредности производства; принятие управленческих решений; бюджетирование и контроль издержек; организация управленческого учета в предприятиях.

Ответственный редактор - д.э.н., проф. М.П.Эшов

Рецензенты: Хотамов К.Р. - декан факультета Фискального института при Государственном налоговом комитете, д.э.н., профессор

Темиров Ф.Т. - доцент кафедры бухгалтерского учета ТГЭУ, к.э.н. (PhD);

This textbook was assembled by the program of educating the accounting on the basis of State standard of higher education and intended for students studying by the course 60410100 - "Accounting and audit".

This textbook is very essential for students as there is an important subjects illustrated: classification and accounting of production costs in the conditions of intensification of market attitudes; methods of product costing; analysis of harmlessness of production; making management decisions; budgeting and controlling costs; organization of management accounts in the enterprises.

Editor - Doctor of Economics, prof. M.P.Eshov.

Reviewers: Khotamov K.R. - Dean of the Faculty of the Fiscal Institute under the State Tax Committee, Doctor of Economics, Professor

Temirov F.T. - Associate Professor of the Department of Accounting, TSUE, (PhD);

UO‘K: 65.05

KBK 65.290.2

ISBN 978-9943-8910-6-7

© «Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi», 2022.

KIRISH

Buxgalteriya hisobini xalqaro standartlar talablariga moslab yuritish, rivojlangan davlatlar iqtisodiyotida yuritilayotgan buxgalteriya hisobi uchun zarur, eng asosiy tamoyillarni respublikamiz tadbirkorlik subyektlarida joriy etish hozirgi kun talabidir. Iqtisodiy islohotlarni bosqichma-bosqich olib borish natijasida yaratilgan Buxgalteriya hisobining milliy standartlari tobora xalqaro standartlar talablariga yaqinlashtirilmoqda. Boshqaruv hisobi tizimi tadbirkorlik subyektlari menejerlariga taqdim etiladigan barcha hisob ma'lumotlari va bosqichlarini o'ziga qamrab oladi. Boshqaruv hisobi samarali boshqaruv qarorlarini qabul qilishda xarajatlarni rejalashtirish, shakllantirish va nazorat qilish jarayoni bilan uzviy bog'liqdir. Xalqaro ekspertlarning ta'kidlashicha, xo'jalik yurituvchi subyektlarning ichki boshqaruv tizimida menejerlarning axborotlarga bo'lgan ehtiyojlarini aynan boshqaruv hisobi tizimi ta'minlaydi. Moliyaviy hisob ichki va tashqi foydalanuvchilar uchun zarur bo'ladigan ma'lumotlarni hisobga olish va tahlil qilish imkonini bersa, boshqaruv hisobi esa asosan, ichki foydalanuvchilar uchun zarur bo'ladigan ma'lumotlarni hisobga olish va o'z vaqtida ta'minlab berish imkoniyatini beradi. Rivojlangan mamlakatlarda firma va kompaniyalar buxgalteriya hisobi sohasidagi ish vaqti va resurslarining asosiy qismini boshqaruv hisobini yo'lga qo'yish va yuritishga, qolgan qisminigina moliyaviy hisobga sarflaydi.

Shularni hisobga olganda, talabalarga "Boshqaruv hisobiga kirish" fanini chuqur o'qitish zamon talabi ekanligini bugungi iqtisodiy islohotlarning o'zi ko'rsatib turibdi. Bu fanning maqsadi hisobga olingan xarajatlarni tahlil qilib, tegishli boshqaruv qarorlarini qabul qilishdan iborat.

Ushbu darslikni o'qib chiqish o'quvchilarga boshqaruv hisobining o'ziga xos xususiyatlarini aniq bilib olish, o'z navbatida, mazkur ishning mazmunini yaxshiroq tushunish imkonini beradi.

Mualliflar ushbu nashrni talabalar, magistrantlar va doktorantlar, mustaqil izlanuvchi-tadqiqotchilar, tegishli o'quv kurslarini ishlab

chiqib, amaliyotga joriy etayotgan oliy o'quv yurtlarining professor-o'qituvchilari hamda amaliyot o'tayotgan, o'zining yaqin amaliy faoliyatida boshqaruv hisobini o'rganishni mo'ljallayotgan buxgalterlarga foydali bo'lishidan umidvor.

Mazkur ishda bayon etilgan material yuzasidan barcha xulosa va takliflarni o'quvchi Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti Buxgalteriya hisobi kafedrasiga yuborishi mumkin. O'quvchining ushbu ish yuzasidan fikrini bilish mualliflar uchun qiziqarli bo'lardi.

“Boshqaruv hisobiga kirish” fanini o'rganishda muvaffaqiyat tilaymiz.

BOB.. “BOSHQARUV HISOBIGA KIRISH” FANIGA KIRISH

1.1. Ilgʻor boshqaruv hisobi va uning ahamiyati hamda vazifalari

Iqtisodiyotni yanada rivojlantirish sharoitida barcha sohalar kabi buxgalteriya hisobi sohasida ham islohotlar oʻtkazish zarurati vujudga keldi. Buning asosiy sabablaridan biri buxgalteriya hisobini yuritishda yangi usullar talablariga mos kelmay qolishi hamda buxgalteriya hisobida yangi schyotlar rejasi joriy qilinishi, mulkchilikning turli shakllari vujudga kelishi va hisob-kitob ishlarini Buxgalteriya hisobining milliy standartlariga asosan olib borish hamda xalqaro standartlarga yaqinlashish zarurati talab qilinishidir.

Respublikamizda boshqaruv hisobini alohida fan sifatida rivojlantirish yoʻnalishlarini belgilash uning taʼiy shakllanish jarayonini oʻrganish zaruratini yuzaga keltiradi.

Boshqaruv hisobi dastlab buxgalteriya hisobining tarkibida mustaqil fan sifatida rasman 1972-yilda tan olindi. Bu paytda buxgalterlarning Amerika assotsiatsiyasi tomonidan boshqaruv hisobi boʻyicha bitiruvchilarga buxgalter-tahlilchi malakasini beradigan diplomli dasturi ishlab chiqilgan edi. Binobarin, mustaqil oʻquv fani sifatida boshqaruv hisobi oliy oʻquv yurtlarining oʻquv rejasiga kiritilgan edi. Uning paydo boʻlishi hamda shakllanishi kalkulatsiya va ishlab chiqarish hisoblarining rivojlanishi bilan bogʻliq.

Kalkulatsiya hisobi xoʻjalik hisobi paydo boʻlishi bilan bir vaqtning oʻzida kelib chiqqan va tovar almashuv muomalalari natijasi hisoblangan. “Kalkulatsiya” soʻzi lotin tilidan olingan boʻlib, soʻzma- soʻz tarjimada “calcul” toshcha, yaʼni “toshchalar bilan sanash” maʼnosini anglatadi. Ikkiyoqlama yozuvning paydo boʻlishi kalkulatsiya hisobining rivojlanishini yanada yuqoriroq pogʻonaga koʻtardi. Korxonaning umumiy buxgalteriyasi tarkibida kalkulatsiya hisobining ajratib koʻrsatilishi esa buxgalteriya hisobini yanada takomillashtirish imkonini berdi.

Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida buxgalteriya hisobini xalqaro hisob tizimi asosida takomillashtirish, jumladan, axborotlarni oʻz vaqtida foydalanuvchilarga yetkazish, tijorat sirini saqlanishini taʼminlash, korxona

buxgalteriyasini ikki mustaqil qism: moliyaviy va kalkulyatsiya hisobiga bo'linishini shart qilib qo'ydi. Bu tarzda buxgalteriyaning mustaqil qismlarga bo'linishi moliyaviy hisobni markazlashtirish va kalkulyatsiya hisobini esa nomarkazlashtirishga sabab bo'ldi. Natijada kalkulyatsiya hisobi o'z vazifalariga ega bo'la boshladi va boshqaruv jarayonini tezkor-tahliliy axborot bilan ta'minlash, korxona bo'linmalari xarajatlari va daromadlarini nazorat qilish imkoniyatini yaratdi. Ushbu omillar xarajatlar me'yorlari, mahsulotning normativ kalkulyatsiyasini ishlab chiqish, haqiqiy xarajatlarning me'yoriy xarajatlarga muvofiqligini tezkor nazorat qilish, mavjud chetlanishlarni aniqlash va bartaraf qilishga imkon tug'dirdi hamda tannarxning shakllanish jarayonini boshqarishning chetlanishlar bo'yicha boshqaruv usuli yuzaga keldi.

XX asrning 40-yillari oxirida AQSH va G'arbiy Yevropaning ayrim mamlakatlarida "ishlab chiqarish hisobi" atamasi asta-sekin "boshqaruv hisobi" atamasiga almashina boshladi. Bu davrda buxgalteriya hisobi boshqaruv siyosatining shakllanishi va amalga oshirilishida faol ishtirok eta boshladi, buxgalterlar esa taxminlash, rejalashtirish, boshqaruv qarorlari qabul qilish va korxona boshqaruv xizmatlarini axborot bilan ta'minlash ustidan nazorat o'rnatish sohasida faoliyat yuritib boshladilar.

O'zbekiston korxonalarida ko'pgina buxgalterlar an'anaviy buxgalteriya hisobi bilan shug'ullanadilar. Ko'pgina korxonalarda boshqaruv hisobi olib borilmaydi yoki bu hisob juda sust rivojlangan. Uning ko'pgina unsurlari bizning an'anaviy buxgalteriya va operativ hisobimizga, iqtisodiy tahlilimiz tarkibiga kiradi. Shu bilan birga, O'zbekiston hisob amaliyoti hali marketing imkoniyatlaridan foydalangan emas, unda haqiqiy xarajatlarning taxminiylardan og'ishishlari, mahsulotni sotishning zararsizlik nuqtasini aniqlash,

Бизнес-план^ transfert bahoni shakllantirish, ichki hisob va auditning metodikasi kabi katta imkoniyatlardan foydalanilmayapti.

Mutaxassislarning hisob-kitoblariga ko'ra, iqtisodiy jihatdan rivojlangan mamlakatlarda йта va kompaniyalar buxgalteriya hisobi sohasida ish vaqtining asosiy qismini boshqaruv hisobini tiklash va yurgizishga sarf qildi, ayni vaqtda an'anaviy moliyaviy hisobga faqat qolgan qismigina ketadi.

Respublikamiz korxonalarida esa bu nisbatning, afsuski, mutlaqo aksini ko'ramiz. Bu sabab boshqaruv hisobining O'zbekistondagi mavjud qonuniy va me'yoriy hujjatlarda o'z aksini topmaganidir. Masalan, "Buxgalteriya hisobi to'ldirish qonunda faqat buxgalteriya hisobiga aniqlik kiritilgan, unda na moliyaviy va boshqaruv hisobi to'g'risida hech narsa deyilmagan. Ma'lumki, u yoki bu hodisa mohiyatini tushunish uchun dastlab uning tarixan tiklanish va rivojlanish, shuningdek, sabab-oqibat munosabatlarini aniqlash zarur.

Boshqaruv hisobining tiklanishi va shakllanishini kalkulyatsion va ishlab chiqarish hisoblarining rivojlanishi tarixidan ajralgan holda tasavvur etish qiyin.

Boshqaruv hisobi tiklenishi va rivojlanishi yo'lida mavjud buxgalteriya bazasida ikki mustaqil schyotkr rejasi - moliyaviy va boshqaruv hisobini qo'llash amaliy qadam bo'lib qoldi. Bunday bo'linish sezilarli tarzda Yevropa mamlakatlarining yagona milliy rejasi shakllanishiga ta'sir qila boshladi. Gap shundaki, ikkinchi jahon urushiga qadar Yevropa mamlakatlarida (Fransiya, Germaniya va h.k.) buxgalteriya hisobi yagona hisob rejasi bo'lib olib borildi. Ikkinchi jahon urushidan keyin esa Yevropa iqtisodiy hayotida AQSH kapitali hal qiluvchi ahamiyat kasb etdi, shu bilan birga, buxgalteriya hisobining shakllanishiga ingliz-amerika yondashuvchi bo'ldi. Chunki boshqaruv hisobida taxminlash va rejalashtirish funksiyalari tarkibiy funksiyalardan bo'lib qoldi, ularning yagona buxgalteriyada qo'llanishi esa korporatsiyaning tijorat sirlari buzilishiga olib keldi. Shu sababdan Yevropa milliy hisob rejasi bundan keyingi rivojlanishi ularning moliyaviy hisobot tuzish imkoniyatiga muvofiqlashuvi yo'lidan bordi va korporativ hollarda moliyaviy hisob doiralari bilan chegaralana boshladi.

Har qanday boshqaruv tizimi tegishli axborot ta'minoti tizimsiz faoliyat ko'rsata olmaydi. Ma'lumotlarni yig'ish, umumlashtirish va qayta ishlashning eng muhim vositalaridan biri buxgalteriya hisobidir. Ammo turli tizimlarda buxgalteriya hisobi har xil vazifalarni bajaradi, shuning uchun bir tizimdan boshqa bir tizimga o'tishda buxgalteriya hisobi tizimini ham o'zgartirish kerak bo'ladi. Masalan, bozor iqtisodi elementlarining joriy etila borishi bilan turli darajadagi noaniqliklar va xavflar yuzaga keladi. Mol yetkazib beruvchi tegishli molni yetkazib bermasligi, xaridorlar esa olgan moli uchun to'lovni

to'lamasligi mumkin, tovar sotilmay qolishi, baho birdaniga o'zgarishi va buning natijasida zarar ko'rish mumkin. Undan tashqari ko'pgina yangi jarayonlar, masalan, aksiya chiqarish, dividend to'lash, qarz olish yoki berish shartlari paydo bo'ladi. Korxonalar bu holatni o'z vaqtida va aniq hisobga olishi, tegishli chora-tadbirlarni ko'rishi, uning asosida barqaror rivojlanishlari uchun ma'lumotlar yig'ish va qayta ishlashning samarali tizimiga ega bo'lishi kerak.

Undan tashqari buxgalteriya hisobining uzoq davr davlat mulki ustidan markazlashtirilgan davlat nazoratining quroli bo'lib kelganligi, uslubiylatining shu vazifaga mos ishlanganligi ham hozirgi kunda tegishli o'zgartirishlar qilishni taqozo etmoqda.

Buxgalteriya hisobi bo'limi boshqaruvning boshqa bo'limlaridan ajralib qolgan edi. Bunday holat hisob ma'lumotlaridan korxonaning joriy boshqaruvida juda qoniqarsiz darajada foydalanilishiga olib kelgan.

O'tgan davr ichida mamlakatimizda buxgalteriya hisobining asosiy vazifasi doimiy ravishda ko'ona faoliyatining holati va x^a-x^h yo'nalish bo'yicha moliyaviy natijalari haqida jamlangan iqtisodiy ma'lumotlar bilan yuqori tashkilotni ta'minlash maqsadida ko'p turdagi hisobotlar tuzish bo'lgan va juda murakkab hisoblangan hamda qat'iy tartib asosida faoliyat ko'rsatadigan hisob-kitob yuzaga kelgan edi.

Turli mulkchilik shakllarining paydo bo'lishi, korxonalarning tashqi bozorga chiqq boshlashi uzoq davr mobaynida yuzaga keltirilgan, markazlashgan rejali xo'jalik yuritishga moslangan buxgalteriya hisobining amaliyotdan orqada qolayotganligini yaqqol ko'rsata boshladi.

Buxgalteriya xodimlari yangi masalalarni hal qilish uchun zarur nizomlarning mavjud emasligi tufayli boshi berk ko'chaga kirib qola boshladilar.

Bu muammolar matbuotda buxgalteriya hisobini bozor iqtisodi talablariga mos keladigan darajaga olib chiqish yo'llari xususidagi muhokamalarning boshlanishiga olib keldi. Jumladan, matbuotda buxgalteriya hisobini soddalashtirish, schyotlar rejasining mazmuni va ahamiyati, auditni joriy etish, buxgalteriya hisobini yuritishning maqsadini ichki va tashqi ma'lumot iste'molchilari uchun ajratish, turli mulkchilik

shakliga ega korxonalar faoliyatidagi ba'zi sohalarning hisobini tashkil qilish haqidagi masalalar yuzasidan tortishuvlar boshlandi.

Bu tortishuvlar buxgalteriya hisobiga oid ko'plab nizom va qonunlarning qabul qilinishiga olib keldi. Biroq bu yangiliklar ko'zlangan samarani bermadi, ya'ni korxona boshqaruvining ehtiyojiga yo'naltirilgan hisob tizimi yaratilmadi. Bunga sabab qilingan o'zgartirishlarning, asosan, mavjud hisobni to'ldirish, ba'zi bir kichik masalalarni hal qilishga qaratilganligi edi. Undan tashqari hisobotni soddalashtirish borasida qilingan ishlar ham tegishli natija bermadi. Bunga sabab bozor iqtisodiyoti sharoitida hisobning uslubiy va tashkiliy masalalari yaxshi o'rganilmaganligi va ishlab chiqilgan nizomlar uchun ilmiy asoslangan dasturning mavjud emasligi edi. Bular buxgalteriya hisobi va hisobotining tashqi va ichki iste'molchisi uchun bo'lgan ahamiyatini o'lchab bo'lmaz darajada o'sishi va analitik xususiyatining pasayishiga olib keldi.

Buxgalteriya hisobining mavjud tizimi xo'jalik yuritishni ekstensiv usulda olib borishga yo'naltirilgan edi. Tadqiqotlarning ko'rsatishicha, xo'jalik yuritishning yangi sharoitida buxgalteriya hisobida yuz bergan o'zgarishlar ishlab chiqarish unumdorligini oshirishning asosiy muammolarini hal qilish saviyasiga (sifatiga) tegishli ta'sirini ko'rsatmadi. Natijada boshqaruv mazmuni, xo'jalik hisobi va buxgalteriya hisobi tizimi o'rtasida o'zaro nomutanosiblik yuzaga keldi.

Iqtisodiy adabiyotlarda turli mulkchilik shakllarining faoliyat ko'rsata boshlashi va umuman, bozor iqtisodi sharoitida buxgalteriya hisobini takomillashtirish borasida turli fikrlar bildirilmoqda. Shu bilan birga, olimlarning ko'pchiligi buxgalteriya hisobi korxonalar boshqaruv tizimini zarur ma'lumotlar bilan ta'minlay olmayotganligini tan olmoqda.

Yuqoridagilardan tashqari buxgalteriya hisobi ma'lum bir darajada- sust xarakterga ega bo'lib qolayotganligi, ya'ni uning vazifasi, asosan, xo'jalik jarayonini qayd etishdan iborat bo'lib qolayotganligi iqtisodiy adabiyotlarda alohida ta'kidlanmoqda.

Buxgalteriya hisobining yana bir muhim vazifasi - ma'lumotlar bilan ta'minlash vazifasining ahamiyati hozirgi kunda juda o'sib borayotganligi, mavjud hisob tizimi esa bu vazifani qoniqarsiz darajada bajarayotganligi va bu

borada o'zgartirishlar qilish hamda buxgalteriya hisobini bozor iqtisodi talablariga mos qilib takomillashtirib borish davr talabi ekanligi aytilmoqda.

Buxgalteriya hisobini rivojlantirishda bir narsaga alohida e'tiborni qaratish lozim, u ham bo'lsa, buxgalteriya hisobini bozor iqtisodi talablari asosida takomillashtirish, faqatgina hisob ma'lumotlari doirasining mazmuni, maqsadga muvofiqligi, muddati, uni olishga ketadigan xarajatlar va boshqaruv obyektlarini aks ettirish usullarini kengaytirish asosida bo'lmasligi kerak. Chunki bu hisob ishlari hajmining o'zini oqlamagan tarzda ortishi va buning oqibatida boshqaruv tizimining unga bo'lgan kamayishi hamda uning yuritilishida soxtalik yuz berishi kabi salbiy oqibatlarga olib kelishi mumkin.

Buxgalteriya hisobi ishlab chiqarishning boshqaruv tizimida faqatgina boshqaruv obyektlari haqida ma'lumot berish manbayi bo'lib qolmasdan, balki uning holati ustidan tezkor ravishda nazorat qilish vositasi ham hisoblanadi.

Shu bilan bir qatorda, ba'zi bir iqtisodchilarning fikricha, buxgalteriya hisobi tizimi maxsus tezkor hisobni tashkil etmasdan, ichki bo'linmalar xo'jalik hisobi ko'rsatkichlarining tezkor ravishda olinishini ta'minlashi kerak. Boshqacha qilib aytadigan bo'lsak, xo'jalik hisobida ishlovchi korxona bo'linmalari faoliyati haqidagi zarur, tezkor va aniq ma'lumotlarni buxgalteriya hisobi berishi lozim.

Bunday ommaviy, shu bilan birga, mutlaqo noto'g'ri qarash, bir tomondan, koraona bo'linmalari faoliyati natijalari tezkor-texnika hisobi va nazoratining vazifalarini hal qilishni obyektiv jihatdan imkonsiz qilib qo'yimoqda, ya'ni buxgalteriya hisobi o'zining yuqori darajada obyektivligi bilan ajralib turgani holda, u, avvalambor, kechikib yuritilmoqda, qolaversa, ma'lumotlarni tezkor boshqaruv ehtiyoji uchun zarur darajada detallarga (qismlarga) ajratilmagan holda bermoqda. Bu ma'lumotlardan, odatda, o'tgan davr uchun koraona faoliyati haqida hisobot tuzishda foydalaniladi.

Ikkinchi tomondan, masalaga bunday yondashish koraonaning boshqa bo'limlarini javobgarlikdan ozod qilgani holda, deyarli barcha ishlarni buxgalteriya bo'limining zimmasiga yuklamoqda. Busiz ham hisobning dastlabki davrida (bosqichida) boshlang'ich buxgalteriya hisobi bilan

tezkor-texnika hisobi o'rtasida keskin bir chegara qo'yish mumkin emas.

Shuning uchun ham buxgalteriya hisobini bozor iqtisodi talablariga mos qilib rivojlantirishda tezkor-texnika hisobi bilan buxgalteriya hisobini birgalikda olib qarash lozim.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatmoqdaki, koraonalarda olinayotgan barcha ma'lumotlarning 40-50 foizi keraksiz, shu bilan birga, boshqaruvning ma'lumotga bo'lgan ehtiyoji 50 foizga qondirilmas ekan.

Shunday qilib, bir tomondan katta hajmda ma'lumot yetishmasligi va ularning kechikib berilayotganligi yaqqol sezilayotgan bo'lsa, ikkinchi tomondan buxgalteriya hisobi, tezkor-texnika hisobi yetkazib beradigan ma'lumotlarning yarmi hech kimga kerak bo'lmayapti. Bu holni faqat hisobning inqiroz holati deb baholash mumkin, xolos.

Shunday ekan, hisobni boshqaruvning ehtiyojini zarur ma'lumotlar bilan yetarli darajada qondirishga yo'naltirish borasidagi izlanishlarni kuchaytirish zarur.

Hozirgi vaqtda buxgalteriya hisobining tezkorlik darajasi yuqori emas va ishlab chiqarishning borishi haqidagi ma'lumotlarni buxgalteriya hisobi tegishli rahbarlarga tezlikda yetkazib bera olmaydi. Shuningdek, buxgalteriya hisobining ko'p ma'lumotlari hisobot davri tamom bo'lgandan keyingina olinadi. Bu ma'lumotlardan faqat keyingi ishlab chiqarish jarayonlarida foydalanish mumkin. Shuning uchun ham buxgalteriya hisobi ma'lumotlarining tezkorligini ta'minlash hozirgi zamon ishlab chiqarish jarayonini boshqarishning asosiy talablaridan biri hisoblanadi.

Buxgalteriya hisobining boshlang'ich hujjatlarida juda ko'p ko'rsatkichlar bir necha marta takrorlanadi. Shuning uchun boshlang'ich hujjatlarning shakllarini ishlab chiqish va ularda aks ettirilgan ma'lumotlarni ishlashda bir xil ko'rsatkichlarning har xil hujjatlarda qaytarilishini mumkin qadar kamaytirish kerak.

Bundan tashqari boshlang'ich hujjatlar ko'rsatkichlarining ko'plari doimiy ma'lumotlar bo'lib, ular shu kabi hujjatlarning har birida aks ettiriladi. Shunday doimiy ma'lumotlarning boshlang'ich hujjatlarda qay darajada aks ettirilishini ham ilmiy hal qilish lozim. Boshqaruv hisobi o'z vazifalarini xo'jalik hisobining har uchala turini joriy etish bilan nazorat, boshqarish va

iqtisodiy tahlil funksiyalari vositasida amalga oshiradi.

Shunday qilib, umumiy (moliyaviy) hisobning obyektlari, ya'ni mol yetkazib beruvchilar, xaridorlar bilan hisob-kitob, moliyaviy natijalarning hosil qilinishi va foydalanilishini boshqarish, ishlab chiqarishni o'rganish holatlari va h.k.lar bilan boshqarish yaqqol ifodalangan, davriy xarakterga ega bo'lmagan bir paytda yopiq boshqaruv tizimi paydo bo'ladi. Shunday ekan, boshqaruv hisobi umumiy (moliyaviy) hisobdan nimasi bilan farq qiladi? Buxgalteriya hisobining bu ikki turini taqqoslab, tahlil qilish muallifga ularning oldida turgan maqsadlari, hajmi, ma'lumotlari, iste'molchilari, reglament belgilash, obyektlari, ma'lumotlarining tezkorligi bo'yicha asosiy farqlarini ajratish imkonini beradi:

- boshqaruv hisobi, asosan, kelajakka yo'naltirilgan va korxona darajasida rejalashtirish bilan uzviy bog'langan, moliyaviy hisob esa sodir bo'lgan umumxo'jalik jarayonlarini qayd etadi;
- boshqaruv hisobi umumiy qabul qilingan andozalarga amal qilmaydi, moliyaviy hisob esa qat'iy nizom va andozalar doirasida yuritiladi;
- boshqaruv hisobi tez o'zgaruvchan bo'ladi va aniq bir xo'jalik muammolari va vazifalarini hal etish uchun zarur ma'lumotlarni olishdagi roli bilan ajralib turadi;
- moliyaviy hisob esa oldindan belgilangan bo'ladi va sharoitga qarab o'zgarmaydi;
- boshqaruv hisobi o'z faoliyatini, e'tiborini alohida bir xo'jalik faoliyati bo'g'inlariga (ya'ni alohida bir ishlab chiqariladigan va sotiladigan mahsulotlar turi, boshqaruvning har xil bo'g'inlariga va h.k.) qaratadi, moliyaviy hisob esa butun ishlab chiqarish jarayoniga o'z e'tiborini qaratadi;
- boshqaruv hisobi ichki iste'molchilar uchun (korxona va uning bo'linmalari rahbar xodimlariga), moliyaviy hisob esa tashqi iste'molchilarga (davlat organlari, sarmoyadorlar va h.k.) ma'lumot yetkazib beradi;
- boshqaruv hisobi ma'lumotlarning aniqligiga emas, balki tezkorligiga, ya'ni o'z vaqtidaligiga ko'proq e'tibor beradi;
- moliyaviy hisob ma'lumotlarning aniq bo'lishini taqozo qiladi;
- boshqaruv hisobining yakuni bo'yicha tuziladigan hisobot- larning

topshirish muddati moliyaviy hisobga o'xshab qonun bilan belgilab berilmaydi va korxona boshqaruv xodimlariga talab qilgan muddatda topshiriladi;

- boshqaruv hisobi moliyaviy hisobdan farqli o'laroq, majburiy emas va uni tashkil qilish yoki qilmaslikni boshqaruv xodimlarining o'zlari hal qiladi.

Bu taqqoslashlarni uzoq davom ettirish mumkin, yuqoridagi farqlarni alohida ta'kidlagan holda, boshqaruv hisobi bilan moliyaviy hisobni bir-biridan butunlay ajratish mumkin emasligini ham aytib o'tish lozim. Bunga sabab moliyaviy hisob uchun qabul qilingan tamoyillarning ahamiyatini belgilovchi omillar boshqaruv hisobiga ham tegishlidir. Undan tashqari moliyaviy hujjatlar tuzishda foydalaniladigan tezkor ma'lumotlar boshqaruv hisobida ham qo'llaniladi. Shunday ekan, boshlang'ich ma'lumotlarni yig'ish yagona bir tartib asosida bajarilishi kerak. Aks holda, boshlang'ich ma'lumotlarni yig'ish va uni moliyaviy hisob bilan bog'lash imko- niyati yo'qoladi.

Buxgalteriya hisobining bu ikkala turi o'xshashligini belgilab beruvchi eng asosiy omil har ikkala hisob ma'lumotlari asosida qarorlar qabul qilinishidir. Moliyaviy hisob ma'lumotlari sarmoyadorlarga korxonaning istiqbolini baholashda, ya'ni ushbu korxonaga sarmoya kiritish (qo'yish) haqida qaror qabul qilishga yordam beradi. Boshqaruv hisobi ma'lumotlari boshqaruvchilar tomonidan korxona va uning bo'limlari boshqaruvi turli-tuman masalalarining hal qilinishida qo'llaniladi. Bu yerda uning birgina mahsulot sotish bahosini aniqlashdagi ahamiyatini eslatish kifoyadir.

Xulosa shundan iboratki, hisobni boshqaruvning ehtiyojini kerakli ma'lumotlar bilan yetarli darajada qondirishga yo'naltirish borasidagi izlanishlarni kuchaytirish zarur.

1.2. Ilg'or boshqaruv hisobi fanining predmeti, metodi hamda vazifalari

“Boshqaruv hisobi” fanining predmeti xarajatlar va mahsulot tannarn kalkulatsiyasi, javobgarlik markazlari bo'yicha boshqaruv hisobini tashkil etish, budjetlashtirish, istiqbolda subyekt taraqqiyotini belgilovchi loyihalar

tahlili, segmentlar bo'yicha hisobot tuzish, samarali transfert baholarini shakllantirishning nazariy-uslubiy hamda tashkiliy asoslarini yoritish hisoblanadi.

Iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda firma va kompaniyalar buxgalteriya hisobi sohasidagi ish vaqtlarining deyarli 90 foizini boshqaruv hisobini tashkil etish va yuritishga sarflaydi. Bu esa o'z navbatida, boshqaruv hisobi bilan yuqori malakali mutaxassislar shug'ullanishini talab etadi.

Olinayotgan iqtisodiy axborotlar ichki va tashqi foydalanuvchilar uchun o'z vaqtida ularning talabini to'liq qondirish uchun qaratilgan bo'lishi kerak. Shu bilan birga, iqtisodiy axborotlar har bir koraona faoliyatini rejalashtirish, istiqbolini belgilash, xarajatlar hisobini mahsulotlar turlari bo'yicha olib borish va mahsulot birligi tannamni to'g'ri aniqlab, ularni kamaytirish yo'llarini belgilash bo'yicha tegishli boshqaruv qarorlarini qabul qilishda zarur asos bo'lib xizmat qilishi kerak.

Boshqaruv hisobi fanining predmeti ishlab chiqarish xarajatlari, mahsulot tannamni kalkulyatsiya qilish, javobgarlik markazlari bo'yicha boshqaruv hisobini tashkil qilish, budjetlashtirish, istiqbolda koraona taraqqiyotini belgilovchi loyihalar tahlili, segmentlar bo'yicha hisobotlar tuzish va samarali transfert baholarining nazariy-uslubiy hamda tashkiliy asoslarini kiritish hisoblanadi.

Boshqaruv hisobi bozor iqtisodiyoti sharoitida paydo bo'lgan, koraona va uning turli bo'limlaridagi tarkibiy tuzilmalar boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun qilingan xarajatlar va olingan daromadlar to'g'risidagi axborotlarni o'z vaqtida taqdim etish, koraonada yuritiladigan hisob siyosatiga muvofiq, korxonaning moliyaviy xo'jalik

faoliyatini budjetlashtirish, tashqi va ichki investitsiya loyihalarini tahlil qilish, xarajatlarni tegishli schyotlarda hisobga olish va mahsulot tannarxini kalkulyatsiya qilishning zamonaviy usullarini qo'llash, ichki xo'jalik bo'linmalari o'rtasidagi muomalalarda foydalaniladigan transfert baholarini shakllantirishdan iboratdir.

Boshqaruv hisobida buxgalteriya hisobi nazariyasining hujjatlashtirish va investitsiyalash, baholash va kalkulyatsiya, schyotlar va ikkiyoqlama yozuv,

balans va hisobot usullarining barcha elementlaridan keng foydalaniladi.

Boshqaruv hisobi an'anaviy buxgalteriya hisobi, operativ-texnik va statistika hisobi hamda iqtisodiy tahlilning ko'pgina usullaridan foydalaniladi.

Boshqaruv hisobining har bir korxonada tashkil etilishi o'z vaqtida oqilona boshqaruv qarorlarini qabul qilish, korxona faoliyatini rejalashtirish, tahlil va nazorat qilish orqali ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga imkon yaratadi.

Korxonalarda ta'minot-tayyorlov faoliyati ishlab chiqarish jarayonini tashkil qilish uchun zarur mehnat buyumlarini sotib olish, tashib kelish, saqlash va boshqa xarajatlarni o'z vaqtida hisobga olish bilan bog'liq jarayonlarni o'z ichiga oladi.

Boshqaruv hisobini shakllantirishda ishlab chiqarish xarajatlarining tarkibi, o'zgarishi, ularni mahsulot turlari bo'yicha sarflanishini hisobga olish va mahsulot tannarxini kalkulyatsiya qilish, sarflangan xarajatlarning me'yorida oshib ketish sabablari hisobga olinadi va ularni kelajakda kamaytirish yo'llari belgilanadi. Moliya-tijorat faoliyatida esa korxona iqtisodiy bo'limlari bo'yicha sotish, qurib bitkazilgan obyektlarni topshirish, ma'muriy boshqaruv xarajatlar rejasi tuziladi va ularning bajarilishi nazorat qilinadi.

Tashkiliy faoliyat bo'yicha boshqaruv hisobini tashkil qilish alohida bo'linmalar boshqaruvchilar zimmasiga xarajatlar hajmi, ularning samaradorligi to'g'risidagi axborotlarni shakllantirish vazifasini yuklaydi.

Boshqaruv xarajatlari faqatgina xarajatlar hisobi va mahsulot (bajarilgan ish, ko'rsatilgan xizmatlar) tannarxi kalkulyatsiyasi bilan shug'ullanibgina qolmasdan, balki korxona rahbariga joriy va istiqbolli boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun zarur axborotlarni ham berishi kerak.

Qishloq va suv xo'jaligi korxonalarida boshqaruv hisobining vazifalari quyidagilardan iborat:

- korxonaning ishlab chiqarish faoliyatini rivojlantirish uchun istiqbolli boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun zarur axborotlar manbayini shakllantirish va rahbarlarni ular bilan ta'minlash;
- korxona moliyaviy xo'jalik faoliyatini tezkor boshqarishda menejerlarga ishonchli, yuqori samarador axborotlarni o'z vaqtida yetkazib

berish;

- mahsulot (bajarilgan ish, xizmat)larning ishlab chiqarish tannarxini to'g'ri aniqlash, belgilangan me'yorlardan chetlanishlar va ularni yuzaga kelish sabablarini ko'rsatib berishdan iborat.

Bozor iqtisodi sharoitida boshqaruv hisobi o'z vazifalari orqali korxona ichki faoliyati, uning strategiyasi va taktikasi bilan boshqaruvning asosiy axborot poydevori sifatida namoyon bo'ladi.

Boshqaruv hisobining strategiyasi istiqbolida korxona taraqqiyotining belgilovchi loyihalar tahlili, istiqbolni belgilash, budjetlashtirish, javobgarlik markazlari bo'yicha segmentar hisobini tuzish, oqilona transfert baholarini o'rnatish va boshqaruv qarorlarini qabul qilish tizimini ifodalaydi. Boshqaruv hisobi taktikasi esa joriy davrda ishlab chiqarishni tashkil qilish, xarajatlar va mahsulot tannarxi kalkulyatsiyasi bo'yicha hisob yuritish, qabul qilingan qarorlarni texnik nazorat qilish va ichki imkoniyatlardan foydalanish yo'llarini ko'rsatib berishdan iborat.

1.3. Boshqaruv hisobining shakllanishi va muammolari

Bugungi kunda ishlab chiqarish har jihatdan rivojlanayotgan sharoitda iqtisodiy rivojlanishning eng muhim vazifalaridan biri rivojlangan biznes tuzilmasini yaratish va koraonalarda raqobatbardosh boshqaruv tizimini shakllantirish hisoblanadi. Shu munosabat bilan koraonalar oldida turgan eng dolzarb muammolardan biri ishonchli boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun to'liq, tezkor va ishonchli axborot-tahliliy bazani shakllantirish zarurati hisoblanadi. Boshqaruv hisobi va tahlil tizimini shakllantirish boshqaruvni takomillashtirishning eng muhim tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi. Biroq bu jarayon boshqaruv hisobi tizimini shakllantirishning yagona metodologik asoslari yo'qligi, koraona boshqaruv tizimida boshqaruv hisobining maqsadlari aniq emasligi, boshqaruv hisobining koraonadagi moliyaviy va soliq ma'lumotlariga aloqasi bilan bog'liq ko'p hal etiladigan masalalar mavjudligi bilan murakkablashadi.

Zamonaviy texnologiyalar shiddat bilan rivojlanib borayotgan davrda har qanday biznes yuritishni buxgalteriya hisobisiz tashkil etib bo'lmaydi. Buxgalteriya hisobi ta'ini tadqiq etish iqtisodchilarga buxgalteriya hisobining

schyotlar tizimi, ikkiyoqlama yozuv, baholash va kalkulyatsiya, balans va hisobot, inventarizatsiya kabi muhim usullarini ajratish imkonini berdi.

Sanoat ishlab chiqarishning paydo bo'lishi va rivojlanishi, ishlab chiqarish texnologiyasining murakkabligi va turli xil boshqaruv vazifalari muayyan mahsulot tannamni hisoblash zaruratini keltirib chiqardi. Sanoatning turli tarmoqlarini rivojlanishi borgan sari kerakli axborotlarni shakllantirish uchun ishlab chiqarish va kalkulyatsiya hisobini usullarining rivojlanishiga turtki bo'ldi. Boshqaruv hisobining paydo bo'lishi hamda shakllanishi kalkulyatsiya va ishlab chiqarish hisoblarining rivojlanishi bilan bog'liq. Kalkulyatsiya hisobi xo'jalik hisobi paydo bo'lishi bilan bir vaqtning o'zida kelib chiqqan va tovar almashuv muomalalari natijasi hisoblangan. Ikkiyoqlama yozuvning paydo bo'lishi kalkulyatsiya hisobining rivojlanishini yanada yuqoriroq pog'onaga ko'tardi. Koraonaning umumiy buxgalteriya hisobi tarkibida kalkulyatsiya hisobining ajratib ko'rsatilishi esa buxgalteriya hisobini yanada takomillashtirish imkonini berdi.

Buxgalteriya hisobini xalqaro hisob tizimi asosida takomillash - tirish jumladan, axborotlarni o'z vaqtida foydalanuvchilarga yetkazish, tijorat siri saqlanishini ta'minlash, korxona buxgalteriyasini ikki mustaqil qism: moliyaviy va kalkulyatsiya hisobiga bo'linishini shart qilib qo'ydi. Bu tarzda buxgalteriyaning mustaqil qismlarga bo'linishi moliyaviy hisobni markazlashtirish va kalkulyatsiya hisobini esa nomarkazlashtirishga sabab bo'ldi. Natijada kalkulyatsiya hisobi o'z vazifalariga ega bo'la boshladi va boshqaruv jarayonini tezkor-tahliliy axborot bilan ta'minlash, korxona bo'linmalari xarajatlari va daromadlarini nazorat qilish imkoniyatini yaratdi. Ushbu omillar xarajatlar me'yorlari, mahsulotning kalkulyatsiyasini ishlab chiqish, haqiqiy xarajatlarning me'yoriy xarajatlarga muvofiqligini tezkor nazorat qilish, mavjud chetlanishlarni aniqlash va bartaraf qilishga imkon tug'dirdi hamda tannarxning shakllanish jarayonini boshqarishning chetlanishlar bo'yicha boshqaruv usuli yuzaga keldi. Boshqaruv hisobining bir qismi sifatida korxonalarining biznes boshqaruviga alohida e'tibor bera boshlandi. Bu esa ishlab chiqarish xarajatlari hisobini yuritish jarayonida olingan ma'lumotlarga asoslangan boshqaruv axborot tizimlarini yaratish zaruratini keltirib chiqardi. Bizning fikrimizcha, korxona xarajatlari hisobini

bunday yuritish, boshqaruv hisobini tashkil etishda quyidagi vazifalarni amalga oshiradi:

- boshqaruv qarorlarini qabul qilish va dastlab tanlab olingan rejalarni tuzish uchun tezkor va obyektiv axborot ta'minoti;
- ishonchli narx belgilash bazasi bilan ta'minlash;
- xo'jalik yurituvchi subyektning xo'jalik faoliyati natijalari to'g'risida ma'lumot olish;
- mahsulot tannarxini baholash va tugallanmagan ishlab chiqarishni baholashda uslubiy asos yaratadi.

Shu bilan birga, ishlab chiqarish hisobi nazorat qilish maqsadida qabul qilingan haqiqiy xarajatlarni aks ettirish bilan emas, balki boshqaruv qarorlarini qabul qilishda mavjud har qanday variantni ko'rish imkoniyati uchun ma'lumotlar shakllanishida muhim ahamiyatga ega.

O'tgan davr ichida mamlakatimizda buxgalteriya hisobining asosiy vazifasi doimiy ravishda korxona faoliyatining moliyiy-xo'jalik holati bo'yicha moliyaviy natijalari haqida jamlangan iqtisodiy ma'lumotlar bilan yuqori tashkilotni ta'minlash maqsadida ko'p turdagi hisobotlar tuzish bo'lgan va juda murakkab hisoblangan hamda qat'iy tartib asosida faoliyat ko'rsatadigan hisob-kitob yuzaga kelgan edi.

Iqtisodiyotni erkinlashtirish va rivojlantirish, ishbilarmonlik muhitini yaxshilash, iqtisodiyot tarmoqlarining raqobatbardoshligini oshirish bo'yicha tub islohotlarning amalga oshirilishi, iqtisodiyot tarmoqlarida chuqur tarkibiy o'zgartirishlarni amalga oshirish, tovarlar va xizmatlarning sifatli bozorini shakllantirgan holda raqobatbardosh bozor iqtisodiyotiga o'tish jarayonini jadallashtirish, iqtisodiy salohiyatni kengaytirish bo'yicha chora-tadbirlarning izchil amalga oshirilishi, korxonalarning tashqi bozorga chiqa boshlashi uzoq davr mobaynida yuzaga keltirilgan, bu esa markazlashgan rejali xo'jalik yuritishga moslangan buxgalteriya hisobining amaliyotdan orqada qolayotganligini yaqqol ko'rsata boshladi.

Olinayotgan iqtisodiy axborotlar ichki va tashqi foydalanuvchilar uchun o'z vaqtida ularning talabini to'liq qondirish uchun qaratilgan bo'lishi kerak. Shu bilan birga, iqtisodiy axborotlar har bir korxona faoliyatini rejalashtirish, istiqbolini belgilash, xarajatlar hisobini mahsulotlar turlari bo'yicha olib

borish va mahsulot birligi tannarxini to'g'ri aniqlab, ularni kamaytirish yo'llarini belgilash bo'yicha tegishli boshqaruv qarorlarini qabul qilishda zarur asos bo'lib xizmat qilishi kerak. Lekin hozirgi vaqtda buxgalteriya hisobining tezkorlik darajasi yuqori emas va ishlab chiqarishning borishi haqidagi ma'lumotlarni buxgalteriya hisobi tegishli rahbarlarga tezlikda yetkazib bera olmaydi. Shuningdek, buxgalteriya hisobining ko'p ma'lumotlari hisobot davri tamom bo'lgandan keyingina olinadi. Shuning uchun ham, korxonalarning moliyaviy-xo'jalik faoliyatiga boshqaruv hisobini joriy etishda jiddiy muammolar yuzaga kela boshladi. Ayniqsa, bunday muammolar texnologik jihatdan murakkab ishlab chiqarish tuzilmalari bilan bog'liq tarmoqlarda yaqqol namoyon bo'ldi: mashinasozlik, metallurgiya, sanoat qurilishi, transport va shu kabilar. Bu tarmoq ko'om^ming ba'zilar ko'p yillar davomida mahsulot turlarini belgilash, nara o'rnatish, moliyalashtirish manbalari, texnik rivojlantirish va modernizatsiya qilish bilan bog'liq ravishda davlat tomonidan tartibga solingan. Qisman, bir qator korxonalar mahsulotini xa^ qilishda yuqori ulushi hali ham davlat buyurtmasiga to'g'ri keladi.

Shuningdek, yana bir muhim muammo: bu uzoq yillar mobaynida boshqaruv hisobini tashkil etishning yagona uslubiyati mavjud emasligi. Olib borilgan tadqiqotlar muallifga mahalliy korxonalarda boshqaruv hisobini joriy etishdagi to'sqinlik qiluvchi dolzarb muammolarni aniqlash imkonini berdi (1-jadval).

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, ushbu muammolar ichida texnik muammolar alohida ahamiyatga ega bo'lib, boshqaruv hisobi usullarini qo'llashda ko'om^ng texnik tayyorgarligi hamda dasturiy ta'minot mahsulotlari bilan qurollanganlik darajasi o'zaro bog'liq bo'lib, texnik ta'minotni yaratmasdan turib, boshqaruv hisobini tashkil etib bo'lmaydi.

Korxonaning moliyaviy-xo‘jalik fadiyatida boshqaruv hisobini
tashkil qilish muammolari

t/r	Muammo	Muammoning mazmuni
1.	Tizimli	Boshqaruv hisobining yagona nazariy asosi mavjud emasligi
		Buxgalteriya hisobi tizimi bilan o‘zaro bog‘liq boshqaruv hisobini yuritishning tizimli texnologiyasi yo‘qligi
		Boshqaruv hisobi, byudjetlashtirish, faoliyatni nazorati, ichki nazoratning yagona mezonini ishlab chiqilmaganligi
2.	Tashkiliy	Boshqaruv hisobini buxgalteriya hisobi bilan parallel tashkil etadigan qoidalarning mavjud emasligi
		Boshqaruv hisobi bo‘yicha uslubiy jihatdan tayyorlangan mutaxassislarining yetishmasligi

3.	Psixologik	Boshqaruv hisobini tashkil etish va uning natijalarini amaliyotda qo'llashda maqsadning to'g'ri qo'yilmaganligi
		Boshqaruv tizimi boshqaruv hisobi natijalari va boshqaruvchilar motivatsiyasi o'rtasida o'rnatilgan aloqalar asosida tashkil etilmagan
4.	Texnik	Avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimida buxgalteriya hisobi modullarining tuzilishi etarlicha tizimlashtirilmaganligi
		Boshqaruv hisobi to'g'risida keng miqyosda bilimlarning yetishmasligi sababli, boshqarishda buxgalteriya hisobini tashkil etish uchun yaratilgan dasturiy mahsulotni qo'llashda kutilgan natijalarning iqtisodiy samaradorligini aniqlashdagi muammolar
		Har bir ishlab chiqarish jarayoni uchun boshqaruv tizimini avtomatlashtirish orqali xarajatlarni kamaytirishda, ushbu modullar algoritmidagi sezilarli farqlar tufayli bir-biriga mos kelmasligi
		Boshqaruv hisobini amalga oshirish uchun barcha imkoniyatlarni qamrab oladigan avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlarining mavjud emasligi
5.	Tannarxni shakllantirish	Xarajatlarning doimiy va o'zgaruvchan turlarga ajratilishi, natijada korxonalarda ishlab chiqarish quvvatlaridan to'liq foydalanish, xarajatlarni samarali taqsimlash maqsadida tannarxni kalkulyatsiya qilishning zamonaviy tizimlarini rivojlantirish zaruratining yuzaga kelishi
		Korxonalar amaliyotiga «zararsizlik nuqtasi», «marjinal daromad», «ishlab chiqarish dastagi» va boshqa yangi iqtisodiy atamalarning kirib kelishi hamda ularni xo'jalik yurituvchi subyektlarda xarajatlar, ishlab chiqarish hajmi va moliyaviy natijalar o'rtasidagi uzviy aloqadorlikni ta'minlashga yo'naltirish zarurati
		Korxonalar hisob tizimi oldiga moddiy, mehnat va moliyaviy resurslarni rejalashtirish, ishlab chiqarish zaxiralarini strategik boshqarish, ularga mos transfert baholarni shakllantirish, xarajatlar va daromadlar hisobining samarali modelini yaratish
		Buxgalteriya hisobida yangi kompyuter texnologiyalari, axborot dasturlarining keng joriy etilishi, shuningdek, boshqaruv hisobini avtomatlashtirish asoslarini ishlab chiqish muammosining mavjudligi

Zamonaviy boshqaruv tuzilishi standartlashtirilgan buxgalteriya hisobi

va boshqaruv hisobi usullarini talab qiladi. SHunga muvofiq, boshqaruv hisobining o'ziga xos xususiyatlarini quyidagi tarzda aniqlash mumkin:

1. Buxgalteriya hisobi funksiyalarini standartlashtirish. Korxonaning aktivlari va passivlarini hisobga olish usullarini tartibga solish "Buxgalteriya hisobi to'g'risida"gi qonun, "Mahsulot (ish, xizmat) larni ishlab chiqarish tannarxini shakllantirish tartibi to'g'risida"gi nizom va buxgalteriya hisobi milliy va xalqaro standartlari yoramida amalga oshiriladi. Bu me'yoriy-huquqiy hujjatlarning asosiy maqsadi buxgalteriya hisobotlarini belgilangan me'yorlar asosida tashkil etish bilan belgilanib, Buxgalteriya hisobi milliy standartlaridagi usullarini xalqaro standartlarga yaqinlashtirishni to'liq qamrab olmaydi. Ushbu me'yoriy hujjatlarda belgilangan tartib-qoidalar belgilangan maqsadlarga qarab moslashuvchan ravishda o'zgarishi mumkin bo'lgan boshqaruv hisobotlarini to'liq shakllantirishga imkon bermaydi. Bu esa boshqaruv hisobi funksiyalarini buxgalteriya hisobi funksiyalariga moslashtirishga olib keladi. Natijada boshqaruv hisobini yuritish uchun boshqaruv ma'lumotlarini shakllantirishning alohida usullari va boshqaruv hisobotining mustaqil shakllarini ishlab chiqish zaruratga aylandi.

Boshqaruv ma'lumotlarini tizimli shakllantirish amaliyoti boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun moslangan bo'ladi. Hisob siyosatining o'ziga xos xususiyati axborotni boshqarishning mustaqil usullari bilan boshqariladigan boshqaruv hisobi usullarining moslashuvchan usullarini ajratishga olib keldi, bu esa korxonalarda boshqaruv hisobini tashkil etishda jiddiy muammolarni yuzaga keltiradi.

2. Buxgalteriya hisobvaraqlari ma'lumotlari asosida boshqaruv hisobini tashkil etish. O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirining 2002-yil 9-sentyabrdagi 103-sonli "O'zbekiston Respublikasi Buxgalteriya hisobi milliy standarti (21-sonli BHMS) "Xo'jalik yurituvchi subyektlarning moliya-xo'jalik faoliyati buxgalteriya hisobi schyotlari rejasi va uni qo'llash bo'yicha yo'riqnoma"ni tasdiqlash to'g'risidagi buyrug'i bilan schyotlar rejasining tasdiqlanishi buxgalteriya hisobini yuritishga asos va boshqaruv hisobini yuritish uchun asosiy axborot manbasi bo'ldi. Buxgalteriya hisobi schyotlari rejasi koraona xarajatlarini xarajat elementlari bo'yicha

(buxgalteriya hisobi doirasida) va xarajatlar moddalari bo'yicha (boshqaruv hisobi doirasida) hisob yuritishga imkon yaratdi. Xarajatlar bo'yicha ajratilgan schyotlardagi ma'lumotlar boshqaruv hisobini yuritish va boshqaruv hisobi uchun zarur axborotlarni tizimli ravishda joylashtirishga katta imkoniyat yaratdi. Agar koraona xarajatlar hisobini yuritishda ma'lum turdagi xarajatlar bilan cheklangan bo'lsa, boshqarish uchun zarur axborot manbalarini buxgalteriya hisobi ma'lumotlari asosida shakllanadigan statistik va soliq hisobotlaridan ham olish mumkin bo'ladi. Birinchi holatda yirik ko'p tarmoqli koraonalarda boshqaruv ma'lumotlariga bo'lgan doimiy ehtiyojga, ikkinchi holatda texnologik jihatdan oddiy mahsulotlar ishlab chiqaradigan nisbatan kichik imtiyozli afzalliklar asosida faoliyat yuritadigan koraonalarda kuzatiladi.

V.F. Paliyning ta'kidlashicha, "Balansning har bir moddasi bilan foyda va zararlar to'g'risidagi hisobot o'zaro bir-biriga mos kelishi kerak. Sintetik schyotlar hisobotlarni tayyorlash uchun kerak, ko'om^ng ichki boshqaruviga oid axborotni olish uchun analitik hisob ma'lumotlaridan foydalaniladi. Schyotlar ma'lumotlaridan axborot olishning bunday yondashuvi hisobotlarning shaffofligiga ta'sir ko'rsatadi. Korxonaning ichki boshqaruv uchun barcha kerakli analitik ma'lumotlarni olishi har doim ham mumkin emas. Bu esa yagona buxgalteriya hisobi tizimining ikki qismga: moliyaviy va boshqaruv hisobiga bo'linishiga olib keladi"¹.

3. Kompyuter texnologiyalari va dasturiy ta'minotlarning imkoniyatlari. Boshqaruv hisobini tashkil etish buxgalteriya hisobining texnik imkoniyatlari o'zgarishiga bevosita bog'liq. Kompyuter texnologiyalarining rivojlanishi an'anaviy xo'jalik jarayonlari hisobini yuritish usuli o'rniga tegishli kompyuter dasturlari asosida hisobni yuritish imkoniyatini berdi. Hisob ma'lumotlarini elektron tarzda topshirishning tezlashishi ma'lumotlarni amalda ro'yxatga olish davrida qabul qilish imkoniyatini yaratdi. Zamonoviy dasturiy ta'minot daromad, xarajatlar kabi asosiy ko'rsatkichlarga nisbatan bir nechta analitik hisob yuritish imkonini beradi. Shu bilan birga, xarajatlar moddalaridagi ma'lumotlarni schyotlar tahlili

¹ Палий, В.Ф. Классификация счетов управленческого учета [Текст] / В.Ф. Палий // Бухгалтерский учет. 2007. № 2. С.53-56.

asosida elektron tarzda olish bir vaqtning o'zida turli xil ko'rsatkichlar va axborot oqimlari asosida hisobotlarini shakllantirish imkonini beradi.

4. Iqtisodiyot sohasida mutaxassislar malakasini oshirish. Asosiy mutaxassislarni boshqarish ko'nikmalarini rivojlantirish ularning kasbiy tayyorgarligi bilan birga ish faoliyatini olib borishga ko'maklashadi. Bunday mutaxassislar bilan buxgalteriya hisobi, byudjetlashtirish, tahlil va ichki nazoratni uyg'unlashtirgan bo'g'inni tashkil etish mumkin bo'ladi. Mazkur hollarda manfaatlar to'qnashuvi bartaraf etiladi, rejalar bir yo'nalishda belgilanadi va ma'lum bir moslashuvchanlikni nazarda tutmaydi.

5. Boshqaruv hisobini tatbiq etishning xalqaro amaliyoti. "Boshqaruv hisobining" mohiyati qaysi mamlakatda ushbu atama qo'llanilishiga qarab farqlanadi. Bu konsepsiya birinchi marta ingliz iqtisodchilari tomonidan qo'llanila boshlandi. Germaniyada ushbu atama ishlatilmaydi, nemis mutaxassislari boshqaruv hisobini xarajatlar va natijalarni hisoblashga mo'ljallangan tizim sifatida belgilaydilar. Shunga ko'ra, korxonaning faoliyatini nazorat qilish, rejalashtirish va xarajatlarni tahlil qilish sotishdan olingan daromad va xarajatlar bilan cheklanadi².

Boshqaruv hisobi nazariyasida "boshqaruv hisobi" atamasining mohiyatini tushunish uchun ikkita yondashuv ajratiladi. Birinchi yondashuv "management accounting" bilan, ikkinchisi esa yEvropacha «kontrolling» (Germaniya) bilan bog'liq.

Rivojlangan G'arb mamlakatlarida boshqaruv hisobi (management accounting) buxgalteriya hisobining nisbatan alohida ajratilgan kichik tizimini o'zida namoyon etadi va hisob yuritishni boshqaruv ehtiyojlaridan kelib chiqib tashkil etishni anglatadi. Bunday yondashuv chog'ida boshqaruv hisobi nafaqat korxona xarajatlari haqidagi axborotni to'plash va tahlil qilish tizimi, balki byudjetlashtirish tizimi, tarkibiy bo'linmalar faoliyatini baholash tizimi bo'lib ham hisoblanadi.

Ikkinchi tushunchaga muvofiq, boshqaruv hisobiga xarajatlar va mahsulot tannarxi haqidagi axborotni to'plash hamda talqin qilish tizimi sifatida qaraladi, ya'ni bu korxona faoliyatini nazorat qilish maqsadlari uchun

https://spravochnick.ru/buhgalterskiy_uchet_i_audit/.

hisob yuritishni tashkil etishning kengaytirilgan tizimi³.

AQSH, Buyuk Britaniya va Kanadada boshqaruv hisobi konsepsiyasi keng qo'llanilib, u ishlab chiqarish va moliyaviy investitsiyalar va ularning natijalarini qamrab oladi. Fransuz mutaxassislari "marjinal hisob" konsepsiyasini qo'llashni ilgari surib, ular boshqaruv hisobi tushunchasini marjinal foyda ko'rsatkichlari yordamida boshqaruv qarorlarini qabul qilish jarayoni sifatida belgilashadi.

AQSHda boshqaruv hisobining xalqaro standarti (Statements on Management Accounting - SMA 1A)⁴ boshqaruv hisobini rejalashtirish, tahlil qilish, o'lchash, talqin qilish va yakuniy moliyaviy axborotni taqdim etish tartibi sifatida qoraladi. Unga ko'ra boshqaruv hisobi ma'lumoti korxonaning resurslaridan maqbul foydalanishni ta'minlash uchun tashkilotni boshqarishda qo'llaniladi.

30 yildan ortiq vaqt mobaynida Boshqaruv buxgalterlarni o'qitish instituti AQSHda boshqaruv hisobining xalqaro standarti (SMA 1A)ni ishlab chiqdi. Bu davr mobaynida beshta asosiy standartlar guruhi ishlab chiqildi⁵:

- boshqaruv hisobining maqsadi;
- boshqaruv hisobining atamalari;
- boshqaruv hisobining konsepsiyasi;
- boshqaruv hisobining amaliyoti va texnologiyasi (uslubiyati);
- hisob jarayonlarini boshqarish.

Birinchi guruhga SMAlar (boshqaruv hisobining xalqaro standarti) kiradi. Bular boshqaruv hisobini aniqlash va maqsadlarni belgilash, mas'uliyat darajasini aniqlash va mutaxassislarning malakasini oshirish, hatto kasbiy imtihonlarga tayyorgarlik ko'rish uchun o'quv dasturlar tarkibini ham qamrab oladi.

Ikkinchi guruh boshqaruv hisobida qo'llanilgan atamalar royxatidan iborat.

Uchinchi guruh boshqaruv hisobi konsepsiyasiga bag'ishlanadi.

³ Николаева О.Е., Шишкова Т.В. КіасСТ4есК™ упр^еН4есК™ учст. Учебник. — М.: Издательство ЛКИ, 2010.с 31.

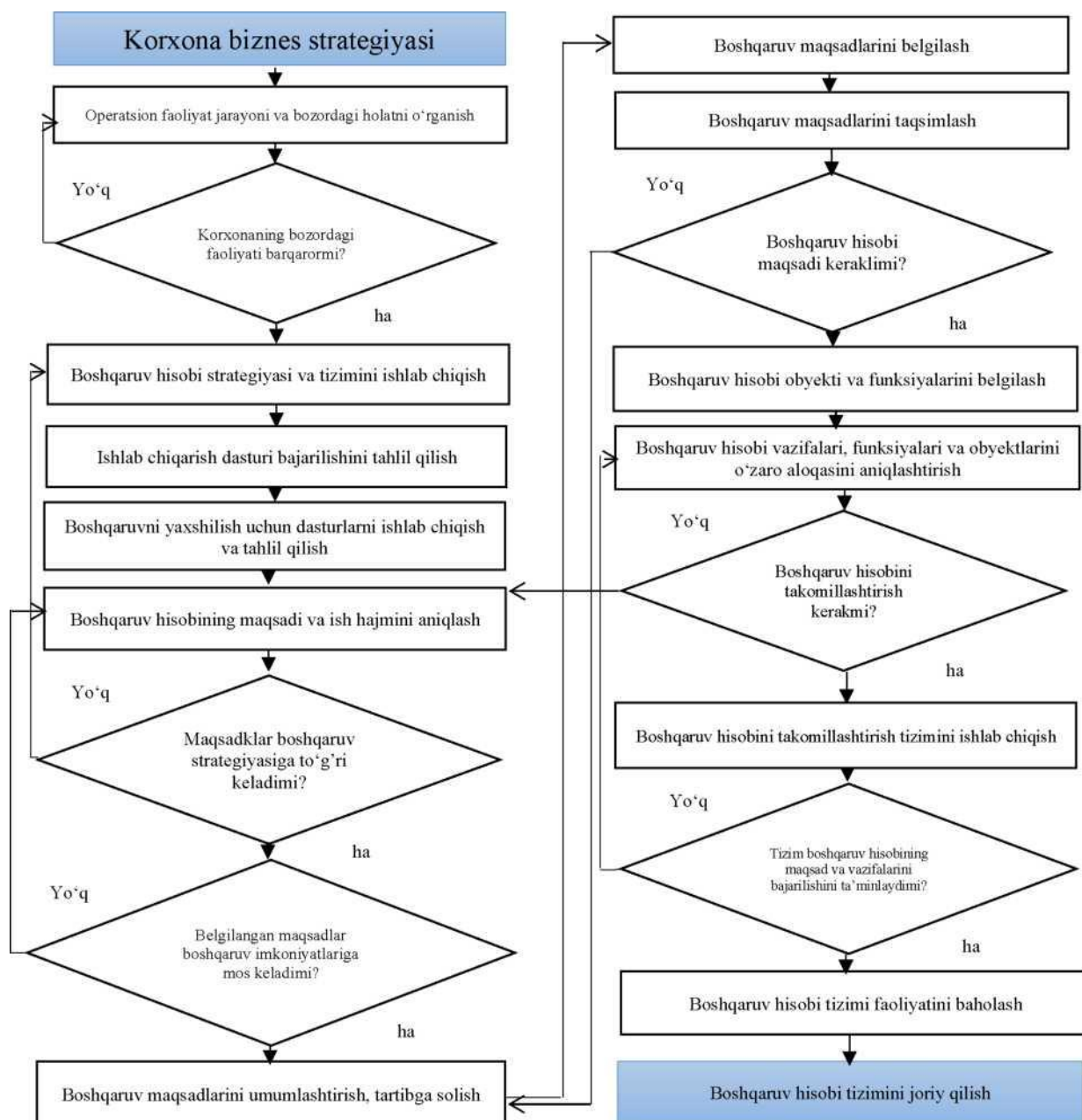
⁴ <https://www.imanet.org>

⁵ <https://www.imanet.org/insights-and-trends/statements-on-management-accounting?ssopc=1>

To'rtinchi guruh boshqaruv hisobining amaliyoti va uslubiyatiga tegishli.

Beshinchi guruh hisob jarayonlarini boshqarishga asoslangan bo'lib, korxona samarali hisobga olish tizimini yaratishga hissa qo'shadigan boshqaruv hisobining xalqaro standarti (SMA 1A)ni o'z ichiga oladi. Ushbu guruhlarining qoidalari elektron hujjat aylanish tizimini joriy etish, korxona mutaxassislari ishining sifatini baholash usullari, samarali hisobot berish tizimini shakllantirish, ushbu jarayonlarning samaradorligini o'lchash usulini tartibga soladi.

Bizning fikrimizcha, respublikamizda boshqaruv hisobi tizimini shakllantirishda xory tajribasiga asoslangan holda boshqaruv hisobi tizimini yaratish alohida ahamiyat kasb etadi. Boshqaruv hisobi tizimini ishlab chiqish va amalga oshirish ko'p vaqt talab etadi. Bizningcha, boshqaruv hisobi tizimini yaratishni quyidagi bosqichlarda amalga oshirish maqsadga muvofiqdir (1-rasm).

1-rasm. Boshqaruv hisobini joriy etish bosqichlari.

Iqtisodiyot rivojlanishining har bir bosqichi o'ziga xos xususiyatga ega bo'lib, nafaqat iqtisodiyot tarmoqlarida boshqaruv organlarining o'zgarishiga, balki korxonalarning moliyaviy-xo'jalik faoliyatini hisobga olishning o'ziga xos xususiyatlariga ham jiddiy ta'sir ko'rsatadi. Natijada buxgalteriya hisobini bir vaqtning o'zida isloh qilish zarurati yuzaga keladi, chunki buxgalteriya hisobi obyektlarining tavsiflari o'zgarishi ularning baholash uslubini o'zgartiradi, shuningdek, hisobotda faoliyat natijalarini aks ettirish usullarini o'zgartiradi. Korxonalarda korporativ hamkorlikning samaradorligi, asosan, boshqaruv

tuzilmasi istiqbollari, xususan, buxgalteriya hisobi va nazorat qilish tizimlari bilan belgilanadi. Bizning fikrimizcha, boshqaruv hisobini tashkil etish maqsadlari, boshqaruv hisobini tashkil etishda korxona boshqaruvi manfaatlarini ta'minlaydigan alohida xususiyatga ega bo'lgan tizimlashtirilgan ko'rinishda olib borish maqsadga muvofiqdir. Muallifning fikricha, boshqaruv hisobini tashkil etishning maqsadlari quyidagi ko'rinishi maqsadga muvofiqdir (2- jadval).

1.2-jadval

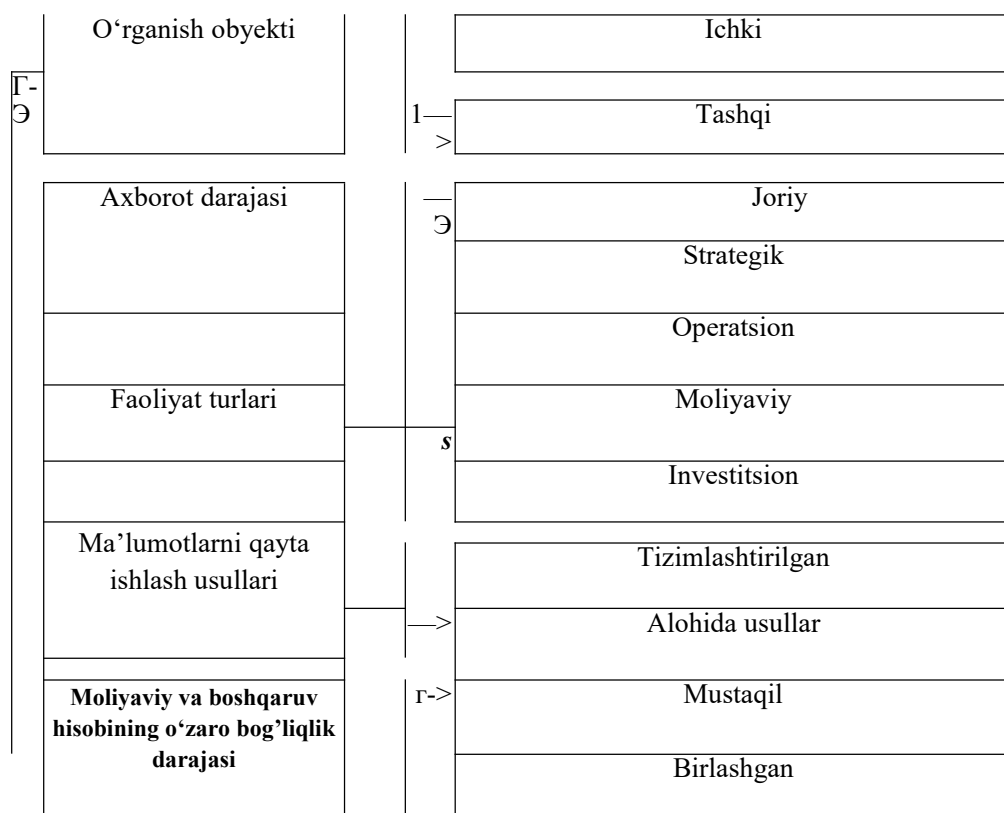
Boshqaruv hisobini tashkil etishning maqsadlari

Korxonada boshqaruv hisobini tashkil etish maqsadlari	Korxona ichki ishlab chiqarish hisobida xarajatlar va daromadlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni aniq tashkil etish
	Har bir boshqaruv obyektining asosiy faoliyat ko'rsatkichlari bo'yicha ichki hisobotni shakllantirish (faoliyat turi, bo'linmalar)
	Alohida korxona ichida turli rentabellik ko'rsatkichlarini tahlil qilish maqsadida marjinal daromadni shakllantirish
	Korxonaning umumiy daromadiga hissa qo'shishiga qarab funksional boshqaruvchilarni rag'batlantirish
	Boshqaruv hisobi obyekti doirasida daromad va xarajatlarning tan olinishi
	Korxonaning imkoniyatlarini rivojlantirish, ichki va tashqi muhitni rivojlantirish
Korxona boshqaruvi manfaatlariga	Korxonaning har bir boshqaruvchilari faoliyatining natijalarini o'zaro bog'lashning aniq ko'rinishini tashkil etish

muvofiq boshqaruv hisobini tashkil etish maqsadlari	Korxona moliviy-xo‘jalik faoliyati doirasida har bir bo‘linma (sex)ning umumlashtirilgan hisobotlarini shakllantirish
	Korxona boshqaruvining xarajatlarni qoplashga qo‘shgan hissasi ulushini aniqlash maqsadida bir martalik marjinal daromadni olish imkoniyati
	Tarmoqning o‘ziga xos faoliyatini rivojlantirish manbalarini va dividendlarni ko‘paytirish maqsadida foydani boshqarish mexanizmini takomillashtirish
	Korporativ boshqaruv nuqtayi nazaridan ichki boshqaruv hisoboti shakllarining bir xilligini ta‘minlash maqsadida moliyaviy natijalarni tan olish tartibini birxillashtirish
	Korxona faoliyatini korxonaning umumiy xarajatlari va ularning iqtisodiy natijalari o‘rtasidagi eng qulay nisbatlar asosida rivojlantirish

2-jadval ma’lumotlaridan ko‘rinib turibdiki, korporativ boshqaruv nuqtayi nazaridan korxonada boshqaruv hisobini tashkil etishdagi maqsadlar korxonalarda boshqaruv hisobotlarining bir xilligiga, belgilangan maqsadlarga erishish uchun muayyan tarkibiy bo‘linmalar boshqaruvchilarining mas’uliyatini kuchaytirishga, shuningdek, daromadni boshqarishning shaffof tuzilmasini yaratishga qaratilgan. Bunda buxgalteriya hisobi va boshqaruv hisobi funksiyalari bilan ajralib turishini va ularning birgalikdagi samarali faoliyatini ta‘minlash uchun boshqaruvni keyingi axborot manbayiga aylantirish kerak bo‘ladi. Shu bilan birga, muayyan buxgalteriya hisobi ma’lumotlariga asoslangan boshqaruvni tashkil qilishda ikkita axborot oqimi o‘rtasidagi munosabat va tizim boshqaruv texnologiyasi asosida boshqaruv hisobini ajratish zaruratini keltirib chiqardi. Ushbu maqsadlarga erishish buxgalteriya hisobi texnikasining barchasini amalga oshirishni talab etadi, bu esa yangi buxgalteriya hisobi resurslarini yaratib, boshqaruv uchun yuqori sifatli ma’lumot olishga imkon beradi. Shu sababli ushbu tizimda mavjud asosiy muammolarni bilish va o‘z vaqtida bartaraf etish muhim hisoblanadi. Buning uchun boshqaruv hisobi tizimini tasniflash va

to'g'ri tashkil etish lozim. Boshqaruv hisobi tizimining tasniflanishining quyidagi ko'rinishda belgilash maqsadga muvofiqdir (2-rasm).

1.2-rasm. Boshqaruv hisobi tizimining tasniflanishi.

Boshqaruv hisobi tizimining takomillashtirilishi uning amal qilish jarayonidagi mavjud muammolarning hal etilishiga yordam berishi lozim, bu umuman korxona faoliyati samaradorligining oshishiga xizmat qiladi. Shuning uchun ham mazkur tizimdagi mavjud asosiy muammoli jihatlarni bilish muhim ahamiyat kasb etadi.

Olib borilgan tadqiqotlar asosida boshqaruv hisobi milliy tizimlariga xos bo'lgan, korxonalar boshqaruvi tomonidan samarali boshqaruv qarorlarini qabul qilishga to'sqinlik qiluvchi kamchiliklar aniqlandi:

Boshqaruv hisobini tashkil etishdagi muammolar:

- ko'plab korxonalarda boshqaruv hisobi mavjud emas yoki juda past darajada, bu salbiy omildir, chunki korxonada o'zini o'zi tartibga

solishning o'ziga xos mexanizmi hisoblangan boshqaruv hisobi boshqaruvdagi teskari bog'liqlikni ta'minlamaydi;

- mahalliy korxonalardan ko'pchiligining tashkiliy tuzilmasida yuqori bo'g'in darajasidagi boshqaruv funksiyalari jamlangan bo'lib, boshqaruv hisobi tizimlarini bunday tuzilma zimmasiga yuklash yaxshi ma'no kasb etmaydi, chunki faoliyatning barcha yo'nalishlari bo'yicha samarali nazoratning iloji yo'q, e'tiborsizlik yuzaga keladi;

- malakali kadrlar taqchilligi.

Hisob yuritish, axborot ta'minoti, tahlil, nazorat va muvofiqlashtirishning kesishuvida turgani holda boshqaruv hisobi korxonani boshqarishda alohida o'rin tutadi: u nazorat-boshqaruv va axborot ta'minoti funksiyalarini o'zaro bog'laydi, ularni integratsiyalaydi va muvofiqlashtiradi, bunda u boshqaruvning o'rnini bosib turmaydi, balki faqatgina uning sifat jihatdan yangi darajaga o'tishini ta'minlaydi.

Boshqaruv hisobi turli usullarni kompleks tarzda va tizimli ravishda qo'llaydi, chunki u quyidagi bir necha amaliy va iqtisodiy fanlarni o'zida birlashtiradi: rejalashtirish, ishlab chiqarishni tashkil etish va boshqarish, normalash, tezkor hisobga olish, boshqaruv tahlili va shu kabilar.

Boshqaruv hisobi tizimini yo'lga qo'yish alohida olingan korxonaning ichki ishi hisoblanadi. Bunda boshqaruv maqsadlari va vazifalaridan kelib chiqiladi.

Muallifning fikricha, metallurgiya sanoati korxonalarining to'liq tashkiliy tuzilmasi quyidagi jihatlariga bog'liq:

- ishlab chiqarishning xususiyati va uning tarmoq xususiyatlariga;
- ishlab chiqarilayotgan mahsulotning tarkibi va uni tayyorlash texnologiyasiga;
- ishlab chiqarishning turi va ko'lamiga;
- korxonaning texnik jihozlanganlik darajasiga;
- boshqaruvni tashkil etish shakllariga (chiziqli, chiziqli- funksional, matritsali);
- boshqaruv apparati tuzilmasi va ishlab chiqarish iyerarxik

tarkibining mos kelishiga;

- boshqaruvning markazlashgan va markazlashmagan shakllari

o'rtasidagi nisbatga;

- boshqaruvning tarmoq (mahsulot bo'yicha) va hududiy (mintaqa bo'yicha) shakllari o'rtasidagi nisbatga;
- boshqaruv ishlarining avtomatlashganlik darajasiga;
- xodimlar malakasiga.

Aksariyat ko'pchilik korxonalar chiziqli-funksional tashkiliy tuzilmaga ega. Bunday model shuni nazarda tutadiki, funksional rahbarlar faqat o'z bo'linmalarini boshqarishadi. Xodimlarni boshqarish ularning boshliqlari orqali buyruqlar va boshqa ichki farmoyishlarni chiqarish yo'li bilan amalga oshiriladi. Bunda tarmoq bo'linmalari rahbarlari funksional o'zgarishlar loyihalariga rozi bo'lish va e'tiroz bildirish huquqiga ega, bu funksional va tarmoq xizmatlari o'zaro hamkorligining yaxshilanishiga olib keladi.

Mazkur tuzilma, vaziyat o'zgarmagunicha va nazorat qilinayotgan ko'rsatkichlarni qayta ko'rib chiqishni talab qilmagunicha, barqaror sharoitlarda ishlash uchun yaxshi hisoblanadi. Bunday sharoitlarda barcha xizmatlarning muvofiqlashtirilgan tarzda ishlashiga erishish ancha qiyin. Shuning uchun, bizning fikrimizcha, boshqaruv hisobi tizimlarini joriy etishdan oldin boshqaruvning takomillashgan tuzilmasiga o'tishni nazarda tutuvchi tarkibiy qayta tashkil etishni amalga oshirish maqsadga muvofiq. U ko'p mahsulot ishlab chiqaruvchi korxonalarni boshqarish amaliyotida keng qo'llaniladi va quyidagi ustunliklarga ega:

- bo'linmalar huquqlarining kengayishi, bu tashqi muhit holatlarining o'zgarishiga munosabat bildirishning tezligini oshirib, korxonaning moslashishiga yordam beradi;

- foyda markazlari sifatida bo'linmalarning ajratilishi, bu nafaqat rahbarlarning daromadlarni olish uchun javobgarligini belgilash, balki alohida bozorlar, mahsulotlar yoki iste'molchilarga ko'proq e'tibor qaratish imkonini beradi;

- mustaqil tuzilmalar rahbarlarining ishlab chiqarish va funksional bo'linmalar faoliyatini muvofiqlashtirish va tartibga solish tajribasiga ega bo'lib, kompaniyaning rahbar kadrlarini shakllantirish uchun qulay sharoitlar yaratishi;

- markazlashgan tizimdan chiqish va vakolatlarning o'tkazilishi, bu

ma'lum darajada yuqori rahbariyatni korxonani rivojlantirishning joriy muammolaridan xalos etadi va e'tiborni strategik vazifalarni hal etishga qaratish imkonini beradi.

Bizning fikrimizcha, hozirda boshqaruv hisobining mohiyatini tushunish quyidagilarga asoslanishi kerak:

Birinchidan, boshqaruv tizimi boshqaruv obyektlarining yig'indisini o'zida namoyon etadi. Ushbu obyektlarni quyidagi toifalarga bo'lish mumkin:

- resurslar - oldinga qo'yilgan maqsadlarga erishish uchun korxona ixtiyoridagi mavjud hamma narsa;
- tarkibiy bo'linmalar - korxonaning rasman ajratilgan qismi va faoliyatning mustaqil vazifalar, funksiyalar va javobgarlikka ega bo'lgan muayyan uchastkalari;
- xo'jalik jarayonlari - korxona faoliyatining barcha tomonlari;
- xo'jalik faoliyatining turli ko'rsatkichlari - korxona faoliyati bir yoki bir necha tomonlarining miqdoriy va sifatli tavsiflari.

Ikkinchi tomondan, boshqaruv tizimi yuqorida sanab o'tilgan obyektlarga nisbatan ko'rsatiladigan boshqaruv ta'sirlari (hisobga olish, nazorat, tahlil, rejalashtirish va h.k.) yig'indisini o'zida namoyon etadi.

Ta'kidlash lozimki, boshqaruv funksiyalari va boshqaruv obyektlarining standart to'plami mavjud emas. Har bir foydalanuvchi o'z maqsadlari va vazifalaridan kelib chiqib, faqat uning o'ziga zarur bo'lgan funksiyalar va obyektlar ro'yxatini shakllantiradi. Boshqaruv funksiyalari va obyektlarining taqdim etilgan ro'yxati to'liq emas, unga boshqaruv hisobining mohiyatini tushunishning ehtimol tutilgan variantlaridan biri sifatida qarash lozim.

Boshqaruv funksiyalari va boshqaruv obyektlarining u yoki bu yig'indisini shakllantirish boshqaruv hisobining turli konsepsiyalarini ko'rib chiqish imkonini beradi.

Bizning fikrimizcha, boshqaruv obyektlarining yuqorida keltirilgan tasnifi asosida shuni ta'kidlash mumkinki, boshqaruv hisobi korxonani boshqarishning axborot negizi sifatida qatnashib, quyidagilarga nisbatan boshqaruv funksiyalarining amalga oshirilishini nazarda tutadi: korxona

faoliyatini tashkil etuvchi ichki biznes jarayonlar yig'indisi; korxona faoliyatida qatnashuvchi tarkibiy bo'linmalar; ishlab chiqarish jarayonlarida foydalaniladigan turli resurslar; korxona faoliyatini tavsiflovchi ko'rsatkichlar.

Bizning fikrimizcha, texnik nuqtayi nazardan boshqaruv hisobining joriy etilishi quyidagilarni nazarda tutadi: korxonaning tashkiliy tuzilmasini o'zgartirish va javobgarlik markazlarini shakllantirish; boshqaruv hisobi maqsadlari uchun hisobvaraqlar rejasini ishlab chiqish; byudjetlashtirish tizimini shakllantirish; korxonaning ichki boshqaruv hisobotlarini shakllantirish.

Korxonaning tashkiliy tuzilmasini o'zgartirish va javobgarlik markazlarini shakllantirish nafaqat funksional majburiyatlarning bajarilishini, balki erishilgan natijalar uchun javobgarlikning joriy etilishini ham nazarda tutadi.

Metallurgiya sanoati korxonasining tashkiliy-tarkibiy xususiyatlari, birinchi navbatda, boshqaruv hisobini tuzilmaviy tashkil etishga, xususan, ishlab chiqarish xususiyatlariga bog'liq javobgarlik markazlarida boshqaruv hisobini tashkil etishga ham ta'sir ko'rsatadi. Shunga muvofiq, metallurgiya sanoati korxonalarida boshqaruv hisobi tizimini belgilovchi moliyaviy xo'jalik faoliyatining xususiyatlarini quyidagicha belgilash maqsadga muvofiq (1.3-rasm).

mexanizmi bilan ta'minlamaydi;

- xarajatlarni buxgalteriya hisobida aks ettirish amaliyoti ishlab chiqarish bo'linmasi ishining natijalari haqida to'g'ri ma'lumotlar olish imkonini bermaydi, bu uning faoliyati ustidan nazoratni murakkablashtiradi.

Ushbu sohadagi mavjud muammolarni hal etish uchun korxonalarda, birinchi galda, ishlab chiqarishni tannarxning maqbul darajasi va uni pasaytirish imkoniyatini ta'minlaydigan tarzda tashkil etish lozim. Bunday yondashuv kalkulyatsiyani hisoblashda e'tiborni bilvosita xarajatlarni taqsimlash va aniq haqiqiy tannarxni aniqlash bo'yicha mashaqqatli hisob-kitoblardan tannarxning loyiha hisob-kitoblariga, asoslangan rejali kalkulyatsiyalarni tuzishga, ishlab chiqarish jarayonida ularga amal qilinishi ustidan nazoratni tashkil etishga, xarajatlarni ularning paydo bo'lish joylari bo'yicha tahlil qilishga qaratishni taqozo etadi.

Har bir mahsulot turiga to'g'ri keladigan resurslarni aniqroq o'lchash hisobidan korxona foyda yoki zararlarning ichki manbalarini aniqlashi mumkin. Agar hisob yuritish tizimi mahsulot turlari bo'yicha resurslar iste'molining yetarlicha aniq hisobga olinishini ta'minlamasa, boshqaruvchilar mahsulotning foydali turlarini ishlab chiqarishdan voz kechishi yoki aslida foyda keltirmaydigan mahsulot turlarini ishlab chiqarishni davom ettirishi mumkin.

Qabul qilinayotgan qarorlarning boshqaruv tahlili bilan tavsiflanadigan tahliliy ta'minotidagi muammolar:

- hisob yuritishning tahliliy funksiyasi muhimligini tushunmaslik;
- korxonadagi mavjud hisob yuritish va tahlil qilish tizimi mahsulot ishlab chiqarishning zararsiz hajmini aniqlash imkonini bermaydi;
- chetlanishlarni tahlil qilishga yetarlicha e'tibor qaratilmaydi.

Boshqaruv hisobi tizimining eng muhim elementi sifatida byudjetlashtirishdagi muammolar:

- korxonalarda rejalashtirishning aksariyati erishilgan natijalar bo'yicha amalga oshiriladi. Lekin ilgari ushbu tamoyil o'tgan yil bilan solishtirilganda ishlab chiqarish hajmining o'sishi ko'rinishida amalga oshirilgan bo'lsa, endi u barcha ishlab chiqariladigan mahsulot sotilishi mumkin yoki mumkin emasligini, eng asosiysi, korxona u uchun katta hajmda pul olishi mumkin

yoki mumkin emasligini hisobga olmagan holda mavjud quvvatlarni ko'proq ish bilan band qilishga intilishda ifodalanadi. Hozirgi sharoitda faoliyatni rejalashtirishda sotilgan mahsulot birligiga kalkulyatsion hisob-kitoblarni amalga oshirish hamda marjinal tahlilning asosiy ko'rsatkichlarini hisobga olish lozim. Narxni shakllantirish siyosatida bozordagi voqeliklarni hisobga olish, eng yuqori daromadlar va xarajatlarni hisoblab chiqish zarur. Faoliyatni moliyalashga bo'lgan ehtiyojni aniqlash uchun iqtisodiy rejalashtirishni moliyaviy rejalashtirishgacha yetkazish talab etiladi. Bunday yondashuvni qo'llashda tezkor boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun kerakli hujjatlar tayyorlanib, rejali tahlilni o'tkazish va faoliyatning o'zgarib turuvchi sharoitlariga nisbatan korxonaning moliyaviy barqarorligini tahlil qilish imkoniyati paydo bo'ladi;

- «moslashuvchan byudjet» tushunchasini aksariyat korxonalar qo'llamaydi. Ta'kidlash lozimki, bu byudjetlashtirishdagi eng ahamiyatli holat, chunki byudjetga qandaydir o'zgarmas narsa sifatida qarab bo'lmaydi. Moslashuvchan byudjetning qo'llanilishi ham ichki, ham tashqi omillarni hisobga olish imkoniyatini ta'minlaydi. Bu shuni anglatadiki, byudjetlarga o'zgargan holatlarni hisobga olgan holda tuzatishlar kiritilishi, bu bilan taxminlar hisobidan emas, balki to'g'rilangan prognozlar hisobidan jonli manzara shakllantirilishi mumkin. Korxona rejalarga o'z maqsadlarining o'zgarishiga qarab erishilgan moliyaviy natijalardan kelib chiqib tuzatishlar kiritishi mumkin va bu bilan daromadlar va xarajatlarning aniqroq prognozi ta'minlanadi;

- korxonalarda byudjetlarga tuzatishlar kiritish va ular ijrosini nazorat qilish funksiyalari deyarli mavjud emas. Byudjetlar faqat u yoki bu boshqaruv qarorlarini qabul qilish vaqtida zarur. Bunday qarorlar qabul qilinishi bilanoq hisob-kitoblar hech kimni qiziqtirmaydi, ularning bajarilishiga qarab byudjet ko'rsatkichlaridan chetlanishlar va u yoki bu ishlarning o'z vaqtida bajarilmasligi sodir bo'lib tursa-da, ular bir tizim sifatida ajratib qo'yiladi. O'z navbatida, korxonalarda uning resurslari, xarajatlari va majburiyatlari tahlilini o'tkazishni va ularni boshqarish samaradorligini baholashni nazarda tutuvchi byudjetlar ijrosi ustidan nazoratni amalga oshirish zarur. Byudjetlar ijrosi nazorati rejalarga tuzatishlar kiritish bilan to'ldirilishi lozim, bu hozirgi

sharoitda juda muhim, chunki biznes dinamik xususiyatga ega bo'lib, mahsulot ishlab chiqarish va sotish, ta'minot sharoitida turli xildagi o'zgarishlar yuz berib turadi. Shunday qilib, loyihani amalga oshirish ham ichki, ham tashqi muhitdagi o'zgarishlarni nazarda tutadi.

Ichki boshqaruv hisobotlarini shakllantirishdagi muammolar:

- ma'lumotlar, axborotlar, ma'lumotnomalar va hisobotlarning amaldagi tizimi ko'pincha alohida xususiyatga ega bo'lib, ishlab chiqarishni boshqarishni axborot bilan ta'minlashga nisbatan qo'yiladigan zamon talablariga (ma'lumotlarning to'liqligi, tezkorligi, aniqligi, maqsadga muvofiqligi va h.k.) javob bermaydi;

- hisobotlarda, bir tomondan, ortiqcha ma'lumotlar, ikkinchi tomondan esa relevant axborotning yetishmasligi o'rin tutadi, bu hol hisobotlarni umumlashtirish hamda faoliyatning muayyan yo'nalishlari va uchastkalari yuzasidan qarorlar qabul qilish jarayonini murakkablashtiradi.

Hisobotlarni tuzish har qanday hisob yuritish tizimi va hisob yuritish jarayonining yakunlovchi bosqichi hisoblanadi. Hozirgi sharoitda ichki hisobotlar korxona hisob yuritish-nazorat mexanizmining korxonaning ahvolini yanada batafsil va asosli tarzda o'rganish imkoniyatini ta'minlovchi hamda strategik va tezkor boshqaruv qarorlarini qabul qilishga ta'sir ko'rsatuvchi qismi hisoblanadi.

Boshqaruv hisobotlarini tuzishdan ko'zlangan maqsad korxona rahbariyatining axborotga bo'lgan ehtiyojlarini qondirishdan iborat. Shu munosabat bilan boshqaruv hisobotlarining mazmuni, davriyligi, muddatlari, shakllari va ularni taqdim etish tartibiga nisbatan qo'yiladigan talablarni belgilash boshqaruvchilarning mutlaq vakolatlari jumlasiga kiradi.

Tayanch so'z va iboralar: boshqaruv hisobi, ichki foydalanuvchilar, tashqi foydalanuvchilar, moliyaviy hisob, xarajatlar, kalkulyatsiya, tannaX, menejer, ishlab chiqarish, budjetlashtirish, sigment, transfert, tamoyillar.

Takrorlash uchun savollar

1. Boshqaruv hisobiga ta'rif bering.

2. Boshqaruv hisobining maqsadi nima?
3. Boshqaruv hisobining buxgalteriya hisobi alohida bo'limi sifatida yuzaga kelish tarixi qanday?
4. Xorijiy adabiyotlarda buxgalteriya hisobining moliyaviy hisob va boshqaruv hisobiga bo'linishining sabablari qanday izohlangan?
5. Boshqaruv va moliyaviy hisobning o'zaro qanday o'xshashligi mavjud?
6. Boshqaruv hisobining qanday tamoyillari mavjud?
7. Boshqaruv hisobining predmeti nimadan iborat?
8. Boshqaruv hisobining uslublari haqida nimalar bilasiz?
9. Boshqaruv hisobining strategiyasi nimalarni o'z ichiga oladi?

II BOB. BOSHQARUV HISOBIGA KIRISHNI TASHKIL QILISH

2.1. Boshqaruv hisobi funksiyalari, tamoyillari, tizimi va tarkibiy qismlari

Boshqaruv hisobi quyidagilarda o'z ifodasini topadi:

birinchidan, bozor munosabatlari zarurati bilan paydo bo'lgan, korxona va uning turli bo'g'inlaridagi tarkibiy tuzilmalarning faoliyatlari yuzasidan taktik va strategik boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun xarajatlar va daromadlar to'g'risidagi axborotni taqdim etuvchi;

ikkinchidan, korxona hisob siyosatiga muvofiq yuritiladigan, tarkibiga korxona moliyaviy xo'jalik faoliyatini budjetlashtirish, investitsiya loyihalarini tahlil qilish, xarajatlarni hisobga olish va mahsulotlar tannarxini kalkulyatsiya qilishning ilg'or usullarini qo'llash, javobgarlik markazlari bo'yicha segmentar hisobot tuzish, ichki xo'jalik bo'linmalari o'rtasidagi muomalalarda foydalaniladigan transfert baholarni shakllantirish;

uchinchidan, evolyutsion yo'l bilan rivojlanib boruvchi ichki xo'jalik hisobining sintetik tizimi, bir nechta iqtisodiy fanlar majmuasida tug'ilgan kompleks fandir.

Korxonalarda boshqaruv hisobini samarali yuritishda dastlabki va yig'ma hujjatlarning aylanish tezkorligi, qabul qilingan ichki hisobot shakllari, ularning tuzish davriyligi hamda taqdim qilish muddatlari, axborotlar tizimini takomillashtirishga mosligi ta'sir qiladi.

Boshqaruv hisobida hujjatlashtirish va inventarizatsiya, baholash va kalkulyatsiya, schyotlar va ikkiyoqlama yozuv, balansda umumlashtirish va hisobot kabi moliyaviy hisob usullarining barcha elementlaridan foydalaniladi. Bundan tashqari unda iqtisodiy tahlil, iqtisodiy-matematik va statistik usullar ham keng qo'llaniladi.

Boshqaruv hisobida an'anaviy buxgalteriya hisobi, operativ- texnik va statistika hisobi hamda iqtisodiy tahlilning ko'pgina unsurlaridan foydalaniladi.

Boshqaruv hisobining tashkil etilishi va o'z vaqtida yuritilishi oqilona boshqaruv qarorlarining o'z vaqtida qabul qilinishi, korxona faoliyatini

rejalashtirish, tahlil va nazorat qilish imkonini berib, ishlab chiqarish samaradorligini oshiradi.

Odatda, korxonalarda boshqaruv hisobi quyidagi faoliyat turlari bo'yicha yuritiladi:

- ta'minot-tayyorlov faoliyati;
- ishlab chiqarish faoliyati;
- moliya-tijorat faoliyati;
- tashkiliy faoliyat.

Korxonalarda ta'minot-tayyorlov faoliyati takror ishlab chiqarish jarayoni tashkil etish va uning uzluksizligini ta'minlashga xizmat qiladi. Shu sababli mazkur sohada dastlabki boshqaruv axborotlari yig'iladi va qayta ishlanadi.

Boshqaruv hisobi faqatgina xarajatlar hisobi va mahsulot tannarxi kalkulyatsiyasi bilan shug'ullanibgina qolmasdan, balki korxona rahbariga joriy va istiqbolli boshqaruv qarorlari qabul qilishda ko'maklashishi zarur. Bugungi kunda respublikamiz iqtisodiyotida boshqaruv hisobining nazariy-uslubiy asoslarini ishlab chiqish zarurati quyidagi omillar mavjudligi bilan izohlanadi:

- rivojlangan mamlakatlar tajribasiga muvofiq, buxgalteriya hisobining moliyaviy va boshqaruv hisobiga bo'linishi;

- buxgalteriya hisobida mahsulotlar tannarxini hisoblash, haqiqiy xarajatlardan chetlanishlarni boshqarishda "Standart-cost" hisob tizimining paydo bo'lishi;

- xarajatlarning doimiy va o'zgaruvchan turlarga ajratilishi, natijada korxonalarda ishlab chiqarish quvvatlaridan to'liq foydalanish, xarajatlarni samarali taqsimlash maqsadida tannarxni kalkulyatsiya qilishning "Direkt-costing" kabi zamonaviy tizimlarini rivojlantirish zaruratining yuzaga kelishi;

- korxonalar amaliyotiga "zararsizlik nuqtasi", "marjinal daromad", "ishlab chiqarish dastagi" va boshqa yangi iqtisodiy atamalarning kirib kelishi hamda ularni xo'jalik yurituvchi subyektlarda xarajatlar, ishlab chiqarish hajmi va moliyaviy natijalar o'rtasidagi uzviy aloqadorlikni ta'minlashga yo'naltirish zarurati;

- korxonalar hisob tizimi oldiga moddiy, mehnat va moliyaviy resurslarni rejalashtirish, ishlab chiqarish zaxiralarini strategik boshqarish, ularga mos transfert baholarni shakllantirish, xarajatlar va daromadlar hisobining samarali modelini yaratish kabi vazifalarning qo'yilishi;

- buxgalteriya hisobida yangi kompyuter texnologiyalari, axborot dasturlarining keng joriy etilishi, shuningdek, boshqaruv hisobini avtomatlashtirish asoslarini ishlab chiqish muammosining mavjudligi va h.k.⁶

Boshqaruv hisobining boshqa hisob turlari bilan bog'liqligi

Boshqaruv hisobining mohiyatini chuqurroq anglash u bilan ishlab chiqarish hisobi o'rasidagi bog'lanish va farqli jihatlarni ajratishga bevosita bog'liq.

Ishlab chiqarish hisobi ishlab chiqarish xarajatlari va korxona daromadini boshqarish va ishlab chiqarish rentabelligini oshirish imkoniyatlarini aniqlashda namoyon bo'ladi. U korxonada mahsulot ishlab chiqarish va sotish bilan bog'liq barcha masalalarni batafsil aks ettirishi lozim.

⁶ Dr M. Mongiello. Management accounting. Published by: University of London. Reprinted with minor revisions 2016.

2.1-jadval

Kerxcnada ichki xo‘jalik hiscbining turlari va ular o‘rtasidagi alcqaderlik

Ko‘rsatkichlar	hs	ig ₁	tr t se o	t _{lu}	h s	h s
	ir ri si it h 2 ee al lt a e JJ Ru b	43 b 'js "o -Q .22 я s al 13 la n a	Og € Й 1 BD ^ « < я gi b © h s i ci ih	s sh a ^{hs} s я a lqi > S3 S. * % .s S J ra a ss it a r a X	s ir i it s3 al ll k a h s '3 o h b t e	s al li gl 43 -Q in l "o b h f
Boshqaruv hisobi	+	+	+	+	+	+
Ishlab chiqarish hisobi	+	+	-	+	-	-
Xarajatlar hisobi va mahsulot tannarxi kalkulatsiyasi				+		

Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, boshqaruv hisobi ishlab chiqarish hisobidan kengroq bo‘lib, o‘z ichiga ichki (segmentar) hisob va hisobot, transfert bahoni shakllantirish hamda istiqbolni belgilash kabi hisobning yangi yo‘nalishlarini qamrab oladi.

Boshqarish hisobi va ishlab chiqarish hisobini yoki boshqacha aytganda xarajatlar hisobini qiyoslaylik. Ular deyarli farq qilmaydi. Boshqaruv hisobi biror obyektни boshqarish uchun zarur axborotni identifikatsiyalash (tenglashtirish), o‘lchash, to‘plash, tartibga solish, tahlil qilish, joydan joyga qo‘yish, talqin qilish va uzatishdir. Bu ichki hisobdir.

Ishlab chiqarish hisobining asosiy maqsadi mahsulotlar va

xizmatlarning tannamni kalkulatsiyalashdir. Undagi axborotdan menejerlar, masalan, sotish narxini belgilash, zaxiralarni baholash, foydani hisoblash uchun foydalanadilar. Bunday axborot ham ichki,

ham tashqi foydalanuvchilarga yetkaziladi. Shu nuqtayi nazardan qaraladigan bo‘lsa, ishlab chiqarish hisobini boshqaruv hisobi va unga qo‘shimcha

moliyaviy hisobning kichik bir qismi deyish mumkin.

Korxonaning moliyaviy xo‘jalik faoliyatini faqat u yerda yuz berayotgan iqtisodiy jarayonlar to‘g‘risida to‘liq axborot mavjud bo‘lgandagina boshqarish mumkin bo‘ladi. Har qanday xo‘jalik yurituvchi subyektning moliyaviy xo‘jalik faoliyati to‘g‘risidagi ma’lumotlar buxgalteriya hisobida aks ettiriladi va tizimlashtiriladi. Buxgalteriya hisobi ma’lumotlari xo‘jalik yurituvchi subyekt faoliyatining muayyan hodisalari umumlashtirilgan tavsifini beradi va uning samaradorligini baholashga imkon beradigan iqtisodiy ko‘rsatkichlarni shakllantirishga yordam beradi.

Ma’lumki, buxgalteriya hisobi qarorlar qabul qilish uchun zarur axborotni o‘lchash, ishlash va topshirish tizimi sifatida ta’riflanadi.

Bozor iqtisodiyotidagi mamlakatlarda buxgalteriya hisobi ikki turga bo‘linadi, ulardan birinchisi moliyaviy hisob va ikkinchisi boshqaruv hisobidir.

Moliyaviy hisobni qisqacha ta’riflaydigan bo‘lsak, u davlat va nodavlat organlarining ishlab chiqqan va tavsif etilgan barcha qonun va qoidalariga rioya qilingan holda yuritiladigan buxgalteriya hisobining turidir. Uning ma’lumotlaridan faqat subyektning rahbariyati tomonidan ichki maqsadlar uchungina foydalanilmay, bu ma’lumotlar subyektdan tashqaridagilarga ham foydalanish uchun topshiriladi.

Buxgalteriya hisobotini oluvchilar ulardan to‘g‘ri foydalanishlari uchun buxgalteriya hisobining amaliyotiga ta’sir etadigan tashkilotlar tomonidan buxgalteriya hisobi bo‘yicha qo‘llanmalar tizimi ishlab chiqildi. Bunday qo‘llanma bozor iqtisodiyotidagi mamlakatlarda, jumladan, AQSHda umumqabul qilingan buxgalteriya prinsiplari deb nomlanadi. Bu prinsiplar buxgalter va ishbilarmonlar tomonidan ulardan foydalanuvchilarning talablarini qondirish uchun doimo rivojlantirilib va o‘zgartirilib boriladi.

AQSHning bunday milliy tashkilotlari buxgalteriya standartlari byurosi, Amerika maslahatchi buxgalterlar instituti, Qimmatbaho qog‘oz va birja muomalalari bo‘yicha komissiyasi, Soliq boshqarmasi va davlat tashkilotlaridagi Standartlar byurosidan iborat.

Moliyaviy hisob moliyaviy hisobot deb nomlanadigan qator hisobotlarni tuzib topshirish bilan yakunlanadi. Buxgalteriya hisobining

umumqabul qilingan prinsiplariga binoan quyidagi hisobot tuzilishi kerak:

Buxgalteriya balansi, Foyda va zararlar to'g'risidagi hisobot, Pul mablag'larining harakati to'g'risidagi hisobot, Xususiy kapital to'g'risidagi hisobot.

Shu bilan birga, ushbu moliyaviy hisobot quyidagi axborotlar bilan ta'minlanishi lozim:

- mavjud va bo'lg'usi kreditorlarga unumli kapital qo'yilmalar kiritish va kreditlarni berish haqida qarorlar qabul qilish uchun xizmat qiladigan;
- xo'jalik-iqtisodiy faoliyatni tushunadigan va axborotni oqilona o'rganishga harakat qiladigan shaxslarga tushunarli bo'lishi;
- subyektning iqtisodiy resurslari, ularga qo'yilgan talablar va shu resurslar hamda ularga qo'yiladigan talablarni o'zgartiradigan xo'jalik muomalalari va hodisalarning ta'siri haqida;
- subyektning tegishli davr mobaynidagi faoliyatining moliyaviy natijalari haqida;
- axborotdan foydalanuvchilarga dividendlar, foizlar bo'yicha pul mablag'larining kelib tushishi mo'ljallangan summalarini baholash va vaqtlar ichida taqsimlash, shuningdek, realizatsiyadan yoki qarzlarni uzish yoxud qimmatbaho qog'ozlardan olingan daromadlarni baholash imkonini beradigan.

Bu keltirilgan vazifalardan birinchi va ikkinchisi moliyaviy hisobot haqidagi axborot oldiga qo'yiladi, bunda hisobot tushuna biladigan o'quvchiga tayyorlanadi. Uchinchi vazifa buxgalteriya balansiga, to'rtinchisi foyda va zararlar to'g'risidagi hisobotga va be- shinchisi mavjud pul mablag'larining harakati to'g'risidagi hisobotga tegishlidir. Ularning hammasi birgalikda moliyaviy hisobotni tashkil qiladi va o'tgan davr to'g'risidagi axborot hisoblanib, ular foydalanuvchilarga xo'jalik subyektining kelajakdagi moliyaviy ahvoli, mablag'larning harakatiga tegishli istiqbolini belgilash va qarorlar qabul qilishga yordam berish uchun topshiriladi.

Boshqaruv hisobi axborot turlaridan biridir. U subyekt doirasidagi jarayon hisoblanib, subyektning xodimlari tomonidan rejalashtirish, o'zini boshqarish va subyektning faoliyatini nazorat qilish uchun foydalaniladigan

axborot bilan ta'minlaydi. Bu jarayon boshqaruv xodimlariga o'z funksiyalarini bajarish uchun zarur axborotni topish, o'lchash, yig'ish, tahlil qilish, tayyorlash, tushuntirib (izoh) berish, topshirish va qabul qilishlarni o'z ichiga oladi.

Ma'lumki, tashkilotning kundalik faoliyati natijasida turli-tuman va har kuni sodir bo'lgan voqealar bo'yicha tezkor axborot yuzaga keladi. Bu axborot moliyaviy va boshqaruv hisobida aks ettiriladigan yakuniy axborot uchun xomashyodir.

Yuqorida ta'kidlanganidek, aksiyalarning egalari, kreditorlar va subyektlardan tashqaridagi boshqa manfaatdor shaxslar uchun atalgan buxgalteriya balansi, foyda va zararlar to'g'risidagi hisobot va pul aktivlarining harakati to'g'risidagi hisobot, moliyaviy hujjatlari sifatida tashkilotning o'z menejerlari uchun ham juda foydalidir. Lekin boshqaruv xodimlari uchun buxgalteriya hujjatlaridagi axborotlarga qaraganda yanada ko'proq mukammallashtirilgan axborot zarur bo'ladi.

Shuning uchun tezkor axborot boshqaruv hisobini dastlabki ma'lumotlar bilan ta'minlaydi. Lekin tezkor axborotning ko'pchilik qismi menejerni bevosita qiziqtirmasligi mumkin. Masalan, agar ishlar yaxshi ketayotgan bo'lsa, menejerni falonchi muhandisning o'tgan oyning yarmida ishlab topgan maoshi qancha bo'lganligi yoki subyektning schyotiga o'tgan kuni qancha pul kelib tushishi to'g'risidagi ma'lumot qiziqqtirmaydi. Albatta, bu hodisalar tegishli hujjatlar bilan rasmiylashtirilishi shart va bu hujjatlar boshqaruv tizimining dastlabki pog'onasi tomonidan foydalanilishi mumkin. Menejer esa dastlabki hisob hujjatlaridan olingan yakuniy axborotdan foydalansa ham bo'laveradi. Boshqacha qilib aytganda, boshqaruv hisobida foydalaniladigan axborot yakuniy axborotdir.

O'z navbatida, buxgalteriya hisobi moliyaviy va boshqaruv hisobidan tashkil topgan. Moliyaviy hisob (Financial Accounting) umumlashgan atama bo'lib, u tashqi va ichki foydalanuvchilarga ushbu xo'jalik yurituvchi subyektga nisbatan qaror qabul qilishga yordam beradigan ommaviy hisobot ko'rinishida taqdim etish va hisobni olib borish tizimini ifoda etadi. Hisobning bu turi qonunchilik me'yorlari bilan tartibga solinadi. Moliyaviy hisob muayyan biznes-jarayon ko'rinishida taqdim etilishi, moliyaviy hisobot esa

ushbu jarayonning yakuniy natijasi sifatida qaraladi.

Boshqaruv hisobi (Management Accounting, Managerial Accounting) - shartli atama bo'lib, asosan, xo'jalik yurituvchi subyektning ichki faoliyatini (ayniqsa, xarajatlarni boshqarish jarayonini) maqbullashtirish uchun zarur axborot va ma'lumotlar bilan boshqaruv apparatini ta'minlash maqsadiga ega buxgalteriya hisobining bo'limi hisoblanadi. Bunda avtomatik ravishda ushbu boshqaruv hisobi ma'lumotlaridan foydalanish cheklangan bo'ladi deb hisoblanadi. Boshqaruv hisobi maksimal darajadagi samaradorlik bilan boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun rahbariyatni zarur hisobot axboroti bilan ta'minlash bo'yicha faoliyat deb hisoblanadi.

Moliyaviy hisobdan farqli ravishda boshqaruv hisobi quyidagi yutuqlarga ega: u ko'rsatkichlarning faqatgina qiymati emas, balki natural qiymatlarini ham aks ettiradi, boshqaruv hisobi natijalarini taqdim etish davriyligi to'liqligicha tezkor boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun zarur bo'lgan axborotga nisbatan ehtiyojga mos keladi (zarur bo'lganida axborot, hatto, har kuni taqdim etilishi mumkin); bu hisob har qanday kesimda tuzilmashtirilishi mumkin: mas'uliyat markazlari bo'yicha, faoliyat turlari bo'yicha va hokazo (umuman, korxona bo'yicha ko'rsatkichlar bir vaqtning o'zida to'planganida). Boshqaruv hisobi natijalari korxonaning tijorat siri hisoblanadi va tashqi foydalanuvchilarga taqdim etilmasligi lozim.

Boshqaruv hisobi ta'riflarining solishtirma tahlili axborotni shakllantirishga yondashuvlarning farqini ko'rsatadi:

- tezkor, taktik va strategik xarakterdagi axborot;
- axborotning bashoratlash qobiliyati;
- dastlabki va haqiqiy smetalarni shakllantirish bo'yicha axborot;
- xo'jalik faoliyati daromadlari, xarajatlari va natijalari to'g'risidagi axborot.

Xo'jalik yurituvchi subyekt faoliyatini boshqarish juda murakkab va ko'p mehnat talab qiladigan jarayon hisoblanadi. Ana shu jarayonga kiritilgan hisob tizimi boshqaruv maqsadlariga qarab kompleks o'zgaradigan, ana shu jarayonni aks ettiradigan jarayonlardan iborat bo'lishi lozim. Vaholanki, korxonaning har qanday boshqaruv hisobi tizimi quyidagi talablarga javob berishi kerak:

- barcha boshqarish pog'onalaridagi korxona menejerlarining axborot

so'rovlarini qondirish;

- qaror qabul qilish uchun asos bo'ladigan axborotning asoslangan bo'lishi;

- faoliyat natijalari va xarajatlarini ularni amalga oshirish yoki ularga erishishgacha u yoki bu haqqoniylik darajasi bilan belgilash lozim bo'ladi (ularning turli variantlaridan maqbuli tanlab olinadi, aynan u budgetga kiritiladi va uning bajarilishi haqiqiy ko'rsatkichlarni hisobga olish usullari bilan nazorat qilinadi. Rejadan, me'yorlardan, budgetning smetali hisobotlarida aniqlangan chetga chiqishlar asosida xarajatlar va natijalar berilgan ko'rsatkichlar miqyosida ta'minlanishi uchun chora- tadbirlar ko'riladi yoki rejaning o'zi to'g'rilanadi);

- korxoraning ichidagi bo'linmalari bo'yicha xarajatlar va natijalarning guruhlanishiga intilish (quyi bo'linmalar rahbarlari o'z faoliyatining xarajatlari va natijalarini bilib turib, uni minimal xarajatlar bilan amalga oshirishlari va demak, maksimal samaradorlik bilan amalga oshirishlari mumkin bo'ladi. Natijada ishlab chiqarish xo'jalik faoliyatning unumdorligi uchun mas'uliyat oshadi).

-

2.3. Boshqaruv va moliyaviy hisoblarning farqlari

Iqtisodiyotni yanada rivojlantirish sharoitida korxonalarda buxgalteriya hisobini tashkil qilish va rivojlantirish moliyaviy va boshqaruv hisobining uzviy bir-biriga bog'liqligi va ular o'rtasidagi tafovutlarni chuqur o'rganishni taqozo qiladi.

Moliyaviy va boshqaruv hisobi o'rtasida ko'pgina umumiylik mavjud, chunki ularning ikkalasida ham korxona hisob tizimi axborotlaridan foydalaniladi.

Moliyaviy hisobda qabul qilingan tamoyillar boshqaruv hisobida ham amal qilinadi. Lekin boshqaruv hisobida korxona rahbari va mutaxassislari uchun zarur hisob ma'lumotlari kengroq bo'lib, ularni tahlil qilish orqali korxonaning istiqbolini belgilash imkoni yaratiladi.

1. Hisobning maqsadi. Moliyaviy hisobning asosiy maqsadi korxona moliyaviy hisobotini tuzish uchun zarur ma'lumotlarni hisobga olish va nazorat qilishdan iborat bo'lib, bu ma'lumotlar korxona mutaxassislarning

o'zlari uchun ham zarurdir. Tashqi foydalanuvchilar, investorlar va kreditorlar bu ma'lumotlarga asosan korxonaning moliyaviy holati, uning to'lov qobiliyati talab darajasida ekanligi va hisob-kitob ishlarining qonunga muvofiq olib borilganligini bilishga e'tibor beradilar.

Boshqaruv hisobining maqsadi esa korxonada ishlab chiqarishning rivojlanish xarajatlari tarkibi, ularning mahsulot turlari bo'yicha sarflanishi to'g'risidagi bo'lib o'tgan jarayonlarning hisobi va ularning tahlili asosida kelajakka mo'ljallangan tavsiyalarni ishlab chiqish uchun korxona rahbari va mutaxassislariga zarur bo'lgan axborotlar bilan ta'minlashdan iboratdir.

2. Axborotdan foydalanuvchilar. Moliyaviy hisobning axborotlaridan foydalanuvchilar, odatda, korxonadan tashqarida bo'ladilar. Ular davlat nazorat organlari, o'z mablag'larini korxonaga kiritgan aksiyadorlar, qimmatli qog'ozlar va obligatsiyalar egalari, tashqi va ichki investorlar hisoblanadi.

Boshqaruv hisobining ma'lumotlaridan esa asosan, korxona boshqaruv xodimlari foydalanadilar.

3. Axborot manbalari. Moliyaviy hisob uchun axborot manbayi bo'lib faqat korxona ma'lumotlaridan foydalanilsa, boshqaruv hisobi uchun esa korxona ma'lumotlari bilan bir qatorda qabul qilingan qonun va nizomlar, me'yoriy tavsiyalar ham hisobga olinadi.

4. Hisob siyosati. Moliyaviy hisobda hisob siyosati, uni yuritish qoidalari moliyaviy hisobotni tuzish va taqdim qilish tartibini ifodalaydi. Boshqaruv hisobi siyosatida, asosan, korxona faoliyatini rejalashtirish, tahlil qilish, tannarx hisoblash, transfert bahoni shakllantirish, sigmentar hisobot tuzish masalalari o'z ifodasini topadi.

5. Axborotlarni buxgalteriya hisobi schyotlarida hisobga olish. Moliyaviy hisob schyotlari korxonaning moddiy, mehnat va moliyaviy resurslari holati va harakati to'g'risida, xarajatlar hisobi, tannarx kalkulyatsiyasi, rejalashtirish va qarorlar qabul qilish uchun zarur ma'lumotlarni hisobga oladi va umumlashtiradi.

6. Axborotni taqdim etish shakllari. Moliyaviy hisob ma'lumotlari "Buxgalteriya hisobi to'g'risida"gi qonunning 22-moddasiga asosan moliyaviy hisobot, buxgalteriya balansi, moliyaviy natijalar, pul oqimlari harakati, xususiy kapital to'g'risidagi hisobot shakllari va tegishli izohlardan iborat bo'ladi.

Boshqaruv hisob ma'lumotlari esa foydalanuvchilarga erkin shaklda taqdim etiladi.

7. Hisob yuritish majburiyatlari. Moliyaviy hisob rasmiy hisob bo'lib, uni yuritish barcha korxonalar uchun majburiydir. Moliyaviy hisobot hujjatlari belgilangan muddatlarda soliq idoralari, statistik boshqarmalar, yuqori tashkilotlarga taqdim etiladi, ular auditorlarning tekshiruv obyekti hisoblanadi.

Boshqaruv hisobini olib borish korxona rahbariyati va qabul qilingan Nizomlarga asosan amalga oshiriladi.

8. Hisobni tashkil etish qoidalari Moliyaviy hisobda moliyaviy hisobot axborotlari aniq tamoyil va qoidalarga muvofiq shakllanishi hamda aks ettirilishi shart, ular asosida ma'lumotlar qayd qilinadi, baholanadi va tegishli schyotlarda hisobga olinadi. Ushbu tamoyil va qoidalar "Buxgalteriya hisobi to'g'risida"gi qonun hamda BHMSda belgilab qo'yilgan.

Boshqaruv hisobini yuritish tartib va qoidalari korxonaning strategik va taktik maqsadlaridan kelib chiqib qabul qilingan "nizomga" asosan amalga oshiriladi.

9. Hisob tamoyillari. Moliyaviy hisob umumiy tamoyillarga tayanadi, bular buxgalteriya hisobini ikkiyoqlama yozuv usulida yuritish, aniqlik, mazmunning shakldan ustunligi, ko'rsatkichlarning qiyoslanuvchanligi va moliyaviy hisobotning betarafligidir.

Boshqaruv hisobining asosiy tamoyillari esa hisobni ikkiyoqlama yozuv usulida yuritish, uzluksizlik, aniqlik, ehtiyotkorlik va ko'rsatkichlarning qiyoslanuvchanligi hisoblanadi.

10. Hisobning asosiy tuzilmasi. Moliyaviy hisob quyidagi asosiy tenglikka muvofiq shakllanadi:

$$\text{Aktivlar} = \text{O'z mablag'lari manbalari} + \text{Majburiyatlar}$$

Boshqaruv hisobi axboroti tuzilmasi va tarkibi uning foydalanuvchilari ehtiyojlariga bog'liq. Boshqaruv hisobining tuzilmasi, xarajatlar, daromadlar va aktivlar kabi kategoriyalarga tayanadi.

Tayanch so'z va iboralar: boshqaruv hisobi, ishlab chiqarish hisobi, axborot manbalari, hisob hujjatlaridan foydalanuvchilar, hisobot axborotini taqdim etish shakllari, hisob axboroti o'lchovi, hisobotlarni taqdim etish

muddatlari, hisob ko'lam, hisob usullari.

Takrorlash uchun savollar

1. Boshqaruv va moliyaviy hisobning o'zaro qanday o'xshashligi mavjud?
2. Axborot manbalariga ko'ra boshqaruv hisobi moliyaviy hisobdan qanday farq qiladi?
3. Korxona faoliyatida boshqaruv hisobi qanday o'rin tutadi?
4. Boshqaruv hisobining qanday elementlari mavjud?
5. Boshqaruv hisobining vazifalari nimalardan iborat?
6. Boshqaruv va moliyaviy hisob o'rtasidagi farqlar nimalardan iborat?

III BOB. BIZNES JARAYONLARI VA ULARNI HISOBGA OLISH

3.1. Biznes jarayonlarining ahamiyati. Hisob ma'lumotlaridan foydalanuvchilar

Biznesning kengayish tendensiyasi va uning tarkibiy qismlari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikning murakkablashishi iqtisodiy faoliyatning turli subyektlari tomonidan iqtisodiy qarorlar qabul qilishda axborot sifatiga, shu jumladan buxgalteriya hisobiga talablarni obyektiv ravishda oshiradi. Tashkilotlardagi mavjud buxgalteriya hisobi nafaqat ma'lumot manbayi, balki iqtisodiy faoliyatni shakllantirish elementi, biznes vositasi, mahsulot ishlab chiqarishni boshqarish, xizmat ko'rsatish mexanizmi hisoblanadi. Zamonaviy faoliyat yuritadigan korxonalaridagi buxgalteriya hisobi tizimi jarayonli yondashuvga asoslangan va barcha jarayonlar singari takomillashti- rishni talab qiladi. Buxgalteriya hisobining jarayonlar shaklida tashkil etilishi biznes jarayonlarini boshqarishning yagona tizimini yaratish shartidir. O'z sohalarida yetakshi bo'lgan mahalliy kompaniyalarda menejmentni takomillashtirishning ushbu yo'nalishi bir nesha yillardan buyon amalga oshirib kelinmoqda, ammo ko'pchilik korxonalar biznes jarayonlarni tartibga solish bilan shug'ullanmaydilar, bu esa ularni rahbarlardan uzoqlashtiradi.

Hozirgi vaqtda biznes jarayonini aniqlashga yagona yondashuv mavjud emas. Uning asosiy xarakteristikasi shundaki, har qanday ish jarayoni ichki yoki tashqi iste'molchiga ega. "Biznes jarayoni" tushunchasiga quyidagi yondashuvlarni ajratish mumkin:

- harakatlar (tashkiliy faoliyat) sifatida;
- mahsulotni ishlab chiqarish
- jarayonning asosiy maqsadlaridan biri;
- maxsus tizim sifatida;
- qo'shimsha qiymat yaratish mexanizmi sifatida.

Biznes jarayoni bu shunshaki harakat emas, balki biznes strategiyasi, biznes modellari va doimiy operatsiyalar o'rtasidagi bog'liqlikdir. Bu biznes model mohiyatining moddiy ifodasidir. Biznes jarayonlar kompaniyada amalga oshiriladigan faoliyat turlari va iste'molchilar bilan munosabatlar

o'rtasidagi mantiqiy bog'liqliklarning mohiyatini belgilaydi. Shunday qilib, biznes jarayoni umumlashtirilgan shaklida bu koroxona faoliyatining rejalashtirilgan natijasiga erishish va kirish va chiqishlarga ega bo'lish uchun zarur bo'lgan takrorlanadigan harakatlar ketma-ketligidir.

Buxgalteriya hisobini yagona biznes jarayoniga ajratish, bu yetkazib beruvchilardan mijozlarga asosiy faoliyat orqali operatsiyalarning ketma-ket oqimini tashkil etuvchi korxona bo'linmalari operatsiyalari to'plami.

Biznes jarayonlar korxona maqsadlariga muvofiq ravishda tashkil etilishi va samaradorlik talabiga javob berishi kerak. Bu erishilgan natijalar va ishlatilgan resurslarning nisbati sifatida tushunilishi hamda biznes jarayonlarni boshqarish uchun ularni to'g'ri aniqlash, tavsiflash va optimallashtirish kerak.

Biznes jarayonlari, o'z navbatida, jarayonosti tadbirlar yoki biznes funksiyalarining to'plami hisoblanib, ham axborot texnologiyalari, ham xodimlarning malakasi bilan belgilanadi.

Yuqori sifatli biznes jarayonni rivojlantirish uchun ma'lumotlar bazalariga, ERP tizimlariga, dasturiy ta'minotga, kompyuter uskunalarga, yetarli server hajmiga e'tibor berish kerak.

Xodimlarning zarur kasbiy tayyorgarligi, kerakli ko'nikma va malakalarga ega bo'lish tashkilotning ijtimoiy infratuzilmasiga aylanishi kerak bo'lgan biznes jarayonlarini o'zgartirish va takomillashtirishga imkon beradi.

Samarali biznes jarayonlarning shakllanishiga ularning turli xil mezonlarga muvofiq amalga oshirilishi mumkin bo'lgan to'g'ri tasnifi yordam beradi, lekin ko'pincha asosiy va yordamchi biznes jarayonlar ajralib turadi.

Bundan tashqari, rivojlanish va takomillashtirish jarayonlari ajralib turadi. Korxona buxgalteriya hisobini takomillashtirish maqsadida ishlab chiqarish hisobini biznes jarayonlarini quyidagi yo'nalishlarda shakllantirish maqsadga muvofiq:

- rivojlantirish va takomillashtirish, operatsion faoliyat;
- hisobi, hisobotlarni tuzish va taqdim etish;
- qo'llab-quvvatlash.

Buxgalteriya hisobi jarayonlarining rasmiylashtirilishi va batafsil tavsifi ularni boshqarishga imkon beradi.

Biznes jarayoni quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- iste'molchi uchun naflik kasb etuvchi, bir yoki bir necha resurslardan foydalanib, ushbu faoliyat natijasida mahsulotlar (xizmatlar) yaratiladigan turli xil faoliyatlar to'plamidir;

- biznes - faoliyatning aniq natijasi uchun bajariladigan mantiqiy o'zaro bog'liq harakatlar to'plamidir;

- aniq iste'molchi yoki bozor uchun o'ziga xos mahsulot (xizmat) ishlab chiqarishni loyihalashtirib, tartiblangan hamda tugallangan harakatlar to'plamidir;

- tashkiliy qurilmalar orqali aniqlanadigan, ishlab chiqarilgan tovar (mahsulot, xizmat)ining qiymatini o'sishini ta'minlovchi, tovar (mahsulot, xizmat) iste'molchisining qurilmasini qisman ishga tushiruvchi mohiyatdir;

- mijozga zarur bo'lgan va qiymati, uzoq muddat xizmat qilishi, servis hamda sifati bilan uning ehtiyojlarini qondiruvchi, bir yoki bir necha ishlab chiqarish bosqichlaridan o'tib va mahsulot yaratish bilan tugallanuvchi faoliyat.

- yaqin kelajakda buyurtmachi uchun foydali bo'lgan mahsulot yoki xizmatni yaratish uchun korxona resurslaridan foydalanuvchi mantiqiy o'zaro bog'liq harakatlar majmuasidir;

- subyektlarning ishida istalgan faoliyat turlaridir.

Biznes jarayonini samarali boshqarish uchun uning loyihasi orqali amalga oshiriladi, bunda barcha kirish (K), chiqish (N), elementlari (B), mexanizmlar (M), transformatsiya jarayonlari va ishlashni baholash funksiyasi (I) aniqlangan bo'lsa, biznes jarayoni aniqlanadi va boshqariladi. Biznes jarayonlarni boshqarish jarayonlari transformatsiya jarayonida hal etishga bevosita ta'sir ko'rsatadigan qonunchilik, qoidalar va standartlar ta'sirida amalga oshiriladi (4- jadval).

4-jadval

Buxgalteriya hisobida biznes jarayoni hisobining tashqi muhitga moslashishi

Boshqarish	Tavsifi
B1	Fuqarolik, soliq qonunshiligi
B2	Buxgalteriya hisobi to'g'risidagi qonun hujjatlari: qonunlar, buxgalteriya qoidalari, ko'rsatmalar va boshqalar.
B3	Korxonaning hisob siyosati, ichki standartlari, ko'rsatmalari, yo'riqnomalari va boshqalar.

Shuningdek, biznes jarayonining ma'lumotlari subyektning moliyaviy-xo'jalik faoliyati haqiqatdagi ko'rsatkichlari, tashqi (valyuta kursining o'zgarishi, sud qarori va boshqalar) va ichki muhitdagi o'zgarishlar to'g'risidagi ma'lumotlarni aks ettiradi (5-jadval).

3.2-jadval

Buxgalteriya hisobi biznes jarayonlari ma'lumotlari

Kiruvchi ma'lumotlar	Tavsifi
K1	Buxgalteriya hisobi va nazorat tartibini talab qiluvchi subyektning moliyaviy-xo'jalik faoliyati haqiqatdagi ko'rsatkichlari to'g'risidagi ma'lumotlar.
K2	Birlamchi buxgalteriya hisobi ma'lumoti va moliyaviy- xo'jalik faoliyatini tasdiqlovchi boshqa hujjatlar
K3	Ta'minlovshilar, xaridorlar, hamkorlar va korxonaning boshqa pudratchilari to'g'risidagi ma'lumotlari
K4	Tahliliy ma'lumotlar

Buxgalteriya hisobi jarayonlarining natijalari buxgalteriya hisobi va soliq hisobining turli xil hujjatlari shaklida tuzilgan ma'lumotlar bo'ladi (6-jadval).

3.3-jadval

Buxgalteriya hisobi biznes jarayonining natijalari

Jarayon natijasi (Chiquvchi ma'lumotlar)	Tavsifi
N1	Buxgalteriya hisobi va nazorat jarayonlarini hujjatlar, ma'lumotlar bazasi elementlari va boshqalar boshqarishida bajarish natijasi (ichki audit va boshqalar).
N2	Faoliyatning jami ma'lumoti, ishlab chiqarish hisoboti
N3	Ichki va tashqi muhitdagi o'zgarishlar to'g'risidagi tahliliy ma'lumotlar
N4	Buxgalteriya hisobi, soliq, ishlab chiqarish, statistik hisobot

Buxgalteriya hisobi jarayonlarining resurslari xodimlar, korxona egallagan maydoni, ishlab chiqarish jarayoniga kirishdan to uning chiqishigacha bo'lgan ma'lumotlarni aks ettirishda ishlatiladigan uskunalar hisoblanishi kerak.

3.4-jadval

Buxgalteriya hisobi biznes jarayoni resurslari

Resurslar	Tavsifi
M1	Buxgalteriya xizmati xodimlari va boshqa ischi xodimlar (masalan, ta'minot bo'limi xodimlari va boshqalar)
M2	Buxgalteriya bo'limi xodimlari foydalanadigan ofis maydoni
M3	Buxgalteriya hisobini yuritish uchun ishlatiladigan uskunalar (kompyuterlar, dasturiy ta'minot, aloqa: telefonlar, Internet va boshqalar)
M4	Vositalar (dasturiy ta'minot, rasmiylashtirilgan buxgalteriya jarayonlari, masalan, buxgalteriya operatsiyalar to'plami va boshqalar).

Biznes jarayonlari hisobi axboroti iste'molchilarini aniqlash ham muhim hisoblanadi (8-jadval).

3.5-jadval

Biznes jarayoni hisobi iste'molchilari

Iste'molchilar	Tavsifi
I1	Ichki foydalanuvchilar
I2	Tashqi foydalanuvchilar
I3	Boshqa biznes jarayonlar

Buxgalteriya hisobi jarayonlari tizimi buxgalteriya hisobi muammolarini hal qilishga yo'naltirilgan bo'lishi kerak, ularni rivojlantirish qator vazifalarni qo'yadi, sababi ishlab chiqarish, qurilish, qishloq xo'jaligi, savdo va boshqa tashkilotlarda jarayonlar sezilarli darajada farq qiladi.

Buxgalteriya hisobi jarayonlari tarkibiga faoliyat ko'lami, tashkiliy shakli va tuzilishi ham ta'sir qiladi. Biznes jarayonlarni quyi jarayonlar va biznes funksiyalariga ajratish mumkin, bu ularni batafsilroq yozishga imkon beradi.

Buxgalteriya hisobi jarayonlariga sub'yektning faoliyat ko'lami, tashkiliy shakli va tuzilishi ham ta'sir qiladi. Biznes jarayonlarni quyi jarayonlar va biznes funksiyalariga ajratish mumkin, bu ularni batafsilroq boshqarishga imkon beradi. Biznes jarayonlarning yo'nalishlari yirik koroxnalar uchun batafsil quyidagi 9-jadvalda keltirilgan.

3.6-jadval

Biznes jarayonlari hisobi tavsifi

Tashqi muhit monitoringi: qonunchilikdagi o'zgarishlar, raqobatchilarning harakatlari.

Biznes jarayonlari rivojlanishi va takomillashishi shakllantirish.	Tashkiliy : hisob siyosati, ichki standartlar, sheriklar bilan o'zaro hamkorlik tamoyillarini shakllantirish. Ish jarayoni: hujjatlar shakllari, ish hajmi jadvallari. Soliq strategiyasini rejalashtirish, soliq ini qo'llash. Dividend siyosatini
---	--

	Strategik rivojlanish: innovatsiyalarni hisobga olish; tashkilot samaradorligini baholash; strategik buxgalteriya hisobi; prognoz hisobotini shakllantirish.
	Loyihani boshqarish: buxgalteriya xodimlarining o'zini o'zi baholash; buxgalteriya hisobi va hisobotini ekspert baholash; Benshmarking
Operatsion biznes jarayonlari	Uzoq muddatli aktivlarni hisobga olish: uzoq muddatli aktivlarga investitsiyalarni hisobga olish, asosiy vositalarni hisobga olish, lizingni hisobga olish, uzoq muddatli ijarani hisobga olish, uzoq muddatli moliyaviy investitsiyalarni hisobga olish.
	Tovar-moddiy zaxiralar: moddiy buxgalteriya hisobi, qisqa muddatli moliyaviy investitsiyalarni hisobga olish
	Ishlab chiqarish xarajatlarini hisobga olish: to'g'ridan to'g'ri ishlab chiqarish xarajatlarini hisobga olish: tovar mahsuloti xarajatlarini stavka bo'yicha hisobdan chiqarish, me'yorlardan chetga chiqishni hisobga olish, ishlab chiqarish xarajatlari to'plami. Bilvosita xarajatlarni hisobga olish (umumishlab chiqarish va umumiy biznes xarajatlari); xaridor tomonidan yetkazib beriladigan xomashyo xarajatlarini yig'ish va hisobga olish. Yaroqsiz mahsulotni hisobga olish. Tugallanmagan ishlab chiqarishni inventarizatsiya qilish. Ishlab chiqarishdan tashqari xarajatlarni hisobga olish. Yordamchi ishlab chiqarish uchun xarajatlarni hisobga olish: yordamchi ishlab chiqarish hisobvarag'idan hisobdan chiqarishni hisobga olish, yordamchi ishlab chiqarish hisobini yopish, ishlab chiqarishni qisqacha hisobi. Mahsulot ishlab chiqarilishining haqiqiy tannarxini hisoblash. Ishlab chiqarish hisobotini shakllantirish; har bir modda bo'yicha hisobot xarajatlari smetasi.
	Naqd pul oqimlarini boshqarish: joriy faoliyatdan kelib chiqadigan pul oqimlarini hisobga olish, investitsiya faoliyatidan kelib chiqadigan pul oqimlarini hisobga olish, moliyaviy faoliyatdan kelib tushgan pul oqimlarini hisobga olish.

	Hisob-kitoblarni hisobga olish: yetkazib beruvchilar, xaridorlar va boshqa kontragentlar bilan hisob-kitoblarni hisobga olish. Xodimlar bilan hisob-kitoblarni hisobga olish: xodimlarning nafaqalarini hisobga olish, ijtimoiy sugʻurta boʻyicha hisob-kitoblar, xizmat safarlari uchun hisob-kitoblarni hisobga olish, hisob-kitob qilinadigan summalar boʻyicha hisob-kitoblar, boshqa operatsiyalar boʻyicha hisob-kitoblarni hisobga olish.
	Soliqlar va yigʻimlar boʻyicha hisob-kitoblarni hisobga olish. Taʼsischilar bilan hisob-kitoblarni hisobga olish.
	Xususiy kapitalni hisobga olish; ustav kapitalini hisobga olish; qoʻshimsha kapitalni hisobga olish; zaxira kapitalini hisobga olish.
	Ekologik xarajatlarni hisobga olish: kapital qoʻyilmalarni hisobga olish. Joriy xarajatlarni hisobga olish. Majburiyatlarni shakllanishini hisobga olish
	Balansdan tashqari moddalar toʻgʻrisidagi maʼlumotlarni hisobga olish va oshkor qilish: tashkilot tomonidan uchinchi shaxslarga kafolat shaklida berilgan garovni hisobga olish. Balansdagi aktivlarni hisobga olish. Forvard operatsiyalarining moliyaviy vositalari (forvardlar, fyucherslar, opsiyonlar, svoplar va boshqalar) toʻgʻrisida maʼlumotni shakllantirish.
Hisob biznes jarayonlari	Byudjetlarni shakllantirish Byudjet ijrosini nazorat qilish Xarajatlarni nazorat qilish
Biznes jarayonlarini shakllantirish va hisobot berish	Hisobotlarni tayyorlash va ichki foydalanuvchilarga taqdim etish: ishlab chiqarish; bachorat qilish; byudjetlarning ijrosi. Tashqi foydalanuvchilarga hisobotlarni tayyorlash va taqdim etish: moliyaviy oraliq va yillik; statistik; soliq deklaratsiyalarini shakllantirish va taqdim etish. Hisobotga tuzatishlar kiritish. Barqaror rivojlanish toʻgʻrisida hisobot.

Ichki nazoratni tashkil etish. Buxgalteriya bo'limi ishi uchun infratuzilmani ta'minlash (kompyuter bilan ta'minlash, axborot texnologiyalari, ish joylarini tashkil Biznes jarayonlanm etish va boshqalar^N). Buxgalteriya xodimlanni qo'llab-quvvatlash boshqarish: ijodiy qobiliyatlarni oshib berish, malakasini oshirish, axborot tizimini rivojlantirish. Axborot xavfsizligi.

Biznes jarayonlarini rivojlanish (takomillashtirish) jarayonlarini alohida guruhga taqsimlash zamonaviy menejment ehtiyojlariga mos keladi, chunki raqobatdoshlik bilan takomillashtirish muvaffaqiyatli faoliyat uchun zarur shartdir. Shakllangan biznes jarayonlari samaradorligi uchun muntazam ravishda sinovdan o'tkazilishi kerak.

Quyidagi kamchilik buxgalteriya hisobi biznes jarayonlarining samarasizligini ko'rsatishi mumkin:

- biznes jarayoni jarayonida ko'plab xatolar, hosil bo'lgan ma'lumotlarning past sifati;
- axborotni shakllantirish uchun zarur bo'lgan buxgalteriya jarayonlarining yo'qligi;
- ma'lumot olish xarajatlari ulardan foydalanish samaradorligidan oshib ketganda, ortiqcha buxgalteriya jarayonlarining mavjudligi;
- aniq qoidalar, hisob siyosati, ichki standartlarning zaruriy mezonlariga rioya qilmaslik;
- ish jarayonining ortiqcha baholangan muddati.

Jarayonlarning samarasizligi sabablarini tahlil qilish va bartaraf qilish kerak. Biznes jarayonlarni samarali shakllantirish kompaniyani samarali boshqarish maqsadlardan biri bo'lishi kerak.

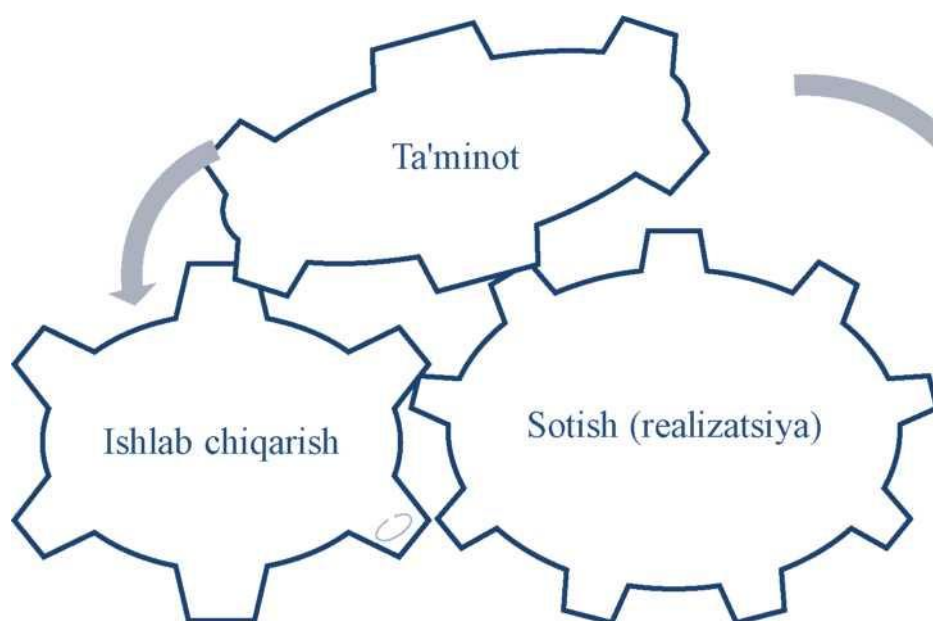
3.2. Biznes jarayonlarining asosiy ko'rsatkichlari va ularning ahamiyati

Korxona o'z faoliyatini uzluksiz olib borishi uchun mahsulot ishlab chiqarish, ishlarni bajarish va xizmatlarni ko'rsatishda doimo tovar-moddiy qiymatliklarga ehtiyoj sezadi. Ushbu ehtiyojni qondirish uchun korxona xo'jalik jarayoni 3 ta faza: ta'minot jarayoni, ishlab

chiqarish jarayoni va sotish (realizatsiya) jarayoni muntazam ravishda olib boradi.

Hamma jarayonlar ta'minot, ishlab chiqarish va sotish jarayonlari ayrim-ayrim olingan xo'jalik operatsiyalar iborat bo'ladi.

Xo'jalik operatsiyalari deganda, xo'jalik jarayonlarni amalga oshirishda korxonada sodir bo'layotgan iqtisodiy voqea va hodisalar tuchuniladi. Bu iqtisodiy voqea va hodisalar korxona mablag'i va ularning tashkil topish manbalarining holatiga ta'sir qilib, ularni harakatga keltiradi.

3.1-rasm. Asosiy xo'jalik jarayonlari turlari.

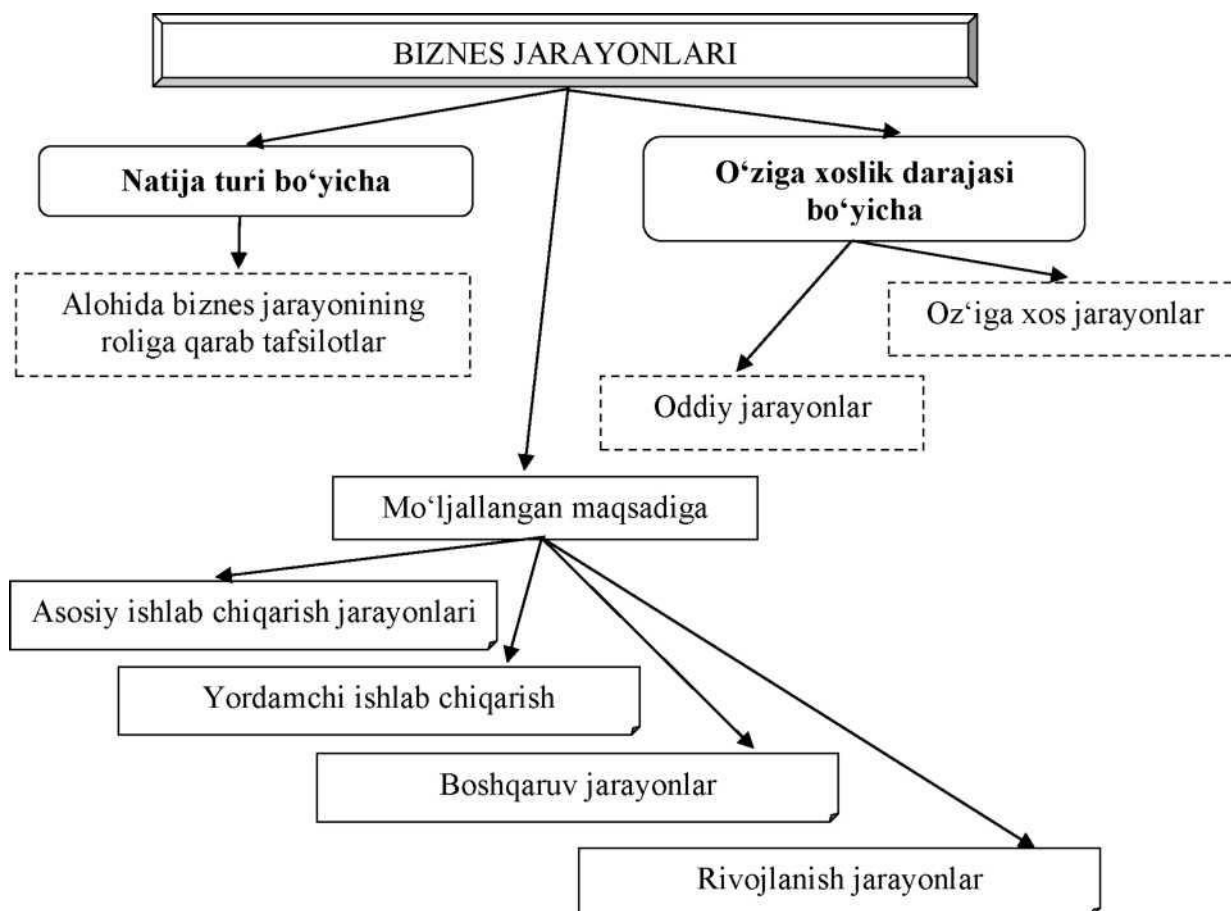
Yuqoridagi biznes jarayonlarini quyidagi tarzda tasniflash mumkin (4-rasm):

- mo'ljallangan maqsad uchun;
- olingan natija turi bo'yicha;
- jarayonlarning o'ziga xosligi darajasi va ularni boshqarish usuli bo'yicha.

Biznes jarayonlarning kompaniya faoliyatidagi roliga qarab quyidagi turlar ajratiladi:

1. Asosiy jarayonlar
2. Jarayonlarni qo'llab-quvvatlash.
3. Jarayonlari.
4. Rivojlanish jarayonlari.

Asosiy biznes jarayonlar tashqi mijozlarning ehtiyojlarini qondirishga va uning faoliyatidan kompaniya uchun daromad olishga qaratilgan. Ushbu guruhga, qoida tariqasida, kompaniyaning asosiy mahsulotlarini yaratish, ularni ishlab chiqarish va sotish bo'yicha biznes jarayonlar kiradi.

3.2-rasm. Biznes jarayonlarining tavsiflanishi.

Biznes jarayonlarini qo'llab-quvvatlash asosiy jarayonlarni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun sharoit yaratadi, kompaniyani turli zarur resurslar bilan ta'minlaydi. Masalan, bu moddiy resurslarni yetkazib berish bo'yicha biznes jarayonlar, xodimlar, uskunalarga texnik xizmat ko'rsatish jarayonlari, binolarga texnik xizmat ko'rsatish va boshqalar.

Biznesni boshqarish jarayonlari bu - shunday jarayonlar bo'lib, natijada har qanday natijasi olinadi yoki kerakli ta'siri amalga oshiriladi (qaror qabul qilish, nazorat qilish, tahlil qilish va h.k.). Bunday jarayonlarning maqsadi kompaniya faoliyatini, shuning uchun boshqa barcha jarayonlarni boshqarishdir.

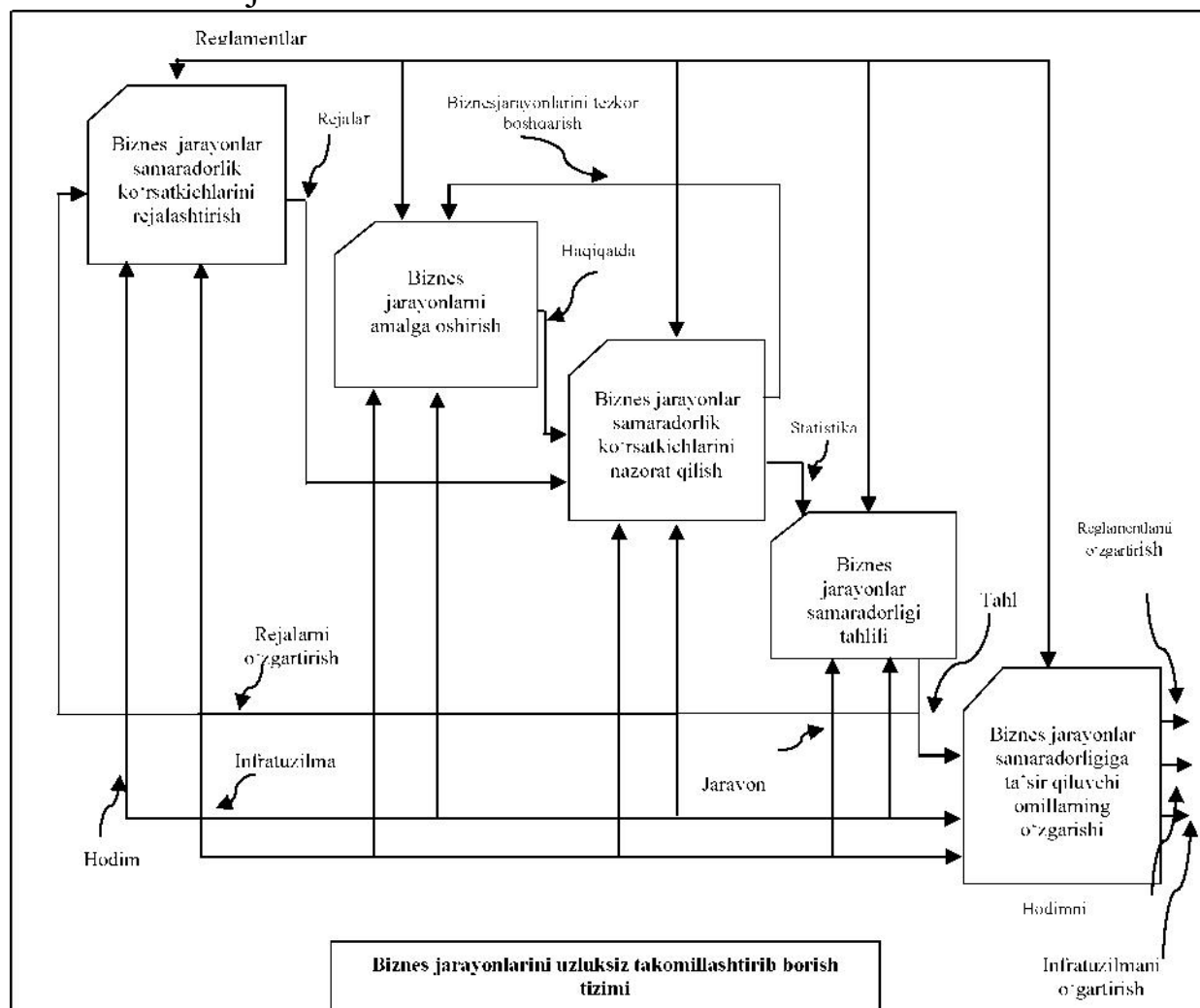
Rivojlanish jarayonlarini amalga oshirish natijasida kelajakda kompaniyaning iqtisodiy foydasini saqlab qolish va oshirish maqsadida tuzilgan biznes-sxemada ba'zi o'zgarishlar yo'z beradi. Bu korxona resurslari, uning jarayonlari va tarkibiy bo'linmalarini rivojlantirishda ifodalanishi mumkin. Masalan, yangi ishlab chiqarishni joriy etish yoki mavjud asosiy vositalarni rekonstruksiya qilish, ta'minot jarayonlarini qayta tashkil etish, qayta qurish va boshqalar ishlab chiqarish jarayonlari rentabellik darajasi va davomiyligining asosiy, yordamchi va nazorat jarayonlaridan sezilarli darajada farq qiladi. U kelajakda paydo bo'ladi va ko'p davrlarda o'zini namoyon qiladi. Boshqa jarayonlarni amalga oshirish natijasida olingan natija - joriy faoliyat jarayonlari, qoida tariqasida, joriy yoki keyingi davrlarda o'z samarasini beradi.

Ko'pincha, juda o'xshash jarayonlar biznesda turli xil rollarni o'ynaydi va shuning uchun turli guruhlariga tegishli.

Masalan, keyinshalik ko'plab xaridorlarga katta miqdordagi va nisbatan uzoq vaqt davomida yetkazib beriladigan mahsulotning yangi modelini ishlab chiqish rivojlanish jarayoni sifatida malakali bo'lishi kerak, chunki olingan natija uzoq muddatli xarakterga ega bo'ladi.

Shu bilan birga, agar mahsulot ma'lum bir mijozning ehtiyojlari uchun ishlab chiqilgan bo'lsa, unda bunday jarayon asosiy jarayonlar guruhiga tegishli bo'lishi kerak. Keyin natija buyurtmani bajarish paytida paydo bo'ladi va natija undan bir marta, aniq buyurtma tugagandan so'ng olinadi. Yoki, masalan, keyingi davr uchun ishlab chiqarish jadvali

tayyorlanayotgan bo'lsa, unda bu jarayon menejment jarayonlariga to'g'ri keltirilgan, chunki bu jarayonning aniq va o'zini o'zi ta'minlaydigan mahsuloti mavjud.

3.3-rasm. Biznes jarayonlari tizimi.

Korxonalarda 6-rasmda keltirilgan texnologiyani joriy qilish uchun: birinchidan biznes jarayonlarni tavsiflash hamda ularning kompaniya jarayonining jami tarmoqlarida o'zaro birgalikdagi harakati tartibini aniqlab olish, ikkinchidan kompaniya biznes jarayonining barcha tarmoqlaridagi har bir segmenti uchun rahbariyat mas'uliyatini aniq taqsimlash, uchinchidan ularning samaradorlik ko'rsatkichlari va ularni o'lshash metodikasini aniqlash, to'rtinchidan, tizim ishini shakllantiruvchi reglamentlarni ishlab chiqish va tasdiqlash kerak bo'ladi.

Biznes-jarayonlarini avtomatlashtirish quyidagi iqtisodiy ustunliklarni beradi:

- topshiriqlarni bajarish vaqtini kamaytirish;
- mehnat sarfini kamaytirish;
- kompaniyada qayta ishlanayotgan axborotlarida xatoliklarni qisqartirish;
- ishlab chiqarish jarayonlarini takomillashtirish;
- mijozlar bilan o‘zaro aloqalar samaradarligining oshishi;
- moliyaviy hisobot va tahlilning tezkorlik darajasini oshirish;
- jamoaviy ishlash darajasini oshirish.

Muayyan mijoz uchun buyurtmani bajarish jadvali tayyorlanayotganda, ushbu faoliyat natijasi ham xususiyatiga ega bo‘lib tuyuladi. Ammo u o‘zini o‘zi yetarli emas, u tugallangan buyurtmaning katta natijasi sifatida yaratilgan. Shuning uchun jadvalni shakllantirish ishini buyurtmani bajarish kabi asosiy jarayonning bir qismi sifatida ko‘rib chiqish maqsadga muvofiqdir.

3.3. Ta‘minot jarayonining hisobi. Qiymat o‘lchovining mohiyati va ahamiyati

Ta‘minot (sotib olish) jarayoni bu korxonani iqtisodiy faoliyatni amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan buyumlar va mehnat vositalari bilan ta‘minlash bo‘yicha operatsiyalar majmuyi. Ta‘minot (sotib olish) jarayonini hisobga olishning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- ta‘minot faoliyati natijalarini aniqlash.
- mablag‘larni va mehnat obyektlarini sotib olish uchun barcha xarajatlarni aniqlash;
- ularning haqiqiy tannarxini aniqlash;
- ta‘minot faoliyati natijalarini aniqlash.

Iqtisodiyotni yanada rivojlantirish sharoitida xo‘jalik yurituvchi subyektlarning xo‘jalik mablag‘lari doiraviy harakatlanishi turli bosqichlarida bo‘lib, har xil xo‘jalik jarayonlarida: ta‘minot, ishlab chiqarish va realizatsiya jarayonlarida ishtirok etadi.

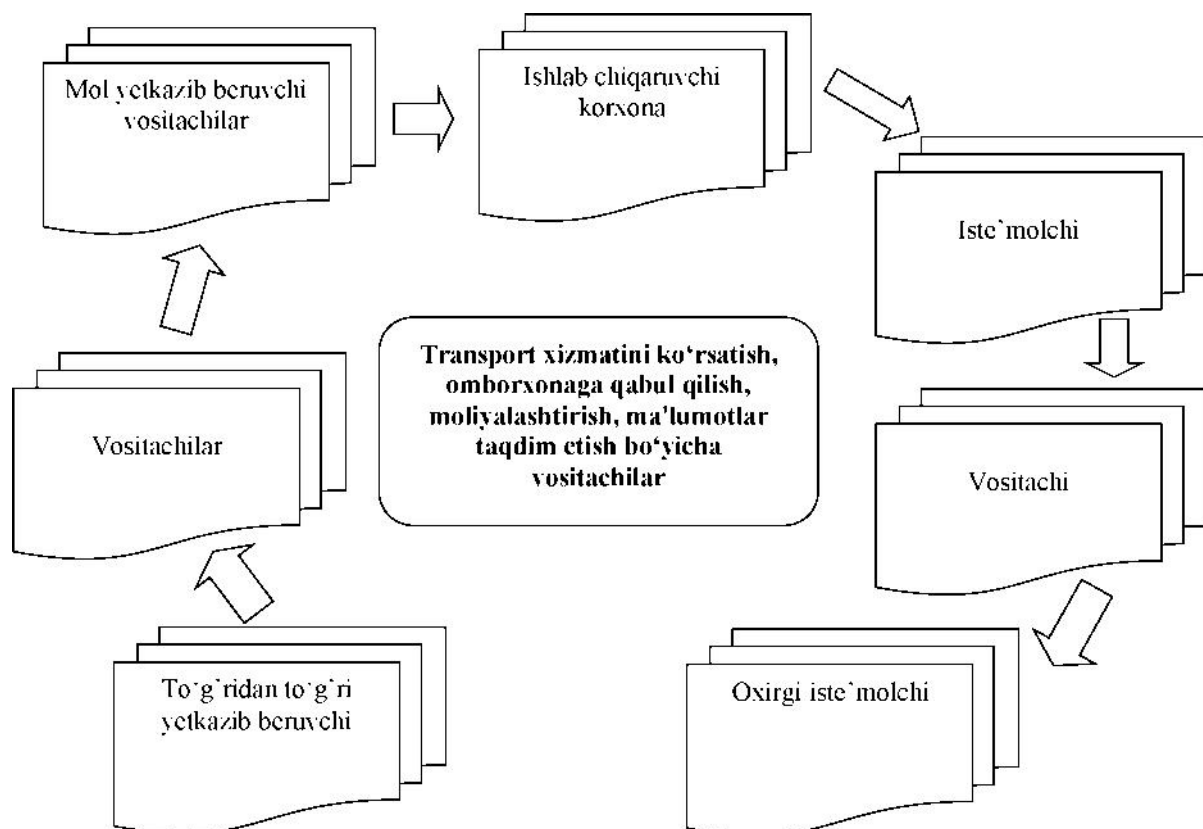
Ma‘lumki, ishlab chiqarish jarayoni kengaytirilgan ijtimoiy takror ishlab chiqarish jarayonidagi asosiy bosqich bo‘lib, aynan shu bosqichda

moddiy ne'matlar ishlab chiqariladi. Lekin ishlab chiqarish jarayonidan oldin yaxshi yo'lga qo'yilgan ta'minot jarayoni bo'lmasa, u muvaffaqiyatli amalga oshmaydi.

Boshqaruv hisobi tizimida ta'minot jarayonida xo'jalik yurituvchi subyekt mol yetkazib beruvchilaridan asosiy vositalar, xomashyo, materiallar, yoqilg'ilar va mahsulot ishlab chiqarish hamda ishlab chiqarish jarayonini ta'minlash uchun zarur bo'ladigan boshqa buyumlarni sotib oladi. Bunday tovar-moddiy qiymatliklar hisobda haqiqiy tannarxi bo'yicha aks ettiriladi. Sotib olinadigan tovar-moddiy boyliklarning haqiqiy tannarxi ikkita asosiy miqdor: ularning xarid narxi va transport tayyorlov xarajatlaridan iborat. Xarid narxi - bu xaridor va mol yetkazib beruvchi o'rtasida tuzilgan shartnomaga muvofiq mol yetkazib beruvchilar tomonidan to'ldiriladigan tovar hamda hisob-kitob hujjatlarida (schyot-faktura; to'lov talabnomasi va boshqalar) ko'rsatilgan qiymatdir. Erkin iqtisodiyot sharoitida tovar- moddiy zaxiralar talab va taklif darajasidan kelib chiqqan holda bozor narxlarida xarid qilinadi.

Moddiy boyliklar ishlab chiqarish jarayonida to'liq iste'mol qilinganligi sababli, korxona doimiy ravishda o'z zaxiralarini yangi mehnat obyektlari bilan to'ldirishi kerak. Ta'minot jarayonini amalga oshirib, tashkilot yetkazib beruvchidan undan sotib olingan moddiy boyliklar uchun ular uchun belgilangan narxlar asosida tegishli pul miqdorini to'laydi.

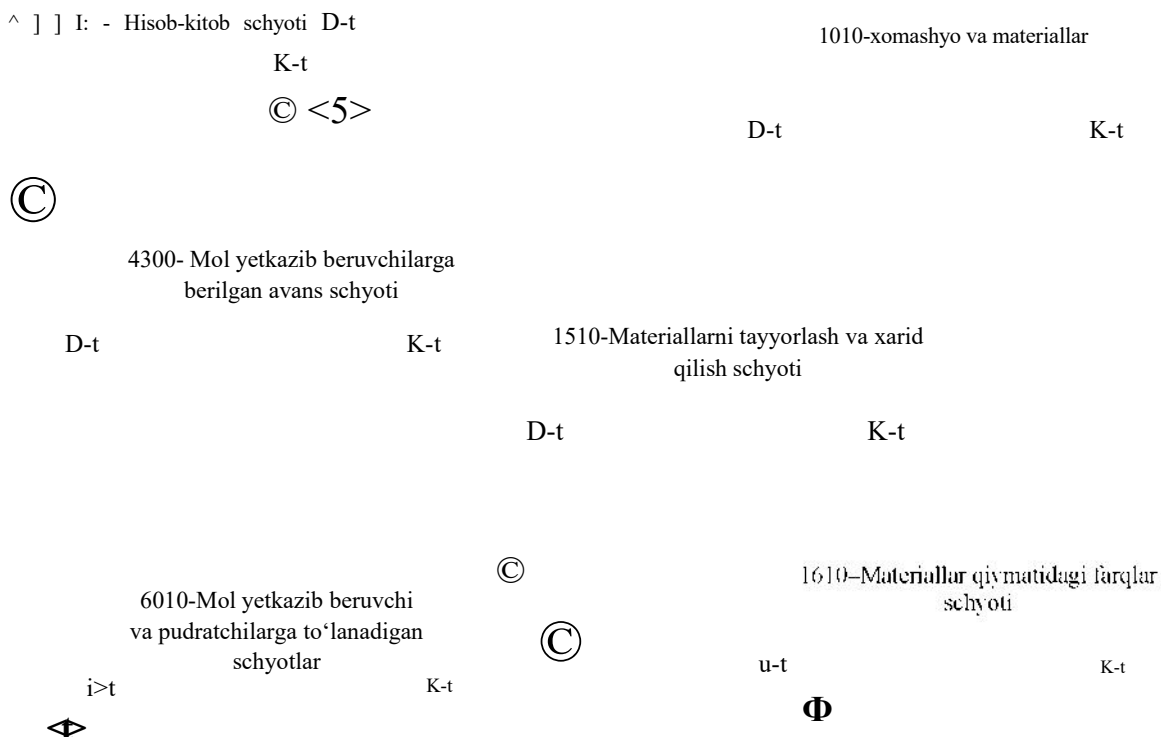
Buxgalteriya hisobi va hisobotidagi moddiy resurslar ularni sotib olish (sotib olish) ning haqiqiy qiymatida aks ettiriladi.

3.4-rasm. Ta'minot jarayoni zanjiri.

Buxgalteriya hisobida, sotib olish jarayonini hisobga olish uchun 1000-”Materiallar” sintetik schyoti ishlatiladi. Buxgalteriya hisobining schyotlar rejasi 1000-sonli “Materiallar” schyoti uchun quyidagi sub-schyotlarni oshishni tavsiya qiladi:

- 1010 - Xomashyo va materiallar.
- 1020 - Sotib olingan yarimtayyor mahsulotlar va butlovshi buyumlar.
- 1030 - YOqilg'i.
- 1040 - Ehtiyot qismlar.
- 1050 - Qurilish materiallari.
- 1060 - Idish va idishbop materiallar.
- 1070 - Chetga qayta ishlash uchun berilgan materiallar.
- 1080 - Inventar va xo'jalik jihozlari.
- 1090- Boshqa materiallar

8-rasm. Ta'minot jarayoni hisobining umumiy chizmasi

Har qanday korxona o'z xo'jalik faoliyatini boshlashdan oldin avval unga kerak bo'lgan moddiy boyliklar bilan ta'minlangan bo'lishi lozim. Korxona zarur bo'lgan bu moddiy qiymatliklarni mol yetkazib beruvchilardan tuzilgan shartnomaga asosan oladi. Shartnomada muayyan moddiy qiymatlikning nomi, soni, sifati, bahosi, assortimenti va qaysi muddatda olib kelinishi ko'rsatilgan bo'ladi.

3.4. Ishlab chiqarish jarayonining hisobi

Ishlab chiqarish - jamiyatning yashashi va taraqqiy etishi uchun zarur bo'lgan moddiy boyliklar (turli iqtisodiy mahsulotlar) ni yaratish jarayoni; ishlab chiqarish omillarini iste'mol va investitsiyalar uchun mo'ljallangan tovarlar va xizmatlarga aylantirish.

Ishlab chiqarish inson hayotining tabiiy sharoiti va boshqa faoliyat turlarining moddiy asosidan iborat. Kichilik jamiyati taraqqiyotining hamma bosqichlarida ishlab chiqarish zarur. Uning mazmunini mehnat jarayoni belgilaydi. ishlab chiqarish jarayoni 3 element - mehnat, mehnat ashyolari va mehnat vositalari bo'lishini taqozo etadi. Ijtimoiy Ishlab chiqarish ishlab

chiqarish vositalari ishlab chiqarish va iste'mol buyumlari ishlab chiqarishdan tashkil topadi. Bu bo'limlarning har biri ko'plab xo'jalik tarmoqlaridan iborat bo'lib, ularda turli Ishlab chiqarish vositalari va iste'mol buyumlari yaratiladi. Birinchi bo'limning ikkinchi bo'limga nisbatan ustunligi kengaytirilgan takror ishlab chiqarish iqtisodiy qonunining ifodasidir. Ishlab chiqarish faqat mahsulot ishlab chiqarishdan iborat bo'lmay, balki taqsimot, ayirboshlash va iste'molni o'z ishiga oladi. Ishlab chiqarishning rivojlanishi, avvalo, ishlab chiqarish qurollarining o'zgarishi va mukammallashishidan boshlanadi. Ishlab chiqarishning rivojlanishi jamiyat hamma a'zolarining farovonligini muntazam oshira borish va har tomonlama rivojlantirishga imkon beradi

Ishlab chiqarishni amalga oshirish uchun korxona tegishli moddiy qiymatliklarga ega bo'lishi kerak. Shu moddiy qiymatliklardan foydalanib ishlab chiqarish jarayonida buxgalteriya hisobida ishlab chiqarishga qilingan xarajatlarni aks ettiradi hamda ishlab chiqarishdan olingan tayyor mahsulotlarni qayd qiladi.

Moddiy va ma'naviy ne'matlarni yaratish, xizmatlar ko'rsatish inson hayoti, uning yashashi va kamol topishi uchun moddiy asosdir. Shuning uchun ishlab chiqarishning to'xtovsiz takrorlanishi va uni rivojlantirish har doim eng muhim iqtisodiy qonuniyat va obyektiv zaruriyatdir.

Har qanday jamiyatda ishlab chiqarishning amalga oshishi, eng avvalo uning ro'y berishi uchun bu jarayonda qatnashadigan omillar mavjud bo'lmog'i lozim. Iqtisodiyotning tizimi va shaklidan qat'i nazar ishlab chiqarish yoki xizmat ko'rsatishning hamma sohalari uchun umumiy bo'lgan uchta omil: ishchi kuchi, mehnat qurollari va mehnat predmetlari bo'lishi shart.

Ishchi kuchi deb insonning mehnat qilishga bo'lgan aqliy va jismoniy qobiliyatlarining yig'indisiga aytiladi. Ishchi kuchi mehnat qobiliyatiga ega bo'lgan kishilar uchun xosdir. Lekin ishchi kuchi insonning o'zi emas yoki uning mehnati ham emas, uning qobiliyatidan iboratdir.

Mehnat qurollari deb, inson uning yordamida tabiatga, mehnat predmetlariga ta'sir qiladigan vositalarga aytiladi ([mashinalar](#), stanoklar, traktorlar, qurilmalar, uskunalar va boshqalar). Mehnat

predmetlari esa bevosita mehnat ta'sir qiladigan, ya'ni mahsulot tayyorlanadigan narsalardir (yer-suv, xomashyo va boshqa turli materiallar). Mehnat predmetlari tabiatda tayyor holda uchrashi mumkin yoki oldingi davrdagi mehnat mahsuli, ya'ni xomashyo bo'lishi mumkin. Mehnat qurollari va mehnat predmetlari birgalikda ishlab chiqarish vositalari deb yuritiladi. Bu esa mehnat jarayonining tabiatidan kelib chiqadi; shuning uchun ham ishlab chiqarish vositalari hamma ijtimoiy-iqtisodiy tizimlar, insoniyat taraqqiyotining hamma bosqichlari uchun xosdir.

Mehnat vositalarini mehnat predmetlariga ta'sir etish xususiyatiga ko'ra bir neshta katta guruhlariga bo'lish mumkin. Birinchi guruhga mashinalar, mexanizmlar, stanoklar, uskunalar, turli xil apparatlar va boshqalardan iborat mehnat qurollarini kiritish mumkin. Ularning yordamida ishchi tabiat ashyolari va kuchlariga bevosita ta'sir qiladi va bu ashyolarni o'zining iste'moli uchun zarur bo'lgan shaklga keltiradi.

Ikkinchi guruhga materiallarni saqlash uchun mo'ljallangan mehnat vositalari (sisternalar, turli xil boshqalar, quvurlar, omborlar va boshqalar) kiritiladi.

Uchinchi guruhga ishlab chiqarish jarayonida bevosita qatnashmaydigan, lekin unga shart-sharoit yaratib beradigan mehnat vositalari kiradi. Lekin bu vositalarsiz ishlab chiqarish jarayonining amalga oshishi mumkin emas yoki to'la va samarali amalga oshmasligi mumkin. Bularga binolar, yo'llar va boshqalar misol bo'la oladi.

Ishlab chiqarish jarayonini hisobga olish korxonaning buxgalteriya hisobotlarini tuzish jarayonidagi eng muhim bo'g'in hisoblanadi, chunki u xomashyo va materiallardan tayyor mahsulotlar qanday hosil bo'lishini aks ettiradi. To'g'ri yo'ga qo'yilgan buxgalteriya hisobi asosiy va yordamchi ishlab chiqarish xarajatlari qancha ekanligini aniqlashga, ularning o'sish yoki pasayish tendensiyalarini kuzatishga va vaziyatni ijobiy tomonga o'zgartirish uchun o'z vaqtida zarur choralarni ko'rishga imkon beradi.

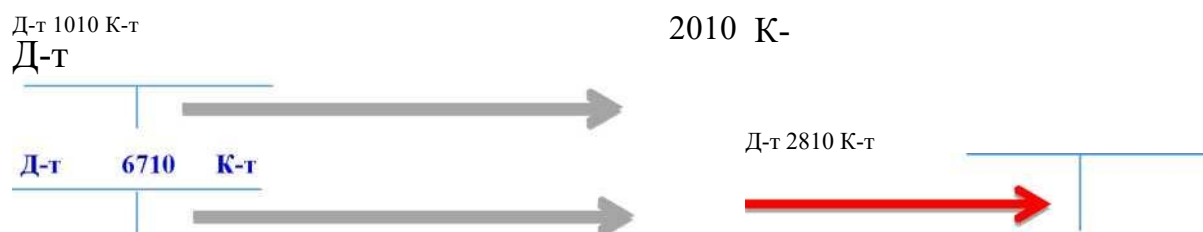
Agar ishlab chiqarish jarayoni noto'g'ri aks ettirilgan bo'lsa, natijada korxonaning moliyaviy natijalari ham noto'g'ri hisoblanadi. Iqtisodiy axborotdan foydalanuvchilar noto'g'ri ma'lumotlarni oladilar, shu asosda ular asosli qarorlarini qabul qila olmaydilar. Bu ishlab chiqarish

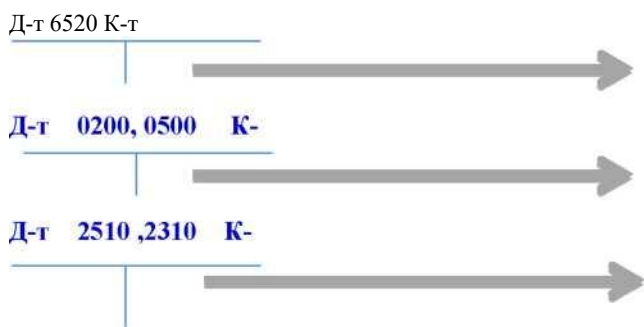
korxonasining barcha bo'limlari faoliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Ishlab chiqarish - bu tovarlarni yaratish, xizmatlar ko'rsatish yoki ishlarni bajarish jarayoni. U mehnat predmetlari va vositalarini va ishchi kuchining ishtirokini birlashtiradi. Buxgalterning koroxna faoliyatining ushbu jihatini aks ettirishdagi asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- mahsulotlarni yaratish jarayonida yo'zaga keladigan xarajatlarni hisobga olish;
- xarajatlarni tayyor mahsulot birliklari va tugallanmagan ishlab chiqarish birliklar o'rtasida taqsimlash;
- mahsulot tannarxini aniqlash, ya'ni, mahsulot ishlab chiqarishda foydalaniladigan barcha resurslarning xarajatlarini aks ettirish;
- koroxna foydasini ko'paytirish uchun uning o'sish sabablarini va kamaytirish imkoniyatlarini belgilab, tannarx dinamikasini baholash.

Xarajatlarni to'g'ri hisoblash uchun buxgalter koroxnaning barcha mahsulotlarni ishlab chiqarish uchun barcha xarajatlarini va uning har bir alohida turini hisobga olishi kerak. Buxgalter qaysi xarajatlar tannarxning bir qismi sifatida tan olinishi mumkin, qaysi biri emasligini farqlashi kerak.

3.6-

rasm. Ishlab chiqarish jarayoni.

Amaldagi standartlarga muvofiq hisob-kitobga quyidagi xarajatlar turlari kiritilishi mumkin:

- 1) to'g'ridan-to'g'ri mahsulotlarni ishlab chiqarish (xizmatlar ko'rsatish) bo'yicha;
- 2) ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish bo'yicha;
- 3) tabiiy xomashyoni o'zlashtirish;
- 4) ilmiy tadqiqotni rivojlantirish va ratsionalizatorlik faoliyati bo'yicha;
- 5) ishchilarni jalb qilish va ularni o'qitish (malaka oshirish) xarajatlari;
- 6) korxonada munosib mehnat sharoitlarini ta'minlash;
- 7) soliqlar, sug'urta fondlariga to'lovlar;
- 8) qonuniy chegaralar doirasida bank kreditlari bo'yicha to'lovlar;
- 9) boshqa xarajatlar.

Ishlab chiqarish jarayoni bilan bevosita bog'liq bo'lmagan xarajatlarni asosiy xarajatlarga kiritishga yo'l qo'yilmaydi.

Ishlab chiqarish xarajatlari - bu tayyor mahsulotni yaratish jarayoni bilan bog'liq bo'lgan pul, mehnat yoki moddiy shakldagi xarajatlar. Xarajatlar uchinchi shaxslarga beriladigan pul (yoki pul bo'lmagan) to'lovlarida, shuningdek, kompaniyaning kontragentlar oldidagi hozirgi qarzini oshirish shaklida ifodalanadi.

Ishlab chiqarish xarajatlari - bu tayyor mahsulotni yaratish jarayoni bilan bog'liq bo'lgan pul, mehnat yoki moddiy shakldagi xarajatlar. Xarajatlar uchinchi shaxslarga beriladigan pul (yoki pul bo'lmagan) to'lovlarida, shuningdek kompaniyaning hamkorlar oldidagi joriy qarzini

oshirish shaklida ifodalanadi.

Ishlab chiqarish jarayoni insoniyat taraqqiyotining hamma bosqichlariga, hamma mamlakatlarga, el-yurtlarga va xalqlarga xos bo'lib, umuminsoniy kategoriyadir (tuchunchadir).

Shuning uchun bu jarayon uzoq tarixga ega bo'lib, oddiy tosh va yog'och qurollardan foydalanib, eng sodda ovchilik va dehqonchilik qilishdan tortib to hozirgi zamon murakkab texnologiyasiga asoslangan robotsozlik, samolyotsozlik, kompyuter texnikalarini, zamonaviy radio va televidenie vositalarini ishlab chiqarishgacha bo'lgan yo'lni bosib o'tdi. Hozirgi davrda mamlakatimiz hududida bir necha yuzlab tarmoqlar va sohalarda xalqimizning iste'moli va ishlab chiqarishning o'zi uchun zarur bo'lgan iste'mol buyumlari va asbob-uskunalar ishlab chiqariladi.

Ishlab chiqarishning eng yirik sohalari sanoat, qishloq xo'jaligi, transport va aloqa, qurilish, savdo, tayyorlov tashkilotlari, kommunal va uy-joy xo'jaliklari, turli xil texnik va boshqa xizmat ko'rsatish sohalaridan iborat. Har bir mamlakat o'z taraqqiyotining shu davrdagi bosqichi uchun zarur va qulay bo'lgan tarmoqlar tarkibini vujudga keltirishga harakat qiladi. Bunda resurslar cheklanganligi hisobga olinib ishlab chiqarishni o'stirish va xalqning talabini qondirish uchun o'ta zarur bo'lgan, mamlakat mudofaa [qobiliyatini mustahkamlashga](#), chet ellar bilan bo'ladigan hamkorlikni yuksaltirishga imkon beradigan tarmoqlarga alohida e'tibor beriladi.

Turli mulk shakllarining teng huquqliligi qaror topayotgan hozirgi o'tish davrida aholiga turli xizmatlar ko'rsatish miqdori ham o'smoqda. O'zbekiston YaIMda xizmatlarning ulushi 2004-yilda 37,6 foizni tashkil qildi. Bu esa Respublikamiz hukumatining keyingi yillarda aholining turmush sharoitini yaxshilash uchun olib borayotgan kompleks tadbirlari (individual mehnat faoliyati, ijara, yer, mulk, tadbirkorlik, soliqlar to'g'risidagi qonunlar) natijasidir.

Xo'jalik yuritishning yangi shakli va usullarining aholiga xizmat ko'rsatish, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini, turli chiqindilarni qayta ishlash usullarining iqtisodiyotimizga kirib kelishining obyektiv sababi mehnatkashlarni tovar va xizmatlar bilan ta'minlash sohalarini

rivojlantirishdir.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida mehnat faoliyatining muhim tomoni bo'lgan uy xo'jaligi imkoniyatlaridan foydalanish (kasanachilik, hunarmandchilik, nonvoylik, uy bog'cha va yaslilari oshish, repetitorlik, qo'shimsha dars o'tish) ichki imkoniyatlardan foydalanishning munosib yo'llaridan biri hisoblanadi, chunki bu usul qo'shimcha binolar qurilishini talab qilmaydi va mablag'ni tejashga imkon beradi va shu bilan birga xizmatlar turini va miqdorini ko'paytiradi.

Ma'lumki, bizda ish vaqtining anchagina qismi uy-ro'zg'or ishiga to'g'ri kelmoqda. Mutaxassislarning hisob-kitoblariga qaraganda, mamlakat aholisi uy-ro'zg'or ishlariga yiliga sarflagan vaqt ijtimoiy ishlab chiqarishga sarflangan ish vaqtiga qaraganda ko'roq ekan. Buning ustiga uy-ro'zg'or ishlari talaygina quvvatni talab qiladi. Ushbu va shunga o'xshash boshqa misollar maishiy xizmatlar ko'rsatish sohalarini yanada rivojlantirish, uy-ro'zg'or ishlarini mexanizastiyalash imkonini beradigan mashina va asbob-uskunalarni ko'plab ishlab chiqarishni talab etadi. Ehtiyojlar turi qancha ko'p bo'lsa shunga binoan ishlab chiqarishning tarmoq va sohalari ham kengayib boradi. Ularni o'rganish oson bo'lishi uchun ishlab chiqarish ikki katta sohaga: moddiy ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalariga bo'linadi.

Moddiy ishlab chiqarish sohalarida (sanoat, qishloq xo'jaligi, qurilish va boshqalar) zaruriy moddiy ne'matlar yaratiladi, xizmat ko'rsatish sohalarida esa turli xil ma'naviy ne'matlar yaratiladi va xizmatlar ko'rsatiladi. Bu ikki soha bir-biri bilan chambarchas bog'langan holda rivojlanadi va bir-biriga ta'sir ko'rsatadi.

Moddiy ishlab chiqarish sohasi o'z navbatida ikki bo'linmadan - birinchi va ikkinchi bo'linmalardan iborat bo'ladi. Birinchi bo'linmada ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish korxona va tashkilotlarining ishlab chiqarish iste'moli uchun zarur bo'lgan vositalar-stanok, mashina, asbob-uskuna, xomashyo va turli materiallar ishlab chiqariladi. Ikkinchi bo'linmada esa xalq iste'moli uchun zarur bo'lgan iste'mol tovarlari ishlab chiqariladi.

Birinchi bo'linmada ishlab chiqarishdan chiqqan tovarlar shu yilning

o'zida ikkinchi bo'limda va xizmat ko'rsatish sohalarida ishlab chiqarish vositasi sifatida ishlatilishi mumkin, ikkinchi bo'linmada yaratilgan tovarlar va nomoddiy soha xizmatlari o'z navbatida birinchi bo'linma uchun zarurdir. Shuning uchun ular o'rtasida doimo iqtisodiy aloqalar va munosabatlar sodir bo'lib turadi.

Ammo shuni ta'kidlash lozimki, ishlab chiqarish jarayoni jamiyat taraqqiyotining hamma bosqichlari uchun xos bo'lgan umumiy hodisa bo'lsa-da, kishilar, sohalar, korxonalar o'rtasida ma'lum shakldagi o'zaro munosabatsiz amalga oshishi mumkin emas. Shuning uchun ishlab chiqarish jarayoni hamisha ma'lum bir ijtimoiy shaklda, ya'ni shu davrda amal qilayotgan ishlab chiqarish munosabatlariga mos holda amalga oshadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida har qanday ishlab chiqarish, bir tomondan iste'mol qiymatni (naflilikni) yaratishdir, ikkinchi tomondan, moddiy vositalar va mehnatning sarflanishi, [yangi qiymatning yaratilishi](#), boshqasha qilib aytganda, qiymatning o'sish jarayonidir.

Har qanday mahsulot, shu jumladan bozor sharoitidagi yoki unga o'tish davridagi mehnat mahsuli ham ikki xil xususiyatga ega: iste'mol qiymatiga, ya'ni ma'lum bir naflilikka va qiymatga ega bo'lib, jonli va buyumlashgan mehnat sarfining ma'lum miqdorini o'zida mujassamlashtiradi. Bu tovarning o'zaro bog'liq va hamisha bir-birini taqozo qiladigan ikki tomonidir (bu haqda keyingi mavzuda batafsilroq to'xtalamiz). Shuning uchun ham ishlab chiqarish jarayoniga hamisha uning pirovard maqsadi bilan birgalikda qaraladi. Ishlab chiqarishning maqsadi cheklangan resurslardan unumli foydalanib, kishilar ehtiyojini qondirish ekan, uning samarasi tovar va xizmatlarning natural va qiymat jihatdan o'sishida boshqaradi. Shu nuqtai nazardan olganda ishlab chiqarish jarayoni hamisha naflilikni, ya'ni iste'mol qiymatni yaratish, ko'paytirish va qiymatlarning o'sish jarayoni hisoblanadi, uning asosiy maqsadi esa, iste'mol qiymatni, ya'ni nafli tovarni yaratishdan iborat bo'ladi.

Ishlab chiqarishning cheklangan resurslardan foydalangan holda kishilar ehtiyojini qondirishga qaratilishi va shunga zarur bo'lgan sifat va miqdorda iste'mol qiymati yaratishni bosh maqsad qilib qo'yishi uning ijtimoiy yo'nalishini ifoda etadi. Lekin bu umumiy ijtimoiy yo'nalish aniq

kishilarning, tadbirkorlarning manfaati bilan bog'langandagina amalga oshadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida yoki unga o'tish davrida har bir mulk egasi yoki tadbirkor ma'lum miqdorda foyda olishni, sarflangan vositalariga, pul mablag'lariga nisbatan ko'proq qiymatga ega bo'lishni maqsad qilib qo'yadi. Shuning uchun ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayoni bir tomondan, iste'mol qiymatlarini yaratish jarayoni bo'lsa, ikkinchi tomondan, qiymatning o'sish jarayoni bo'lib hisoblanadi. Masalan, tadbirkor ishlab chiqarishni tashkil etish uchun har bir tonnasi 1000 so'mdan 100 tonna, hammasi bo'lib 100 ming so'mlik paxta tolasi sotib oldi deylik. U shu paxta tolasidan ip yigiradi, qo'llanilgan asosiy vositalar amortizastiyasi, energiya va boshqa xarajatlar 20 ming so'mni, ish haqi 30 mingni tashkil etsa, 30 ming so'mlik foyda oladigan bo'lsa hammasi bo'lib yaratilgan mahsulotning qiymati 180 ming so'mni, qo'shilgan qiymat 80 ming so'mni tashkil etgan bo'ladi.

Agar biz 80 ming so'mlik qo'shilgan qiymatdan 20 ming so'mni amortizastiya, energiya va boshqalardan [iborat moddiy xarajatlar](#), ya'ni oldindan yaratilgan qiymatlar deb qarasak 60 ming so'mlik qiymat, ya'ni 30 ming so'mlik ish haqi va 30 ming so'mlik foyda shu ishlab chiqarish jarayonida hosil qilingan yangi qiymat hisoblanadi.

Ishlab chiqarish jarayonini ikki tomonlama tahlil qilib o'rganilganda uni to'g'ri tushunish imkonini beradi va turli xil chalkashliklar, munozarali tortishuvlarga chek qo'yadi. Bu yerda shuni hisobga olish lozimki, oldingi ishlab chiqarish jarayonining mahsuli bo'lib, shu ishlab chiqarish jarayonida ishtirok etayotgan ishlab chiqarish vositalari qiymati ko'paymagan holda o'zi qancha qiymatga ega bo'lsa, shu miqdorda aniq mehnat bilan ishlab chiqarilgan tovarlar va xizmatlar qiymatiga o'tkaziladi.

Sotish (realizatsiya) jarayonining hisobi

Sotish jarayoni - bu mahsulotni sotish va sotish bilan bog'liq bo'lgan tijorat operatsiyalari to'plami.

Buxgalteriya hisobvarag'ida sotish bo'yicha xo'jalik operatsiyalarini aks ettirishdan maqsad mahsulot (ish, xizmat)ni sotishdan olingan moliyaviy natijani aniqlashdir. Moliyaviy hisob-kitob har oy mahsulot (ish,

xizmat)ning sotilishini tasdiqlovchi hujjatlar asosida amalga oshiriladi.

Sotishlar rejasi asosiy strategik va tezkor hujjat hisoblanadi. Sotishlar va mahsulot ishlab chiqarish rejaları o‘zaro uzviy bog‘liqdir.

Mahsulotni ishlab chiqarish rejasi marketing tadqiqotlari natijalarini korxona ishlab chiqarish imkoniyatlari bilan taqqoslash asosida ishlab chiqiladi.

Sotishlar hajmi kabi ishlab chiqarish hajmi ham o‘tgan hisobot yilining oxirida nomenklatura nuqtayi-nazaridan davrlar bo‘yicha byudjetlashtiriladi: birinchi yili - kvartallar bo‘yicha (zarurat

78

tug‘ilganda - oylar bo‘yicha); ikkinchi yili - yarim yilliklar bo‘yicha; keyingi yillarda esa yillik istiqbolli rejalar tuziladi.

Mavjud va talab etiladigan zaxiralarni solishtirma tahlili menejerlarni hisobot davri davomida ishlab chiqarish zaxiralari bilan ta‘minlanish imkoniyatlarini aniqlashga ko‘maklashadi.

Korxona ishlab chiqarish dasturini ishlab chiqish, odatdagidek, ishlab chiqarish xarajatlari va ishlab chiqarilgan mahsulot tannarxini rejalashtirish bilan yakunlanadi.

Tayyor mahsulot, tovar, bajarilgan ish va ko‘rsatilgan xizmatlarni sotishdan olingan daromadlar, shuningdek sotilgan tovarlarning qaytishi, sotish va baholardan chegirmalar to‘g‘risidagi axborotlarni umumlashtirish quyidagi schyotlarda amalga oshiriladi:

9010 - “Tayyor mahsulotlarni sotishdan daromadlar”;

9020 - “Tovarlarini sotishdan daromadlar”;

9030 - “Ishlar bajarish va xizmatlar ko‘rsatishdan daromadlar”;

9040 - “Sotilgan tovarlarning qaytishi”;

9050 - “Xaridorlar va buyurtmachilarga berilgan chegirmalar”.

Tayyor mahsulotlarni realizatsiya qilishdan olingan daromadlar (tushum) 4010-”Xaridor va buyurtmachilardan olinadigan hisobvaraqlar” schyoti bilan bog‘langan holda 9010-”Tayyor mahsulotlarni sotishdan daromadlar”, 9020-”Ishlar bajarish va xizmatlar ko‘rsatishdan daromadlar” schyotlari kreditida hisobga olinadi.

Tushumni aks ettirish bilan bir vaqtning o‘zida sotilgan tayyor mahsulotlar va tovarlar tannarxini 2800-“Tayyor mahsulotlar”, 2010-

“Asosiy ishlab chiqarish” guruhi schyotlari kreditidan 9110-”Sotilgan tayyor mahsulotlarning tannarxi”, 9120-“Realizatsiya qilingan tovarlar tannarxi” schyotlari debetiga hisobdan chiqarish lozim.

Hisobot davri oxirida 9000 va 9100 schyotlari 9910-“Yakuniy moliyaviy natija” schyotiga yopiladi.

Ishlar bajarish va xizmatlar ko‘rsatishdan olingan daromadlar 4010-“Xaridor va buyurtmachilardan qabul qilish uchun hisob raqamlar” schyoti bilan bog‘langan holda 9030-“Bajarilgan ishlar va ko‘rsatilgan xizmatlardan tushgan daromadlar” schyoti krediti bo‘yicha hisobga olinadi.

Ishlar va xizmatlarning tannarxi 2010-“Asosiy ishlab chiqarish”, 2310-”Yordamchi ishlab chiqarish” schyotlari kreditidan 9130- “Bajarilgan ish va ko‘rsatilgan xizmatlarning tannarxi” schyoti debetiga hisobdan chiqariladi.

Hisobot davri yakunida 9030 va 9130 schyotlari 9910-”Yakuniy moliyaviy natija” schyotiga yopiladi.

9410-“Sotish xarajatlari” schyotida mahsulotni sotish bo‘yicha xarajatlar, ya’ni mahsulotni iste’molshiga yetkazib berish bilan bog‘liq, transport vositalariga ortish, marketing bilan shug‘ullanuvchi xodimlar va bo‘limlarning xarajatlari va boshqalar aks ettirildai. Hisobot davrining oxirida 9410-“Sotish xarajatlari” schyoti 9910-“Yakuniy moliyaviy natija” schyoti bilan bog‘langan holda yopiladi.

3.7-jadval

Ishlarni bajarish va xizmat ko‘rsatishni buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibi

Xo‘jalik muomalasining mazmuni	Schyotlarning bog‘lanishi	
	debet	kredit
Ishlar bajarish (xizmatlar ko‘rsatish)dan olingan daromadlar aks ettiriladi	4010-“Xaridorlar va buyurtmachilardan olinadigan schyotlar”	9030-“Ishlar bajarish va xizmatlar ko‘rsatishdan daromadlar”
Bajarilgan ishlar (ko‘rsatilgan xizmatlar)ning haqiqiy tannarxi hisobdan chiqarildi	9130-“Bajarilgan ish va ko‘rsatilgan xizmatlarning tannarxi”	2010-“Asosiy ishlab chiqarish”, 2310-“Yordamchi ishlab chiqarish”
Qo‘shilgan qiymat solig‘i hisoblandi (QQS to‘lovchi	4010-“Xaridorlar va buyurtmachilardan olinadigan schyotlar”	6410-“Byudjetga to‘lovlar bo‘yicha qarzdorlik (turlari bo‘yicha)”

korxonalar)		
Foyda solig'i hisoblandi (umumdavlat soliqlarini to'lovchi korxonalar)	9810-"Foyda solig'i bo'yicha xarajatlar"	6410-"Byudjetga to'lovlar bo'yicha qarzдорlik (turlari bo'yicha)"
Yagona soliq to'lovi hisoblandi (korxona yagona soliq to'lovchisi)	9820-"Foydadan hisoblangan boshqa soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar bo'yicha xarajatlar"	6410-"Byudjetga to'lovlar bo'yicha qarzдорlik (turlari bo'yicha)"
Hisoblangan yagona soliq to'lovi "Kamolot"* Fondiga ajratmalar summasiga kamaytirildi (Fond bilan shartnoma tuzgan YAST to'lovchilari)	6410-"Byudjetga to'lovlar bo'yicha qarzдорlik (turlari bo'yicha)"	6520-"Maqsadli davlat jamg'armalariga to'lovlar"
Hisobot davri yakunida 9030 schyotining yopilishi aks ettiriladi	9030-"Ishlar bajarish va xizmatlar ko'rsatishdan daromadlar"	9910-" Yakuniy moliyaviy natija"
Hisobot davri yakunida 9130 schyotining yopilishi aks ettiriladi	9910-" Yakuniy moliyaviy natija"	9130-"Bajarilgan ish va ko'rsatilgan xizmatlarning tannarxi"

Tayanch so'z va iboralar: **biznes jarayonlari, biznes jarayonlari- ning asosiy ko'rsatkichlari, ta'minot jarayoni, qiymat o'tchovi, transport-tayyorlov xarajatlari, ishlab chiqarish xarajatlari, sotish jarayoni hisobi.**

Takrorlash uchun savollar

1. Asosiy xo'jalik jarayonlarining turlari.
2. Ta'minot jarayoni haqida gapiring.
3. Ishlab chiqarish jarayoni haqida gapiring.
4. Sotish jarayoni haqida gapiring.

IV BOB. ILG'OR BOSHQARUV HISOBIDA XARAJATLAR HISOBINI YURITISH

4.1. Xarajatlar haqida tushuncha va ularning turkumlanishi

Har qanday korxona shunday qarorlar qabul qilishga harakat qiladiki, bu qarorlar imkon darajada ko'proq foyda olishni ta'minlasin. Foydaning qanday bo'lishi ko'plab tashkil etuvchilarga bog'liq. Tashkil etuvchilarning muhim bir qismi ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarga nisbatan qilingan xarajatlardir.

Odatda, xarajat deganda, iste'mol qilingan resurslar tushuniladi. Bundan tashqari tovarlar va xizmatlar uchun to'lanishi lozim bo'lgan pul mablag'lari ham xarajat hisoblanadi. Boshqarish uchun menejerlarga shunchaki xarajatlar emas, balki aniq bir obyektga (mahsulot, uning guruhi, xizmatga) nisbatan qilingan chiqimlar to'g'risidagi, ya'ni "xarajatlarni qayd qilish obyektiga" nisbatan qilingan chiqimlar to'g'risidagi axborot zarur bo'ladi.

Xarajatlar aniq maqsadlarda foydalanilgan resurslarning pul mablag'lari ko'rinishidagi o'lchovidir.

Xarajatlarning maqsadi xarajatlarni alohida o'lchash mumkin bo'lgan har qanday faoliyatdir. Bunga misol sifatida biror-bir mahsulot, sex, savdo hududi yoki aniqlash mumkin bo'lgan har qanday faoliyatni ko'rsatish mumkin.

Ishlab chiqarish xarajatlarini to'g'ri hisobga olish boshqaruv - buxgalteriya hisobi oldidagi muhim vazifalardan biri hisoblanadi.

Odatda, ishlab chiqarish xarajatlari mahsulot ishlab chiqarishni tayyorlashdan boshlab, uni tayyor mahsulot holida omborga qabul qilingungacha bo'lgan xarajatlar yig'indisidan iborat bo'ladi va ular mahsulot ishlab chiqarish texnologiyasi va ishlab chiqarishning xususiyatiga qarab har xil bo'ladi.

Xarajatlarning salmog'i ishlab chiqarilgan mahsulot tannarxiga, tannarx esa korxonaning daromadiga ta'sir qiladi. Shu sababli ularni to'g'ri hisobga olish muhim ahamiyatga ega. Shu maqsadda

xarajatlarning tarkibi va turlarini bilish zarur.

Hozirgi vaqtda respublikamizning hamma korxonalarida, shu jumladan, suv xo'jaligi korxonalarida ularning faoliyatini hisobga oluvchi asosiy hujjat "Mahsulot (ish, xizmat)lar tannarxiga qo'shiladigan, uni ishlab chiqarish va sotish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlarning tarkibi va moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi haqidagi nizom" hisoblanadi. Bu nizomga asosan boshqaruv hisobida tannarxga qo'shiladigan xarajatlar tarkibi quyidagi maqsadlar uchun aniqlanadi:

- buxgalteriya hisobi schyotlarida bevosita mahsulot ishlab chiqarish va sotish jarayonida yuzaga keladigan xarajatlar haqida to'liq va aniq ma'lumotlar to'plash;

- korxonalar faoliyati rentabelligini hisoblash;
- raqobatbardoshligini aniqlash;
- soliqqa tortish asosini to'g'ri belgilash.

Ushbu vazifalarni hal etish uchun xarajatlar quyidagi guruhlariga bo'linadi:

- mahsulotni ishlab chiqarish tannarxiga qo'shiladigan xarajatlar;
- davr xarajatlari tarkibida hisobga olinadigan va asosiy faoliyat foydasini aniqlashda e'tiborga olinadigan xarajatlar;
- korxonaning umumiy faoliyatidan keladigan foyda yoki zararni aniqlashda hisobga olinadigan moliyaviy faoliyat xarajatlari;
- soliqqa tortishdan oldingi foyda yoki zararni aniqlashda hisobga olinadigan favqulodda ko'zda tutilmagan zararlar yoki foyda. Suv xo'jaligi korxonalarida qurilish-montaj ishlarini bajarishda qatnashadigan xarajatlarni guruhlariga to'g'ri va aniq bo'lish buxgalteriya hisobi ma'lumotlarining sifatini oshiradi. Qurilish ishlarini bajarish xarajatlari, o'z navbatida, bir necha ko'rsatkichlari bo'yicha guruhlariga ajratiladi.

Xarajatlarni quyidagi belgilariga qarab tasniflash mumkin:

a) mahsulotga tegishli xarajatlar tayyor mahsulot ishlab chiqarish bilan bog'liq. Bu xarajatlar zaxiralar qiymatiga kiritiladi. Mahsulotga

tegishli xarajatlarga asosiy materiallar, asosiy mehnat va ishlab chiqarishga ustama sarflar kiritiladi.

Asosiy materiallar - xomashyo va materiallar tayyor mahsulotning

qismiga aylanadi. Ularning qiymati bevosita va tejamli ravishda qo'shimcha amallarsiz ma'lum mahsulot tarkibiga qo'shiladi. Bevosita materiallar xarajatini mahsulot tarkibida undan qancha foydalanilishiga qarab, bu miqdorni material birligi narxiga ko'paytirib hisoblab chiqish mumkin bo'ladi.

Asosiy mehnat barcha ishchi kuchi xarajatlarini o'z ichiga oladi, ularni bevosita mahsulotlarning ma'lum turiga tejab qo'shish mumkin.

Umumishlab chiqarish xarajatlari (ishlab chiqarish ustama xarajatlari) bular mahsulot ishlab chiqarishga qilingan asosiy materiallar va asosiy mehnatdan tashqari barcha xarajatlardir, ya'ni ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan, lekin tayyor mahsulotning aniq bir turiga tegishli deb bo'lmaydigan turli sarf-xarajatlarning jamlanmasidir (masalan, qo'shimcha materiallar, qo'shimcha ishchilar mehnati, ishlab chiqarish binolari va uskunalarning amortizatsiyasi, kommunal xizmatlar, ishlab chiqarish binolarini ijaraga olishga doir xarajatlar jamlamasi).

Davr xarajatlariga ular paydo bo'lgan davrda qilingan, lekin zaxiralar qiymatiga kiritilmaidigan sarflar kiradi. Davr xarajatlari o'z ichiga sotish xarajatlari va ma'muriy xarajatlarni oladi.

Sotish xarajatlari korxona mahsulotini sotish va uni mahsulot bozorida savdoga tayyorlash bilan bog'liq bo'lgan barcha xarajatlaridir.

Ma'muriy xarajatlar korxonaning umumiy faoliyati bilan bog'liq (masalan, ma'muriy xodimlarning ish haqi, ma'muriy bino va ofis anjomlari amortizatsiyasi va shu kabilar);

b) bevosita va bilvosita xarajatlar. Xarajatlar ishlab chiqarilgan mahsulot tannarxiga kiritilishi usuliga ko'ra bevosita va bilvosita xarajatlarga bo'linadi.

Bevosita xarajatlar mahsulotning aniq turi talabidan hosil bo'ladi. Ularni birlamchi hujjatlar ma'lumotlariga asoslanib, xarajat sodir etilgan paytda ishlab chiqilgan mahsulotning ma'lum turiga hech bir qiyinchiliksiz qo'shish mumkin. Bunga xomashyo sarfi, materiallar, ishlab chiqarish bilan band ishchilarning ish haqi, ya'ni birlamchi xarajatlar kiradi.

Bilvosita xarajatlar mahsulotning bir necha turi bo'yicha hosil bo'ladi. Odatda bilvosita xarajatga ishlab chiqarishning bevosita mahsulotning

ma'lum turiga qo'shib bo'lmaydigan ishlab chiqarishning ustama sarf-xarajatlari kiradi, shu sababli xarajatlarning umumiy miqdori maxsus stavkalar asosida mahsulotlarga taqsimlanadi;

d) ishlab chiqarilgan mahsulotning tannarxi to'g'risida hisobot. Ishlab chiqarish xarajatlari (asosiy mehnat, asosiy materiallar sarfi va ishlab chiqarish ustama xarajatlari) to'planadi hamda ishlab chiqarilgan mahsulot to'g'risida hisobot va sotilgan mahsulot tannarxi to'g'risida hisobot tarzida ko'rsatiladi. Bu hisobotlar alohida tuzilishi yoki ishlab chiqarilgan va sotilgan mahsulot tannarxi to'g'risidagi hisobotga birlashtirilishi mumkin.

Ishlab chiqarilgan mahsulot tannarxi ma'lum davrda ishlab chiqarilgan tayyor mahsulotga tegishli ishlab chiqarish xarajatlarini hisobga oladi. Ishlab chiqarilgan mahsulot tannarxini hisoblash uchun ma'lum davrda qilingan ishlab chiqarish xarajatlari tugallanmagan ishlab chiqarishning sof o'zgarishiga ko'payadi yoki kamayadi (tugallanmagan ishlab chiqarishning boshlang'ich qoldig'i minus tugallanmagan ishlab chiqarishning oxirgi qoldig'i).

Sotilgan mahsulotning tannarxi daromad bilan taqqoslanadigan xarajatlarni ko'rsatadi. Sotilgan mahsulotning tannarxini hisoblash uchun ishlab chiqarilgan mahsulot tannarxi tayyor mahsulot zaxiralaridagi sof o'zgarishga ko'payadi yoki kamayadi (tayyor mahsulotning boshlang'ich qoldig'i minus tayyor mahsulotning oxirgi qoldig'i).

Korxonalarda xarajatlar ishlab chiqarish xarajatlari, davr xarajatlari, moliyaviy faoliyat xarajatlari va favqulodda (ko'zda tutilmagan) xarajatlarga bo'linadi.

Ishlab chiqarish xarajatlari o'z vazifasiga qarab elementlari va kalkulyatsiya moddalariga bo'linadi. Elementlari bo'yicha guruhlash ishlab chiqarish xarajatlarini ularning iqtisodiy mazmuniga ko'ra aniqlash va tegishli smetalar tuzish uchun xizmat qiladi. Kalkulyatsiya moddalari bo'yicha guruhlash esa mahsulot tannarxini hisoblash uchun kerak bo'ladi.

Korxonalarda xarajatlar ishlab chiqarishda qatnashishiga qarab ishlab chiqarish va ishlab chiqarishdan tashqari xarajatlarga bo'linadi. Ishlab chiqarish xarajatlariga bevosita mahsulotni tayyorlash va qayta ishlash bilan

bog'liq xarajatlar, ishlab chiqarishdan tashqari xarajatlarga esa madaniy-maishiy obyektlar xarajatlari kiradi.

Korxonalarda mahsulot tannarxiga qo'shilishiga qarab xarajatlar to'g'ri va egri xarajatlarga bo'linib, to'g'ri xarajatlarga mahsulotni tayyorlash va qayta ishlash bilan bevosita bog'liq bo'lgan material, ish haqi va boshqa xarajatlar kiradi.

Egri xarajatlarga esa mahsulot ishlab chiqarish bilan bevosita bog'liq bo'lmagan xarajatlar, masalan, boshqaruv xarajatlari, asbob - uskunalarni saqlash va foydalanish xarajatlari va shu kabilar kiradi. Mahsulot ishlab chiqarish hajmiga nisbatan o'zgarishiga qarab xarajatlar o'zgaruvchan va doimiy xarajatlarga bo'linadi.

O'zgaruvchan xarajatlarga miqdori mahsulot ishlab chiqarish hajmining o'zgarishi bilan o'zgaradigan xarajatlar, masalan, xomashyo, texnologik maqsadlar uchun mo'ljallangan yoqilg'i, energiya va shu kabilar kiradi.

Doimiy xarajatlarga esa miqdori mahsulot ishlab chiqarish hajmi o'zgarishi bilan o'zgarmaydigan xarajatlar kiradi. Unga boshqaruv xodimlarining ish haqi, boshqaruv binolarini saqlash xarajatlari va shu kabilarni misol qilib keltirish mumkin.

Korxonalarining o'ziga xos xususiyatiga ko'ra, xarajatlar tayyorlov va qayta ishlash xarajatlariga bo'linadi. Tayyorlov xarajatlariga xomashyoni sotib olish, saqlash, jo'natish va boshqa xarajatlar kirs, qayta ishlash xarajatlariga esa mahsulotni qayta ishlab mahsulotlar olish bilan bog'liq xarajatlar kiradi.

Yuqorida ta'kidlanganlar boshqaruv hisobi tizimida xarajatlar turli xil yo'nalishdagi maqsadlar uchun guruhlanishidan dalolat beradi. Buni amaliyotda keng joriy etish boshqaruvchilarga ishlab chiqarishni boshqarish borasida asoslangan boshqaruv qarorlarini qabul qilish imkonini beradi.

Suv xo'jaligi korxonalarida davr xarajatlariga boshqaruv xarajatlari, mahsulotlarni sotish bilan bog'liq xarajatlar, umumxo'jalik xarajatlari, ishlab chiqarishni o'zlashtirish xarajatlari kiradi. Bu tur xarajatlar ishlab chiqarilgan mahsulot tannarxiga kiritilmaydi va fond hisobidan qoplanadi.

Korxonalarda moliyaviy faoliyat xarajatlariga bank krediti, ijara bilan, xorijiy valuta jarayoni va boshqa moliyaviy faoliyat bilan bog‘liq xarajatlar kiradi.

Favqulodda xarajatlarga korxonalarda tabiiy ofatdan ko‘riladigan zararlar kiradi. Bu tur zararlar: korxonalarda, masalan, yong‘in natijasida mahsulot nobud bo‘ladi. Shuning uchun boshqaruvchilar bunday zararlarga pul qo‘ymaslik chora-tadbirlarini ko‘rishlari lozim. Ishlab chiqarish va davr xarajatlarining ajratilishi moddiy ishlab chiqarish zaxiralari qoldiqlari qiymatini aniqlash uchun zarur bo‘lib, davr xarajatlari tegishli bo‘lgan hisobot davrida hisobdan chiqariladi va sotilmagan mahsulot, tugallanmagan ishlab chiqarish qoldig‘ida kelgusi davrlarga o‘tkazilmaydi. Bu narsa korxonada baho siyosati sohasida asoslangan qarorlarni qabul qilishda muhim ahamiyatga egadir. Bundan tashqari ishlab chiqarish tannarxi va davr xarajatlarining alohida ajratib ko‘rsatilishi:

a) korxonaning ishlab chiqarish faoliyati;

b) ma‘muriy va ishlab chiqarishdan tashqari faoliyati oxirgi natijaga qanday ta’sir ko‘rsatganligini baholash imkonini beradi.

Boshqacha so‘z bilan aytadigan bo‘lsak, mahsulot (ish, xizmat) ishlab chiqarish tannarxi uni qayta ishlash bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan xarajatlardan iborat bo‘ladi.

Ularga:

- bevosita va bilvosita material xarajatlari;
- bevosita va bilvosita mehnat xarajatlari;
- ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo‘lgan ustama xarajatlari kiradi.

Mahsulot (ish, xizmat) ishlab chiqarish tannarxini tashkil etuvchi xarajatlar iqtisodiy mazmuniga ko‘ra quyidagi elementlar bo‘yicha guruhlanadi:

- ishlab chiqarish material xarajatlari (qaytarilgan chiqindilarning qiymati ayirib tashlangan holda);
- ishlab chiqarish xarakteridagi mehnatga haq to‘lash xarajatlari;
- ish haqiga nisbatan ajratilgan ijtimoiy sug‘urta ajratmalari;

- ishlab chiqarish ahamiyatidagi asosiy fondlar va nomoddiy aktivlarning amortizatsiya ajratmalari;
- boshqa xarajatlar.

Keltirilgan ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki, xarajat elementlarida pul xarajatlari boshqa xarajatlar elementida aks ettirilishi ko'zda tutilgan. Korxonalarning pul xarajatlari, hozirda va keyinchalik katta o'rin egallashini hisobga olib, ularni alohida element qilib chiqarish maqsadga muvofiq bo'lar edi.

Bunday guruhlash "Mahsulot ishlab chiqarish tannarxiga qo'shiladigan xarajatlar" umumiy ko'rsatkichini hisoblash uchun zarurdir.

Bu ko'rsatkich yangi schyotlar rejasida - 2010, 2310, 2510 schyotlarida hisobga olinadigan xarajatlar quyidagi turkumlardan tarkib topadi.

1. Material xarajatlari.
2. Mehnatga haq to'lash xarajatlari.
3. Ijtimoiy sug'urta xarajatlari.
4. Asosiy vositalar va nomoddiy aktivlarning amortizatsiya ajratmalari.
5. Boshqa xarajatlar.

Bu schyotlar tegishli ishlab chiqarish ahamiyatidagi xarajatlarni to'plash uchun mo'ljallangan. Korxonalarning boshqaruvchilari bozor iqtisodiyoti sharoitida xarajatlar va ularni maqsadi haqida aniq ma'lumotlarga ega bo'lishi kerak. Faqat bu ma'lumotlar asosidagina mahsulot (ish, xizmat)ni sotishdan keladigan foyda to'g'ri hisoblanishi, rentabellik to'g'ri aniqlanishi, sotilayotgan mahsulot bahosining asosli ekanligi tahlil qilinishi va umuman, tanlangan xo'jalik siyosatining to'g'ri ekanligi baholanishi mumkin. Alohida bo'limlar (sexlar, ishlab chiqarishlar) xarajatlari haqidagi aniq ma'lumotlarga ega bo'lingandagina, ular rentabelligi yoki zararlimi, u yerga qo'shimcha mablag' ajratish kerakmi yoki mutaxassisni almashtirish kerakmi, yoki bo'lmasa, butunlay yopish kerakmi, degan masalalarni hal qilish mumkin.

Suv xo'jaligi korxonalarida yuqorida berilgan elementlardan tashqari xarajatlarning moddalari bo'yicha ham hisob yuritish muhim ahamiyatga

ega.

Suv xo'jaligi qurilish tashkilotlarida bajarilgan ishlarni quyidagilar bo'yicha kalkulyatsiya qilish mumkin:

1. Yer ishlarining tannarxi.
2. Beton ishlarining tannarxi.
3. Qurilish mashinalari bajargan ishining tannarxi.
4. Yerdagi ishlab chiqarish mahsulotlarining tannarxi.

Ma'muriy boshqaruv xarajatlari yangi schyotlar rejasida - 9400-"Davr xarajatlari" schyotida hisobga olinadi va hisobot yilining oxirida korxonaning olgan doromadi hisobidan qoplanadi. Xarajatlarni kalkulyatsiya moddolari bo'yicha hisobga olish, u yoki bu xarajat turi qanday maqsadlarga sarflanayotganligini bilish mahsulotning ayrim turlari tannarxini kalkulyatsiya qilish imkonini beradi.

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, korxonalarning boshqaruvchilari bozor iqtisodiyoti sharoitida xarajatlar va ularning maqsadi haqida aniq ma'lumotlarga ega bo'lishlari kerak. Faqat ma'lumotlar asosidagina mahsulot (ish, xizmat)ni sotishdan oladigan foyda to'g'ri hisoblanishi, rentabellik to'g'ri aniqlanishi, sotilayotgan mahsulot bahosining asosli ekanligi tahlil qilinishi, umuman tanlangan xo'jalik siyosatining to'g'ri ekanligi baholanishi mumkin.

4.2. Texnologik jarayonga qarab ishlab chiqarish xarajatlarini hisobga olish

Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida ishlab chiqarish samaradorligini oshirishda xarajatlar alohida o'rin tutadi. Xarajatlar mahsulotlarni ishlab chiqarish, tovarlar sotish, ishlar bajarish va xizmatlar ko'rsatish bilan bog'liq bo'lgan sarflarning puldagi ifodasidir. Xarajat moddiy resurslarni sotib olishga qilingan sarflar bo'lib, daromadlar va xarajatlar konsepsiyasiga ko'ra, shu davrning o'zida daromad keltirishi kerak. Xarajatlarga milliy standartlarda quyidagicha ta'rif beriladi: "Xarajatlar aktivlarning qisqarishi yoki sarflanishi natijasida iqtisodiy resurslarning kamayishi, shuningdek, daromatlarni olishga oid xo'jalik subyektining odatiy faoliyati natijasida majburiyatlarning paydo

bo‘lishidir”⁷.

O‘zbekiston Respublikasi “Buxgalteriya hisobi to‘g‘risida”gi Qonunning 18-moddasiga muvofiq “...xarajatlar to‘langan vaqti va pul kelib tushgan sanadan qat’i nazar qaysi davrga taalluqli bo‘lsa, o‘sha hisobot davrida buxgalteriya hisobi standartlariga muvofiq aks ettiriladi.

O‘zbekiston Respublikasi davlat budjeti va davlat maqsadli jamg‘armalari budjetlarining ijrosi bo‘yicha dammadlar va xarajatlar budjet to‘g‘risidagi qonun hujjatlariga muvofiq aks ettiriladi”⁸.

“Mahsulot (ishlar, xizmatlar)ni ishlab chiqarish va sotish xarajatlarining tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi to‘g‘risida”gi nizomga muvofiq, “xarajatlar tasnifi, eng avvalo, buxgalteriya hisobida xarajatlarni to‘g‘ri va to‘liq aks ettirishga, shuningdek, xo‘jalik yurituvchi subyektning moliyaviy hisobotini tuzish uchun uning faoliyati moliyaviy natijalarini (foyda yoki zararni) aniqlashga yo‘naltirilgandir”⁹.

O‘zbekiston Respublikasining Soliq kodeksiga muvofiq “asoslangan va hujjatlar bilan tasdiqlangan xarajatlar, ushbu kodeksda nazarda tutilgan hollarda esa, qonun hujjatlariga va (yoki) soliq to‘lovchining hisobga olish siyosatiga muvofiq rasmiylashtirilgan zararlar ham soliq to‘lovchining xarajatlari bo‘ladi”¹⁰.

Korxonalarda ishlab chiqarish xarajatlari hisob obyektlari va kalkulyatsiya obyektlari bo‘yicha shakllanadi. Korxonalarda mahsulot ishlab chiqarish, sotish va boshqa moliyaviy xo‘jalik faoliyati natijasida yuzaga keladigan xarajatlarini quyidagicha turkumlash maqsadga muvofiqdir (4.1-rasm).

Xarajatlarni kalkulyatsiya moddalari bo‘yicha hisobga olish, u yoki bu xarajat turi qanday maqsadlarga sarflanayotganligini bilish, mahsulotning ayrim turlari tannarxini kalkulyatsiya qilish imkonini beradi.

⁷ 1-ингли БХ.МС - Х,псоб сиёсяти Ва молиявий Х,тообот.

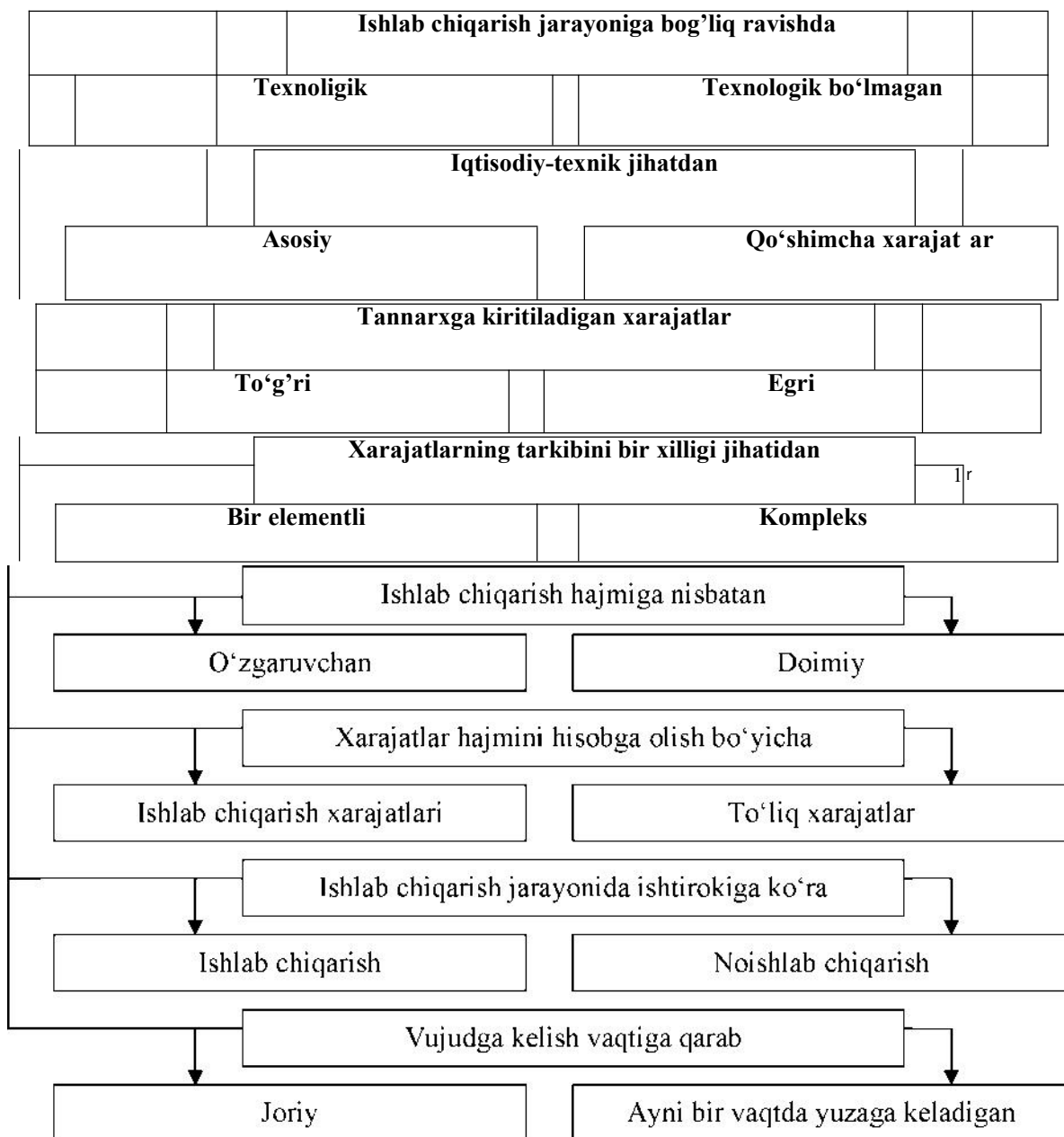
⁸ ~

У36еКНСТОН Республикасининг “Бухгалтерия хисоби тугрисида”ги вдуни (янги тяхрири). 13.04.2016 й.

⁹

Махсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлар чивдриш вя сотиш харажатларининг тяркиби ^ямдя молиявий нятижялярни шякллантириш тяртиби тугрисида Низом. 1999 йил 5 февралдаги 54-сонли ^арор.

¹⁰ У36еКНСТОН Республикасининг Оэлик; кодекси. У36еКНСТОН Республикасининг 25.12.2007 й. УзР^-136- сонли вдуни билян тасдикланган, 01.01.2008 й.дян эътиборан ямалгя киритилган.

4.10-rasm. Korxonalarda mahsulot ishlab chiqarish xarajatlarning tasniflanishi.

Korxonalarda ishlab chiqarish xususiyatlaridan kelib chiqib, xarajatlar elementlari bo'lib quyidagilar xizmat qiladi:

- xomashyo va asosiy materiallar (yarimtayyor mahsulotlar va hokazo);

- yordamchi materiallar;
- chetdan keladigan yoqilg'i (ko'mir, koks, mazut, tabiiy gaz);
- chetdan keladigan energiya (issiqlik va elektr);
- asosiy vositalar amortizatsiyasi;
- asosiy va qo'shimcha ish haqi;
- ijtimoiy sug'urtaga jaratmalar;
- joriy ta'mirlash xarajatlari;
- transport xizmati xarajatlari;
- boshqa xarajatlar;
- mahsulot tannarxiga kiritiladigan moddiy resurslar xarajatlaridan qaytariladigan chiqitlar va yaroqsiz mahsulot qiymati.

Xarajatlar hisobi korxonani boshqarish, uning faoliyatini baholash va moliyaviy natijasini shakllantirish, shuningdek, bir butun sifatida korxona va uning tarkibiy bo'linmalari faoliyatini kompleks va strategik rivojlantirishda boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun zarur bo'ladigan xarajatlar harakatini kuzatish, ma'lumotlarni to'plash, miqdori, o'lchovi, ro'yxatga olishni tartibga solish va xarajatlar haqidagi ma'lumotlarini tahlil qilish tizimi hisoblanadi.

Texnologik jarayonga muvofiq xarajatlarni hisobga olishning asosiy vazifalariga quyidagilar kiradi:

- iqtisodiy natijalarini hisobga olgan holda boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun subyekt ma'muriyatini zarur ma'lumotlar bilan ta'minlash;

- chetga chiqishlarni aniqlash maqsadida haqiqatda sarflangan xarajatlarni kuzatish va nazorat o'rnatish, ularni me'yoriy va rejadagi hajmi bilan taqqoslash va kelgusidagi iqtisodiy strategiyasini shakllantirish;

- ishlab chiqarilgan tayyor mahsulotlarni baholash va moliyaviy natijalarni hisoblash uchun ishlab chiqarilgan mahsulotlarning tannarxini hisoblash;

- uzoq muddatli xususiyatga ega bo'lgan ishlab chiqarish texnologiyalarining qoplanishi, bozorlarda sotilayotgan

mahsulotlarning turlari bo'yicha rentabellik darajasi, ularga qo'yilgan

kapitallarning samaradorligi va faoliyati bo'yicha boshqaruv hisobi ma'lumotlarini bir tizimga keltirish.

Texnologik jarayonga qarab qaror qabul qilish uchun xarajatlarni tasniflash:

1. Umumiy va o'rtacha xarajatlar.

Umumiy xarajat - butun korxona yoki aniq mahsulot bo'yicha barcha xarajatlar to'g'risidagi axborot.

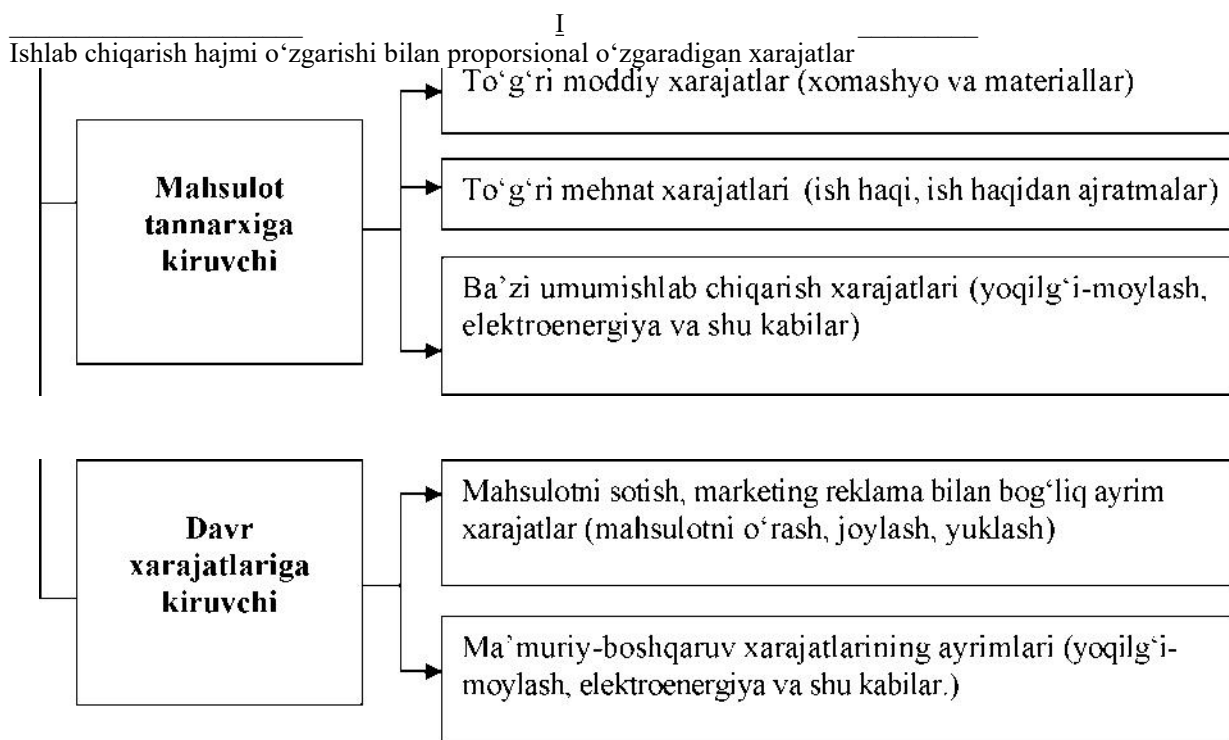
O'rtacha xarajat mahsulot birligiga ketgan xarajattir.

Texnologik jarayonga qarab xarajatlarning o'zini tutishi bo'yicha tasniflash. Xarajatlarning o'zini tutishi deganda, faoliyat darajasi (ish hajmi) o'zgarganda xarajatlarning qanday o'zgarishi tushuniladi.

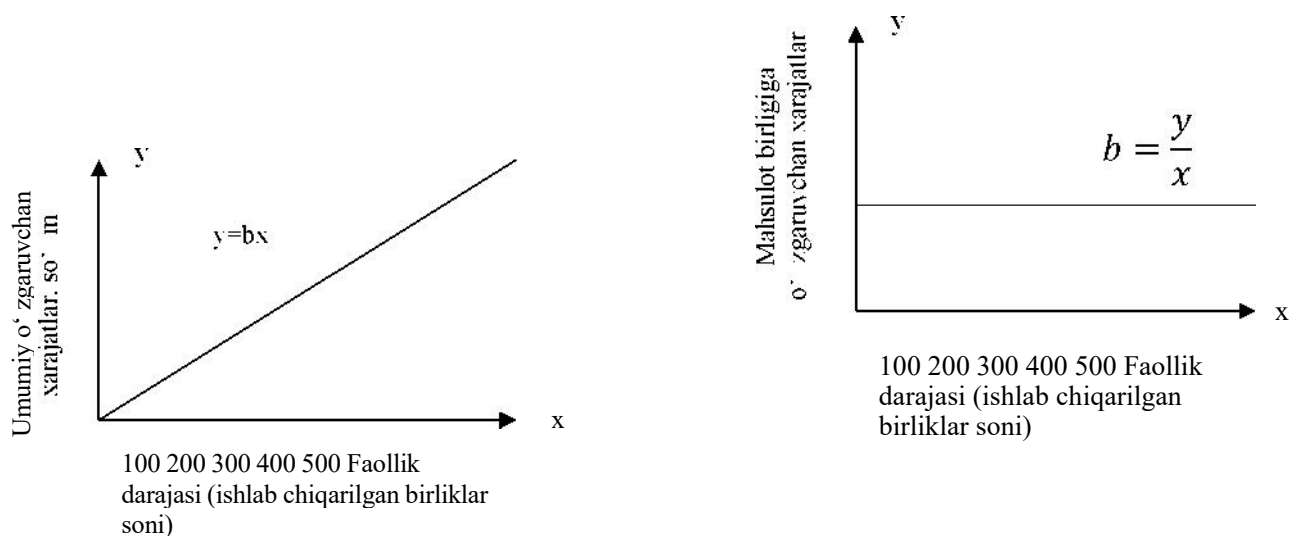
O'zgaruvchan xarajatlar ishlab chiqarish hajmiga bog'liq. O'zgaruvchan xarajatlar miqdori ishlab chiqarish hajmining (ish faolligi darajasining) o'zgarishiga mutanosib o'zgaradi va mahsulot birligiga hisoblaganda doimiy miqdor bo'ladi. Xomashyo, asosiy ishchilarning mehnati, komission xarajatlar bunga misol bo'la oladi.

O'zgaruvchan xarajatlar mahsulot ishlab chiqarish hajmiga mutanosib ravishda o'zgaradigan xarajatlar hisoblanib, lekin ishlab chiqilgan mahsulot birligiga nisbatan o'zgarishsiz qoladi. O'zgaruvchan xarajatlarga quyidagilar kiradi: xomashyo va materiallar, ish haqi, bilvosita xarajatlarning o'zgaruvchan qismi. Bu xarajatlar ishlab chiqarish faoliyatining hajmi funksiyasi sifatida qaraladi. Juda ham asosli ravishda doimiy xarajatlar ayrim mahsulotlar turlarini ishlab chiqarish xarajatlari bilan kam bog'langan deb hisoblanadi. Shunga muvofiq, korxona ishlab chiqarish xarajatlarini doimiy, yalpi va yakuniy xarajatlarga ajratish keng qabul qilingan¹¹.

¹¹ ТоН4арова Э.А. упра^ен^ затратами и результатами деятельности предприятия. y4e6Ное пособ^ . - СПб. : Изд-во СПбГУЭФ, 2012. - 82 с.

4.2-rasm. O'zgaruvchan xarajatlar tarkibi.

4.3-rasm. O'zgaruvchan xarajatlar: a) umumiy; b) mahsulot birligiga.

Doimiy xarajatlar miqdori ishlab chiqarish hajmi (faollik darajasi) o'zgargan paytda ham o'zgarmay qolaveradi, ular nisbatan doimiydir, lekin ishlab chiqarish darajasi o'zgarganda mahsulot birligiga

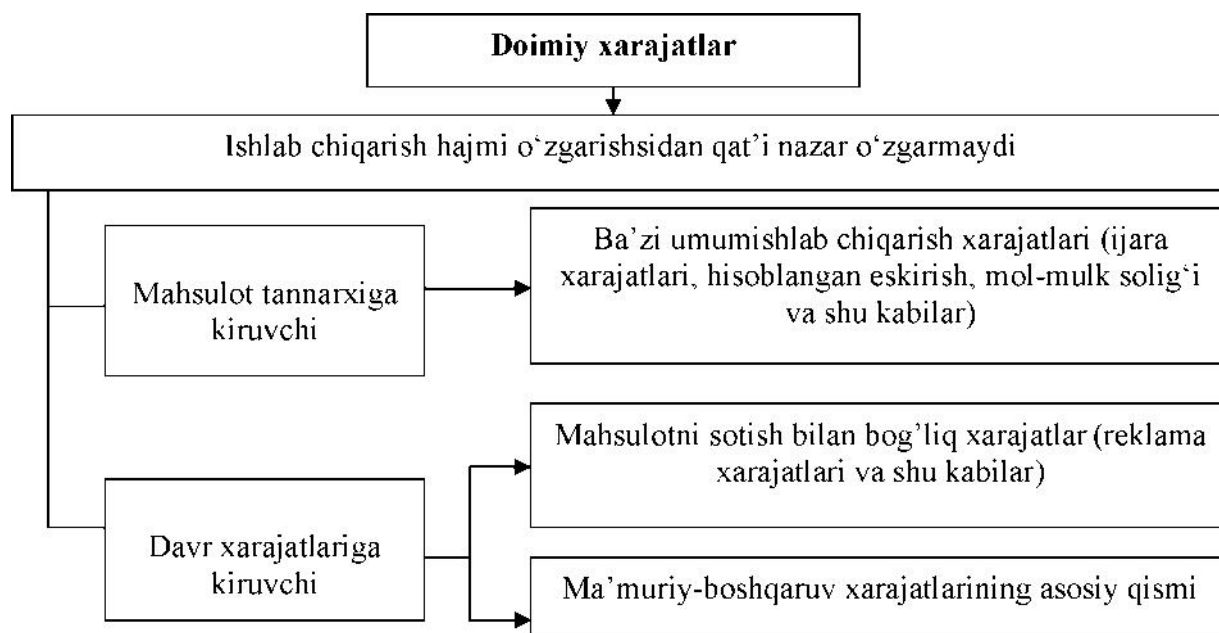
hisoblangan doimiy xarajat ham o'zgaradi. Amortizatsiya, ijara xarajatlari va ma'muriy xarajatlarga bunga misol bo'la oladi.

O'z navbatida, doimiy xarajatlarning ikkita guruhga ajratiladi: qoldikli va boshlang'ich. Qoldikli xarajatlarga mahsulotni ishlab chiqarish va sotish qaysidir vaqtga to'liq to'xtatib qo'yilganiga qaramasdan, korxona amalga oshirishda davom etayotgan xarajatlarning qismi kiradi. Boshlang'ich xarajatlarga mahsulotni ishlab chiqarish va sotish tiklanganidan keyin amalga oshadigan doimiy xarajatlarning qismi kiradi. Qoldikli va boshlang'ich xarajatlarning o'rtasida aniq farqlanish yo'q. Doimiy xarajatlarning qaysi guruhiga u yoki bu xarajatlarni kiritish masalasini hal qilishda mahsulotni ishlab chiqarish va sotish qancha vaqtga to'xtatib qo'yilganligi ta'sir ko'rsatadi. Xo'jalik faoliyatini to'xtatib qo'yish qanchalik uzoq bo'lsa, qoldiq xarajatlarning kattaligi shunchalik kichik bo'ladi. Chunki bunda ayrim xarajatlarni barataraf etish yoki ularni qisqartirish imkoniyati oshadi (masalan, binoni ijaraga olish shartnomasi, ayrim turdagi ishchilarni ishga yollash shartnomasi va hokazo). Doimiy va o'zgaruvchan xarajatlarning summasi korxonaning yalpi xarajatlarini tashkil etadi.

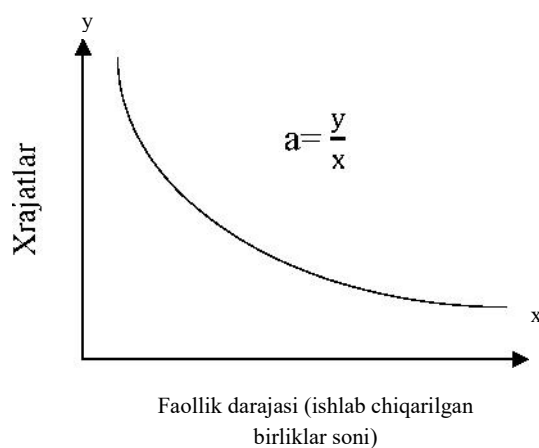
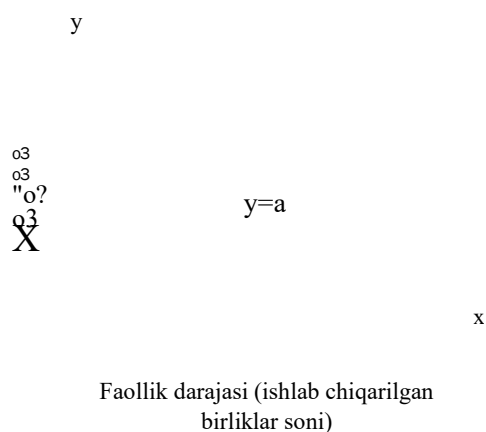
Shu o'rinda e'tirof etish joizki, boshqaruv qarorlarini qabul qilishda muhim o'rinni bo'lgan xarajatlarning yuqorida sanab o'tilgan uch guruhga bo'linishini MDH mamlakatlari olimlari orasida birinchi bor ilmiy jihatdan asoslagan vatandoshlarimiz hisoblanadi¹². Boshqaruv qarorlari eng optimal va qanchalik samarali bo'lmasin, shartli-doimiy xarajatlarning uning ta'siriga tushmaydi, ular nisbatan doimiy hisoblanadi, lekin ishlab chiqarish hajmi oshib boravergan sari bir dona mahsulotga to'g'ri keladigan miqdori kamayib boraveradi.

Shartli-o'zgaruvchan xarajatlarning esa aksincha xususiyatga ega bo'lib, ular boshqaruv qarorlari ta'sirida o'zgaradi, lekin bir dona mahsulotga to'g'ri keladigan miqdori o'zgarmasdan qolaveradi. To'g'ri xarajatlarning barchasi (mehnat xarajatlari, material va xomashyo xarajatlari) shartli-o'zgaruvchan xarajatlarga kiradi. Umumishlab

chiqarish xarajatlarining ham bir qanchasi (elektroenergiya, yoqilg'i va sh.k.) shartli-o'zgaruvchan xarajatlarga kiradi.

4.4-rasm. DQimiy xarajatlar tarkibi.

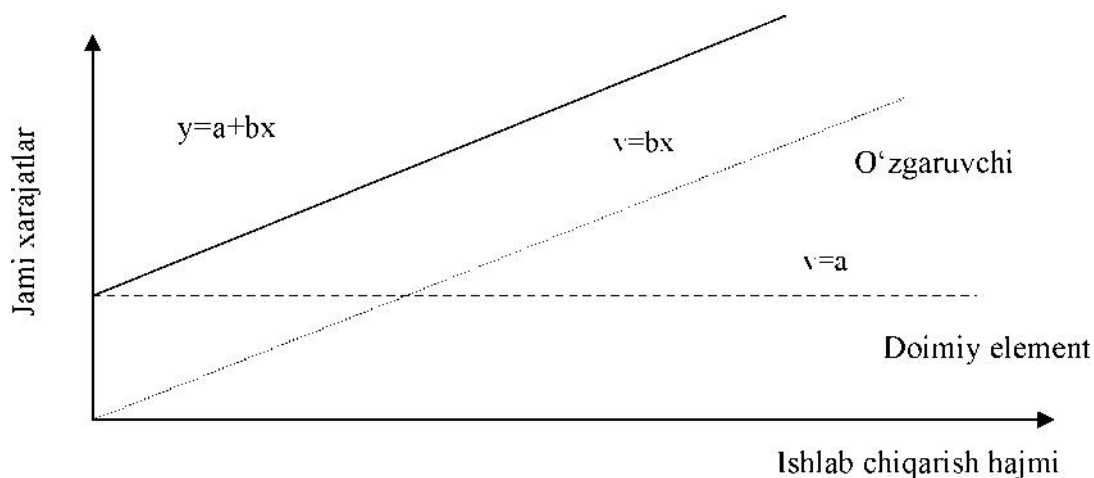

4.5-rasm. DQimiy xarajatlar: a) umumiy; b) mahsulot birligiga.

Barcha bevosita xarajatlar o'zgaruvchan xarajatlardir, umumishlab chiqarish, tijorat va ma'muriy xarajatlar tarkibida esa o'zgaruvchan xarajatlar ham, doimiy xarajatlar ham bor. Ba'zi xarajatlarni o'zgaruvchan yoki doimiy xarajatlar sifatida tavsiflab bo'lmaydi.

Yarim o'zgaruvchan xarajatlar - bir vaqtning o'zida ularda o'zgaruvchan va doimiy komponentlar bo'ladi. Bu xarajatlarning bir qismi ishlab chiqarish hajmi o'zgargan taqdirda o'zgaradi, bir qismi esa davr davomida o'zgarmay qoladi, faoliyat hajmiga bog'liq bo'lmaydi.

Masalan, telefon uchun oylik haq abonent to'lovining doimiy summasi va o'zgaruvchan qismidan iborat bo'ladi, o'zgaruvchan qism shaharlararo va xalqaro telefon orqali gaplashish soni va vaqtiga bog'liq bo'ladi. Yarim o'zgaruvchan xarajatlar aralash xarajatlar deb ham yuritiladi.

4.6-rasm. Yarim o'zgaruvchan xarajatlar.

Korxonalarda mahsulot tannarxiga qo'shilishiga qarab xarajatlar to'g'ri va egri xarajatlarga bo'linib, to'g'ri xarajatlarga mahsulotni tayyorlash va qayta ishlash bilan bevosita bog'liq bo'lgan material, ish haqi va boshqa xarajatlar kiradi. Egri xarajatlarga esa mahsulot ishlab chiqarish bilan bevosita bog'liq bo'lmagan xarajatlar, masalan, boshqaruv xarajatlari, asbob-uskunalarini saqlash va foydalanish xarajatlari va shu

kabilar kiradi. Mahsulot ishlab chiqarish hajmiga nisbatan o'zgarishiga qarab xarajatlar o'zgaruvchan va doimiy xarajatlarga bo'linadi.

Shartli-doimiy xarajatlarga quyidagi xarajat turlari kiradi:¹³ ijara xarajatlari, hisoblangan eskirish (amortizatsiya) summolari, mol-mulk solig'i xarajatlari, umumishlab chiqarish xarajatlarining aksariyat qismi. Tijorat xarajatlarining ham aksariyat qismi ana shunday shartli-doimiy xarajatlardir: reklama xarajatlari, amortizatsiya ajratmalari, kommunal xizmat xarajatlari va sh.k. Ma'muriy-boshqaruv apparati (idora) xarajatlarining ham deyarli aksariyat qismi shartli-doimiy xarajatlarga kiradi, shu bilan birgalikda, bularning ichida ham shartli-o'zgaruvchan xarajatlar turlari uchrab turadi.

•-
я
а
■
я
*

Пардаев А.Х. Бошқарув хисоби. - Т.: "Академия" нэшриёти, 2002 й. - 176-б., 24-32-бетлар.

o
 ■o
 'si
 S
 P

Relevant
 diapazon

Tshlab chiqarish haimi

4.7-rasm. Bosqichma-bosqich ortib boradigan doimiy xarajatlar.

Yarim doimiy xarajatlar ishlab chiqarish hajmiga bog'liq bo'ladi, lekin unga mutanosib ravishda o'zgarmaydi, ular bosqichma-bosqich ko'payadi, ya'ni ishlab chiqarish hajmining ma'lum darajasigacha doimiy bo'ladi, shundan so'ng hajmi o'zgarganda ko'payadi va yana ishlab chiqarishning ma'lum darajasigacha o'zgarmay turadi. Misol: Kompaniya yuk mashinalaridan foydalanib, mahsulotlarni tashiydi. Har bir yuk mashina 5000 sh.b.ka ijaraga olinadi va har oyda 50000 juft poyabzal tashiydi. Ishlab chiqarish hajmi 50000 dan ortiq bo'lganda, yana bir yuk mashinasini ijaraga olish zarurati tug'iladi va ijara to'lovi ko'payadi.

Muqobil xarajatlar foydalanilmagan imkoniyatlarga qilingan sarf-xarajatlardir. Ular bir harakatni tanlash boshqa harakatning vujudga kelishini istisno qiladigan paytdagi qo'ldan chiqqan foydani bildiradi. Masalan, sport sumkalari ishlab chiqaradigan korxona jomadon tayyorlashga buyurtma oldi. Agar korxona bu buyurtmani qabul qilsa, sport tovarlarini sotadigan magazinlarning butun bir tarmog'i uchun odatdagi miqdorda sport sumkalari ishlab chiqarish uchun ishlab chiqarish imkoniyatlari (mashina va ish vaqti) yetishmaydi. Bu buyurtmani qabul qilishning muqobil xarajatlari sport sumkalarini ishlab chiqarish imkoniyati qolmagani sababli qo'ldan chiqarilgan foydadir. Bu qo'ldan chiqqan foydani sport sumkalarini sotishdan olinadigan potensial daromaddan ularni ishlab chiqarishga ketadigan xarajatlarni chiqarib tashlash yo'li bilan hisoblanishi mumkin. Muqobil xarajatlar har bir odam qabul qilgan qarorida ham mavjud bo'ladi. Muqobil xarajatlarga talabani universitetda o'qitish uchun sarflangan xarajatlar kiradi. Lekin talaba bu vaqtda ishlamagan va ish haqi hisoblanmagandir.

Muqobil xarajatlar harakatni tanlash chog'ida harakatlarning boshqa variantlaridan voz kechish natijasida yo'qotilgan yoki qurbon qilingan potensial foyda sifatida aniqlanadi.

Misol: Kompaniya qimmatli qog'ozlarga investitsiyalash yoki

mashinalar sotib olishdan birini tanlashi kerak. Agar korxona mashina - uskunalar sotib olishni investitsiyalamasdan, qimmatli qog'ozlarni sotib olgan taqdirda investitsiyadan olgan daromad muqobil xarajat bo'ladi.

Qaytmaydigan xarajatlar muqaddam qilingan xarajatlardir. Demak, ular kelgusidagi xarajatlarga ta'sir qilmaydi va hozirgi yoki keyingi hech qanday harakat uni o'zgartirmaydi. Bunga misol qilib uskunalar (dastlab sotib olingan)ning boshlang'ich qiymati va moddiy zaxiralarni hosil qilishga sarflangan xarajatlar kiradi. Sotib olingan zaxiralar va uskunalardan hozir foydalanilmayotgan bo'lsa ham, ularni

xa[^] qilishga xarajatlarni kelgusidagi hech qanday harakat o'zgartira olmaydi. Shu sababli bu xarajatlar kelgusida qaror qabul qilish ctog'ida hisobga olinmaydi.

Misol: Kompaniya maxsus maqsadga mo'ljallangan uskuna uchun 10000 sh.b. to'ladi. Demak, xarajatlar sarflab bo'lindi, shuning uchun ham uskunaga sarflangan investitsiya qaytmaydigan xarajatdir.

Relevant xarajatlar va dammadlar kelgusida kutilayotgan hamda hozirgi va kelgusidagi har qanday harakat o'zgartira olmaydigan xarajatlar va tushumlar (yoki kelgusi davrdagi xarajatlar va tushumlar yoxud ahamiyatli xarajatlar va tushumlar)dir. Bu qaror qabul qilinishi natijasida o'zgaradigan xarajatlar va tushumlardir. Qabul qilinayotgan qamr ta'sir qilmaydigan xarajatlar va tushumlar [^]re[^]ant, ya'ni unga tegishli bo'lmagan (ahamiyatsiz) xarajatlar va tushumlardir.

Ishlab chiqarish xarajatlari deb mahsulotni tayyorlash uchun moddiylashtirilgan mehnat sarflarining pul shaklidagi ifodasiga aytiladi.

Xo'jalik subyektlarida xarajatlar turlari va moddalarining yuzaga kelishi ularning asosiy, moliyaviy va investitsiya faoliyatidan kelib chiqadi. Ishlab chiqarish korxonalarining xarajatlari, asosan, xomashyo, materiallar, yoqilg'i va mehnatga haq to'lash xarajatlari kabilardan iborat bo'ladi.

Aynan mana shu masala borasida nafaqat amaliyotchilar, balki iqtisodchi O[^]BT tomonidan ham to'liq e'tirof etiladigan xarajatlarni boshqarishga yondashish mavjud. Bu xarajatlarning boshqaruv hisobini tashkil qilish nuqtayi nazaridan tasnif qilinishidir. Am shu umume'timf etilgan klassifikatsiya mohiyatini quyidagicha guruhlash mumkin: o'zgaruvchan xarajatlar, doimiy xarajatlar, yarim o'zgaruvchan xarajatlar.

Xarajatlarni to'g'ri taqsimlash masalalari

Har qanday korxonaning maqsadi foyda olishdir. Mablag'lar biznesni rivojlantirish va mulkdorning ehtiyojlarini qondirish uchun zarur.

Agar korxona to'liq quvvat bilan ishlamasa, qo'yilgan maqsadga qanday erishish mumkin? Ishsiz turib qolishlar 70%ga etganda ishlab chiqarish bilan to'liq ta'minlanmagan holda xarajatlarni qanday qilib

maqbullashtirish kerak? Mahsulotni berish narxi kalkulyatsiyasini qanday qilib to'g'ri tuzish mumkin va ishsiz turib qolinganda xarajatlarni qaysi bandga kiritish kerak? Ushbu savollar amalda ishlab chiqarish kompaniyasining har bir mulkdorini tashvishlantiradi. Avvalo mazkur masalalarni hal etish uchun e'tiborni xarajatlarni to'g'ri rejalashtirish va boshqarishga qaratish lozim. Ishni tannarxni shakllantirishni tartibga soladigan me'yoriy-huquqiy hujjatlarni tanlashdan boshlash kerak. So'ngra maqbul hisob siyosatini tanlash va qonun hujjatlari tomonidan berilgan barcha soliq va bojxona imtiyozlari hamda preferensiyalaridan imkoni boricha foydalanish darkor.

Ishsiz turib qolish va ish bilan to'liq ta'minlanmaganlik davrlarida korxonaning hisob siyosati xarajatlarni kamaytirishda kattagina rol o'ynaydi. Xususan, amortizatsiya ajratmalari usulini tanlash alohida e'tiborga loyiq. To'g'ri kelmaydigan usulni qo'llash zararlarning sababchisi bo'lishi mumkin.

5-son BHMS «Asosiy vositalar»da amortizatsiya ajratmalarining turli usullari nazarda tutilgan. Ularning amaliyotda qo'llaniladigan eng keng tarqalganlari - ishlab chiqarish va teng maromli to'g'ri chiziqli usullar. ishlab chiqarish usulida amortizatsiya ajratmalari o'zgaruvchi xarajatlar sifatida, teng maromli to'g'ri chiziqli usulda esa doimiy xarajatlar sifatida tasniflanadi.

Korxonada amortizatsiya ajratmalari zararlarga olib kelmasligi uchun amortizatsiya ajratmalarining u yoki bu usulini ishlab chiqarishga nisbatan yakka tartibda ko'rib chiqish kerak. Chunonchi, agar ish bilan to'liq ta'minlanmagan holda ishlayotgan fabrika ular hisobiga amortizatsiya ajratmalari bo'yicha xarajatlar qoplanadigan maqsadli soliq imtiyozlariga ega bo'lmasa, ishlab chiqarish usulini qo'llash lozim. Agar u bo'shaydigan mablag'lar hisobiga amortizatsiya ajratmalari bo'yicha xarajatlarni qoplashga ruxsat beriladigan imtiyozlarga ega bo'lsa, teng maromli to'g'ri chiziqli usulni qo'llash va amortizatsiyani maqsadli mablag'lar hisobiga hisobdan chiqarish tavsiya qilinadi.

Xarajatlar masalasidagi samarali siyosatni belgilash uchun ishlab chiqarishning xususiyatlariga murojaat qilamiz. Masalan, trikotaj fabrikalari

odatda «buyurtmaga» ishlaydi. Ularning zaxiralarida kalava, xom surp va bo‘yalgan polotno tarzida yarimtayyor mahsulotlar mavjud bo‘ladi, bu esa olingan buyurtmalarni tez bajarish imkonini beradi, buyurtmalar esa, aytish joizki, turli-tuman bo‘ladi. Masalan: trikotaj fabrikasi yirik ishlab chiqarish kompleksi bo‘lib, ishlab chiqarish to‘liq ta‘minlangan yoki ta‘minlanmaganligidan qat’i nazar, doimiy xarajatlar qiladi. Ishlab chiqarilgan mahsulotning tannarxi usullarning bir butun kombinatsiyasini qo‘llagan holda shakllantiriladi. Tannarxni belgilashning oddiy usuli bu yerda to‘g‘ri kelmaydi, chunki fabrika buyurtma olgandagina ishlaydi, buyurtma esa, misol uchun, 10 turdagi buyumdan iborat bo‘lishi mumkin, ular esa 2 va undan ko‘p turdagi trikotaj polotnodan tayyorlanadi. Ya’ni bajarilayotgan buyurtmaning qiymati buyumni identifikatsiyalash usulini qo‘llagan holda belgilanadi, bunda xarajatlar buyurtmalar va turli xildagi mahsulotlar o‘rtasida taqsimlanishi kerak. Bu holda mahsulotning har bir turiga seriya raqami beriladi.

Hamroh bo‘luvchi tovarlar (birgalikdagi (yordamchi) mahsulot) tayyorlanganda - ularga odatda bolalar kiyimi, ichki kiyimlar kiradi - bichish bosqichida birgalikdagi mahsulot detallari darhol asosiy buyurtma detallari o‘rtasidagi bichish kartasida joylashtiriladi.

Trikotaj buyumlarini ishlab chiqarishning o‘ziga xosligidan kelib chiqib, odatda qayta ishlanadigan yarimtayyor mahsulot usuli qo‘llanadi. Tannarx ishlab chiqarishning har bir bosqichida, ya’ni har bir qayta ishlashda belgilanadi. Yarimtayyor mahsulotning tannarxi shakllantirilayotganda har bir sex o‘zining tugallanmagan ishlab chiqarishiga ega bo‘lgan alohida korxona sifatida qaraladi. Bo‘yash va tikuv sexlarida har bir uchastka o‘zining tugallanmagan ishlab chiqarishiga ega bo‘lgan alohida korxona sifatida qaraladi. Tikuv sexida buyumlar bichishdan keyin tonna/donalarda hisobga olinadi. Ishlab chiqaruvchilar mahsulot tannarxini hisoblashda xatolarga yo‘l qo‘yadilar, oqibatda pirovard mahsulotning tannarxi asossiz ravishda oshib ketadi.

Chunonchi, buxgalteriyada polotnoning qiymati faqat asosiy buyurtmaga kiritiladi. Hamroh bo‘luvchi tovarga u tatbiq etilmaydi. Tegishincha, asosiy buyurtma mahsulotining qiymati sun’iy ravishda

oshiriladi, hamroh bo'luvchi mahsulotning qiymati esa pasayadi. Tikuv korxonalari ish chiqitlari va trikotaj polotnosi bichilgandan keyin qoladigan qiyqindilar bilan ishlaganda ko'pincha yana bir xatoga yo'l qo'yadilar. Ana shu chiqindilar, masalan, 1 tonnasi 300 ming so'mdan realizatsiya qilinadi. Korxona ularni omborda saqlaydi, biroq ushbu chiqitlarni realizatsiya narxi bo'yicha qaytariladigan materiallar qoidasi bo'yicha baholash to'g'ri bo'ladi. Tegishincha, ishlab chiqarilgan mahsulotning tannarxi pasayadi.

O'zbekiston hukumati tomonidan trikotaj buyumlar ishlab chiqaradigan xo'jalik subyektlari uchun imtiyozlar berilgan, biroq ba'zi korxonalar o'zlariga tegishli preferensiyalardan foydalanmaydilar. Bu ham mahsulot tannarxi va kompaniyaning moliyaviy ahvoliga ta'sir ko'rsatadi.

Ishsiz turib qolish va uskunalar ish bilan to'liq ta'minlanmagan vaqtda qiladigan sarf-xarajatlarni ham alohida pozitsiyaga ajratish kerak. Bunda «ishsiz turib qolish» va «ish bilan to'liq ta'minlanmaganlik» deganda nimalar tushunilishi aytib o'tilishi kerak.

Bir sutkada sex umuman ishlamagan vaziyatni ishsiz turib qolishga kiritish mumkin. O'z navbatida ish bilan to'liq ta'minlanmaganlik sexning to'liq quvvat bilan ishlamasligidir, masalan, bir sutkada ishlab chiqarish quvvati 8 tonna bo'lgan sex faqat 2 tonna mahsulotni qayta ishladi va ishlab chiqardi.

Ish bilan to'liq ta'minlanmaganlik holatida xarajatlarni minimallashtirish uchun uskunaning ishlash hisobini soatlar bo'yicha yuritish mumkin. Ushbu holda ishlab chiqarish boshlig'i har kuni ishsiz turib qolish va ish bilan ta'minlanish jurnalini yuritishi va buxgalteriyaga bir oy uchun yig'ma ma'lumotnoma taqdim etishi lozim. Ana shu ma'lumotnoma asosida buxgalterlar mahsulot tannarxini shakllantiradilar va xarajatlar tarkibida ishsiz turib qolishdagi xarajatlar ulushini aniqlaydilar.

Ish bilan ta'minlanish foizi quvvatlarni maqbul tarzda ish bilan ta'minlash va mahsulotni o'rtacha bozor narxlarida realizatsiya qilishni hisobga olgan holda, davr xarajatlari, moliyaviy faoliyat xarajatlari va kreditorlar bilan hisob-kitoblarni qoplash imkonini beradigan foyda darajasi bilan tuzilgan biznes-rejaning ko'rsatkichlaridan kelib chiqib hisoblanadi.

Ishsiz turib qolishlardan sarf-xarajatlar toifasiga quyidagi xarajatlar

kiradi:

- ish haqi va ishchilarning mehnatiga haq to'lash fondiga ajratmalar - odatda Mehnat kodeksiga muvofiq ishsiz turib qolishlarda to'lanadigan kafolatlangan eng kam ish haqidir;
- agar fabrika teng maromli to'g'ri chiziqli usuldan foydalansa, uskunaning ishsiz turib qolishiga taalluqli amortizatsiya ajratmalari;
- yordamchi sexlarning xarajatlari, qo'riqlash bo'limi, tungi yoritish, yuksiz aylanish uchun elektr energiyasi va hokazo.

Tannarxni shakllantirayotganda ishsiz turib qolishlarning xarajatlarini tayyor mahsulot tannarxini hisobga oladigan alohida yordamchi hisobvaraqda hisobga olish lozim.

Ish haqi xarajatlarini ishsiz turib qolish kunlari va soatlar bo'yicha ish bilan ta'minlash to'g'risidagi haqiqatdagi ma'lumotlar bo'yicha hisobga olgan ma'qul. Ish haqi ishchilarga shtat jadvaliga ko'ra to'lanadigan va ishsiz turib qolish kunlarida saqlanadigan misol keltiramiz.

Biznes-rejada oyiga 45 tonna mahsulot ishlab chiqarish belgilangan, mehnatga haq to'lash fondi oyiga 48 mln so'mni tashkil qiladi. 1 tonna mahsulot uchun ish haqi bo'yicha xarajatlar me'yori 1,08 mln so'mni tashkil etadi. Demak, agar bir oy uchun 20 tonna mahsulot ishlab chiqarilgan bo'lsa, ishlab chiqarilgan mahsulot tannarxiga 21 mln so'mni kiritish, 27 mln so'mni esa tannarxda, biroq endi ishsiz turib qolishlardan xarajatlar ilova hisobvarag'ida hisobga olish zarur. Alohida mahsulot va buyurtmalar o'rtasida 21 mln so'm va 27 mln so'm taqsimlash bazasi bo'yicha taqsimlanadi. Odatda u mahsulot birligiga sarflangan asosiy xom ashyo og'irligidir. Bunday qoida har bir taqsimlashda, har bir sexda qo'llanadi.

Shuningdek ishsiz turib qolish kunlari uchun to'langan xodimlarning ish haqini bir oy uchun ishsiz turib qolishning yig'ma ma'lumotnomasi asosida bevosita usul bilan hisobga olish mumkin.

Ishsiz turib qolishlarga taalluqli bilvosita doimiy xarajatlarni qo'shimcha ishlab chiqarish xarajatlarini taqsimlashning rejali stavkalari asosida, rejali ko'rsatkichlar va ish bilan ta'minlash to'g'risida sex boshliqlarining ma'lumotnomalaridan kelib chiqib yoki bevosita usul bilan hisoblash kerak. Ayni shu xarajatlarni taqsimlash qoidasi barcha doimiy

ishlab chiqarish xarajatlari va xizmat ko'rsatadigan sexlarning qo'shimcha ishlab chiqarish xarajatlariga (2500-hisobvaraqa) nisbatan qo'llanadi.

Ishsiz turib qolishlardan zararlarni nazorat qilish uchun ishsiz turib qolishlardan ishlab chiqarish xarajatlarini alohida, masalan, 2019-ilova hisobvaraqa da yuritish ma'quldir. Bu mahsulot normal tannarxini ko'rish, ishsiz turib qolishlardan zararlarni hisoblash, xarajatlarni tahlil qilish va zararlarni minimallashtirish uchun o'z vaqtida choralar ko'rish imkonini beradi.

Xarajatlarni taqsimlash uchun asos qilib turli bazalar olinadi. Xarajatlar yiriklaridan maydalariga qarab taqsimlanadi: avval sexlar o'rtasida, so'ngra har bir sexda - buyurtmalar o'rtasida, keyin har bir buyurtmada - mahsulotlar o'rtasida.

Xarajatlar mahsulot birligiga taqsimlanganda ular tarkibini aniqlash zarur: o'zgaruvchi-to'g'ridan to'g'ri, o'zgaruvchi-bilvosita, doimiy-bilvosita xarajatlar.

Hisob siyosatining tanlangan usuli, mehnatga haq to'lash tizimi va boshqa omillarga bog'liq holda xarajatlarning birgina turlari bilvosita yoki doimiy xarajatlar bo'lishi mumkin. Masalan, agar korxonaning hisob siyosatida uskuna amortizatsiyasining ishlab chiqarish usuli belgilangan bo'lsa, amortizatsiya ajratmalari o'zgaruvchi-bilvosita xarajatlar, agar teng maromli to'g'ri chiziqli usul bo'lsa - ular doimiy- bilvosita xarajatlar bo'ladi.

Asosiy xom ashyo (polotno) sarfi bo'yicha o'zgaruvchi-to'g'ridan to'g'ri xarajatlar yordamchi xom ashyo (masalan, bo'yash sexidagi kimyoviy moddalar) to'g'ridan to'g'ri xarajatlari mahsulot birligini, masalan 1 tonna polotno/mahsulotni tayyorlash uchun zarur normalar bo'yicha belgilanadi. Bilvosita xarajatlar esa (ish haqi, elektr energiyasi va hokazo) og'irlikka mutanosib ravishda taqsimlandi. Ta'mirlash, elektromexanika va transport sexlari, ta'minot bo'limi asosiy sexlarga uskunani ta'mirlash va xom ashyo yetkazib berish bo'yicha xizmatlar ko'rsatadi, ishning uzluksizligini ta'minlaydi. Ularning xarajatlari asosiy ishlab chiqarish sexlari o'rtasida taqsimlanadi: to'g'ridan to'g'ri xarajatlar bevosita sexda (masalan, uskuna profilaktikasiga naryad-buyurtma bo'yicha), bilvosita xarajatlar

- taqsimlash bazasi bo'yicha.

Ishsiz turib qolishlarga soliq solganda, Mahsulot (ishlar, xizmatlar)ni ishlab chiqarish va sotish xarajatlarining tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi to'g'risida nizomning 1.5.5- bandiga hamda Soliq kodeksi 45-moddasining 40-bandiga ko'ra ichki ishlab chiqarish sabablariga ko'ra bekor turib qolishlardan ko'rilgan yo'qotishlar va tashqi sabablarga ko'ra (yuridik shaxsning aybisiz) bekor turib qolishlardan ko'rilgan, aybdorlar tomonidan kompensatsiya qilinmaydigan yo'qotishlar buxgalteriya hisobi va soliq solish maqsadida tannarxga kiritiladi.

Ishsiz turib qolishlarda fabrikalar rahbariyati oldida bir qator savollar yuzaga keladi: xodimlarga ish haqi to'lash kerakmi, agar kerak bo'lsa, qanday miqdorda to'lanadi? Xodimlarni haqi to'lanadigan ta'tilga chiqarish kerakmi yoki ba'zi «maslahatchilar»ning tavsiyasiga ko'ra ishdan bo'shatish darkormi? Buyurtmalar bo'lmagan va sex bekor turganda ishchilarni ishga chaqirish kerakmi? Ishsiz turib qolishlardan zararlarni kamaytira bo'ladimi?

Ushbu masalalarni Mehnat kodeksi va korxonaning lokal hujjatlari (jamoat shartnomalari, mehnat tartibi qoidalari) tartibga soladi. Mehnat kodeksining 159-moddasiga ko'ra xodimning aybisiz (balki ish beruvchining aybiga ko'ra) bekor turib qolgan vaqtda unga o'rtacha ish haqi miqdorida haq to'lanishi kerak.

Xodimlarni haq to'lanmaydigan ta'tilga chiqarish Mehnat kodeksini buzish sifatida kvalifikatsiyalanadi (agar, albatta, ish haqi saqlanmaydigan ta'til xodimning xohishsiz berilsa). Bundan tashqari, bunday usullar yordamida xodimlarning malakali shtatini saqlab qolib bo'lmaydi.

Ishchilarni ishdan bo'shatish korxonaning moliyaviy holatiga ham ta'sir ko'rsatishi mumkin: sobiq xodimlarga 2 oy uchun kompensatsiya to'lashi lozim, uni to'liq to'lagunga qadar buyurtma paydo bo'lishi mumkin va korxonaga yana bo'sh joylarni to'ldirishga to'g'ri keladi. Ishning tez bajarilishidan manfaatdor buyurtmachi korxona shtatining butlanishini kutib o'tirmaydi, balki xuddi shunday mahsulotni ishlab chiqaruvchi boshqa korxonaga murojaat etadi.

Biroq ishsiz turib qolish vaqtida ish haqi to'lashdan zararlarni har holda

kamaytirish mumkin. Odatda xodimlarga, ish haqidan tashqari, ovqatlanish va yo‘l uchun kompensatsiyalar to‘lanadi. Agar ular ishsiz turib qolish vaqtida ishga chaqirilmasa, tegishincha, xarajat/zarar ushbu summaga qisqaradi. Bunday tartib mehnat tartibi qoidalari va jamoa shartnomasida yozib qo‘yilishi kerak.

Ishlab chiqarish sexlari to‘liq quvvat bilan ishlaydigan, xodimlar buyurtmani tezroq bajarish maqsadida 2 smenada va dam olish kunlarida mehnat qiladigan kunlar bo‘ladi. Ishlab chiqarish to‘xtatilishi munosabati bilan chiqimlarni kamaytirish variantlaridan biri - ish vaqtdan tashqari ish uchun otgul berish va, tegishincha, bunday ishga ikki baravar emas, balki bir baravar miqdorida haq to‘lash, ishlab chiqarishning barcha ishsiz turib qolishlari buyruq bilan rasmiylashtirilishi va ish vaqtini hisobga olish tabelida «ITQ» belgisi bilan qayd etilishi kerak.

Trikotaj ishlab chiqarishi ham, boshqa har qanday ishlab chiqarish kabi, realizatsiya, ma‘muriy, boshqa davr xarajatlari va moliyaviy faoliyat xarajatlarini amalga oshiradi. Ushbu korxonalar mahsulot tannarxiga kirmaydi, biroq rejali Normal kalkulyatsiyani tuzish chog‘ida sotish narxida hisobga olinadi.

Real tannarxni belgilash imkonini beradigan maqbul kalkulyatsiya sifatida Tannarxning normal kalkulyatsiyadan (Normal Costing) foydalanish taklif qilinadi. U tannarxning shunday kalkulyatsiyasiki, bunda xarajatlarni hisobga olish obyektiga ishlatilgan materiallar va kishi resurslarining summasi, shuningdek normal quvvat bazasida taqsimlangan qo‘shimcha xarajatlar summasi kiradi.

Kalkulyatsiya shartnoma tuzilgunga qadar tuziladi va rejali hisob-kitobdan iborat bo‘ladi. Sotish narxining normal kalkulyatsiyasiga ishsiz turib qolishdan xarajatlar kiritilmaydi.

Kalkulyatsiya quvvatlarni maqbul tarzda ish bilan to‘liq ta‘minlashga mo‘ljallangan biznes rejasi va mahsulotni o‘rtacha bozor narxlarida realizatsiya qilish ko‘rsatkichlaridan kelib chiqib, davr xarajatlari, moliyaviy faoliyat xarajatlarini qoplash va kreditorlar bilan hisob-kitoblar qilish uchun zarur summani olish imkonini beradigan foyda darajasi bilan tuziladi. Kalkulyatsiyani tayyorlashda davr xarajatlari va moliyaviy faoliyat

xarajatlari taqsimlash va biznes rejasi ko'rsatkichlari bazasi asosida mahsulot birligiga kiritiladi. Tabiiyki, me'yorlar bo'yicha hisoblangan kalkulyatsiya (Normal kalkulyatsiya) ishsiz turib qolishlar va ish bilan to'liq ta'minlanmagan hollari bo'lgan korxona buxgalteriya hisobining ma'lumotlari bo'yicha haqiqatda shakllangan xarajatlarga binoan tayyorlangan kalkulyatsiyaga mos tushmaydi va tushmasligi ham kerak. Masalan, agar 22 ish kuni bo'lgan joriy oyda korxona buyurtma bo'yicha faqat 10 kun ishlagan bo'lsa, fabrika kalkulyatsiyada buyurtmachining ishsiz turib qolingan 12 kun uchun zararlarni to'lashini talab qilishi mumkin emas, chunki bu holda mahsulotni sotish narxi bozor narxlariga qaraganda 2 baravar oshib ketadi va, tabiiyki, xaridor buyurtmadan voz kechadi.

Bundan tashqari, agar fabrika ishsiz turib qolsa buyurtmani olish va faqat ishlab chiqarish xarajatlari va realizatsiyadan majburiy ajratmalarni qoplaydigan kalkulyatsiyani tayyorlash mumkin. Ya'ni foyda ham, realizatsiyadan zarar ham bo'lmaydi. Bu ishsiz turib qolishdan zarar ko'rgandan ma'qulroq. Asosiysi, sotish narxlari o'rtacha bozor narxlariga muvofiq bo'lsin.

Xarajatlar ro'yxati va kalkulyatsiya tuzish qoidalari Tovarlar (ishlar, xizmatlar)ga tartibga solinadigan narxlar (tariflar)ni shakllantirish, deklaratsiya qilish (tasdiqlash) va belgilash hamda ularning qo'llanilishini davlat tomonidan nazorat qilish tartibi to'g'risida nizomda keltirilgan. Garchi hujjat monopoliyachi korxonalar uchun mo'ljallangan bo'lsa-da, undan boshqa korxonalarda ham kalkulyatsiya tuzish uchun namuna sifatida foydalanish mumkin.

Ishsiz turib qolishlarga oid xarajatlar kalkulyatsiyaga kalkulyatsiyalashning har qanday usulida kiritilmaydi, ishsiz turib qolishlardan zararlardan esa realizatsiyadan olingan daromad hisobiga qoplanadi. Biroq kalkulyatsiya bir marotaba belgilab qo'yilishi mumkin emas, u xomashyo, energiya manbalari narxlarining o'sishi va ish haqining oshishi munosabati bilan muntazam ravishda qayta ko'rilishi kerak.

Mahsulotni ish bilan to'liq ta'minlanmaganligi va ishsiz turib qolishlarni hisobga olgan holda haqiqatda shakllangan tannarxdan past narxda realizatsiya qilgan korxona zarar ko'rgan hisoblanadimi va u qonun

hujjatlariga ko‘ra javobgarlikka tortilishi kerakmi?

4-son BHMSning 40 va 45-bandlariga muvofiq tovar-moddiy zaxiralar, agar realizatsiya sof qiymatining miqdori tannarxdan past bo‘lsa, realizatsiyaning sof qiymati bo‘yicha aks ettiriladi. Tovar-moddiy zaxiralar realizatsiyaning sof qiymatiga qadar arzonlashtiriladi. Agar bozor narxlari tannarxdan past bo‘lsa, tovarlar narxini pasaytirish lozim.

Agar tovar amaldagi bozor narxlarida realizatsiya qilinsa, uni tannarxdan past holda realizatsiya qilish zarar yetkazish deb hisoblanishi mumkin emas. Bunday qoida O‘zbekiston qonun hujjatlarida nazarda tutilmagan. Zarar yetkazilgan yoki yetkazilmaganligini aniqlash uchun narxni pasaytirishga ta’sir ko‘rsatadigan barcha omillarni ham ko‘rib chiqish kerak: yaroqlilik muddati tugamayaptimi, mavsum (mavsumiy chegirmalar) yakunlanyaptimi, kreditorlardan sud da’volari bormi va hokazo.

Agar tovar bozor narxidan past narxda realizatsiya qilingan bo‘lsa, bunday tovar realizatsiyasi, agar tannarxdan past narxda sotilgan bo‘lsa, zarar yetkazish deb qaralishi mumkin. Bundan tashqari, ushbu holda boy berilgan naf yuzaga keladi. Agar xaridorgir likvid tovar tannarxdan yuqori, biroq bozor narxlaridan past narxlarda sotilsa, boy berilgan naf yuzaga keladi.

Shuni ta’kidlash joizki, mahsulotni sotish narxlarini bozor belgilaydi. Ularning darajasi to‘g‘risidagi axborotga ega bo‘lish uchun bozorni muntazam ravishda tadqiq etish lozim.

Korxonada narx siyosati tasdiqlanishi va xuddi shunday mahsulotga doir sotish narxlari bo‘yicha narx axboroti doimo (har oyda) to‘planishi va saqlanishi kerak. Uni saqlash muddati - kamida 5 yil. Istiqbolda ushbu axborot, ayniqsa korxonada davlat ulushi mavjud bo‘lsa, nazorat qiluvchi organlar tomonidan tekshiruvda kerak bo‘ladi.

Narxlarni manipulyatsiya qilish xatarlariga yo‘l qo‘ymaslik uchun korxonalarda mahsulotni sotish narxlarini belgilashning aniq narx siyosatini tasdiqlash va barcha uchun bir xil chegirmalar tizimini belgilash lozim. Narx siyosatini korxona mustaqil ravishda ishlab chiqadi va tasdiqlaydi. Agar hukumat tomonidan mahsulotni sotish narxlarini shakllantirishga biror-bir talablar belgilangan bo‘lsa, ushbu talablarni narx siyosatiga kiritish kerak.

Shartnomalarni tuzayotganda narxlar Normal kalkulyatsiyaga va ular tuzilgan sanada amal qiladigan o‘rtacha bozor narxlariga muvofiq kelishini kuzatib borish lozim. Ushbu tartibga ham eksportga, ham mahalliy doirada yetkazib berishlarda rioya etish kerak.

Trikotaj buyumlarning sotish narxlari hisob-kitobida mahsulot birligi tannarxini Tovarlar (ishlar, xizmatlar)ga tartibga solinadigan narxlar (tariflar)ni shakllantirish, deklaratsiya qilish (tasdiqlash) va belgilash hamda ularning qo‘llanilishini davlat tomonidan nazorat qilish tartibi to‘g‘risida nizomga muvofiq Normal kalkulyatsiya usuli bilan belgilash lozim.

Tayanch so‘z va iboralar: **ishlab chiqarish xarajatlari, tannarx, bevosita xarajatlar, bilvosita xarajatlar, kalkulyatsiya, o‘zgaruvchan, doimiy materiallar.**

Takrorlash uchun savollar

Korxonaning faoliyatida xarajatlar qanday ahamiyatga ega?

1. “Xarajatlar tartibi to‘g‘risida”gi nizomga muvofiq xarajatlar qay tartibda yurgiziladi?
2. Asosiy ishlab chiqarish xarajatlariga qanday xarajatlar kiradi?
3. Yordamchi ishlab chiqarish xarajatlari hisobi qanday xarajatlarga ega?
4. Umumishlab chiqarish xarajatlari qanday xarajatlar?
5. Ishlab chiqarish xarajatlarini hisobga olish va tannarxni kalkulyatsiya qilishning mazmuni va ahamiyati nimada?
6. Bevosita va bilvosita xarajatlarga qanday xarajatlar kiradi?
7. Bevosita va bilvosita mehnat xarajatlari qanday hisobga olinadi?
8. Ishlab chiqarish ahamiyatiga ega o‘rtacha xarajatlar qanday xarajatlar?
9. Mahsulot tannarxini kalkulyatsiya qilish usullari nimalardan iborat?

V BOB. MODDIY XARAJATLARNING HISOBI

5.1. Materiallarni boshqarish jarayoni

Suv xo‘jaligi korxonalari sug‘orish tarmoqlarini ko‘rish va boshqa

ishlarni bajarish jarayonida turli xil moddiy ishlab chiqarish zaxiralaridan foydalanadi. Ushbu ishlab chiqarish zaxiralari yoqilg'i, xomashyo, asosiy va yordamchi qurilish materiallari, butlovchi buyumlar, yarimtayyor mahsulotlar, arzon baho va tez eskiruvchi buyumlar, tugallanmagan ishlab chiqarish hamda topshirishga mo'ljallangan tayyor obyektlardan tashkil topadi.

Materiallar mehnat predmeti bo'lib, ishlab chiqarish jarayonida bir marta ishtirok etadi va bir ishlab chiqarish davrida o'z qiymatini yangi yaratilayotgan mahsulot qiymatiga o'tkazadi.

Bevosita (asosiy) materiallar - mahsulot ishlab chiqarish uchun foydalaniladigan xomashyo.

Bilvosita materiallar ishlab chiqarishda iste'mol qilinadigan zaxiralar, masalan, moylash materiallari, gaykalar, vintlar hamda xo'jalik yuritishda foydalaniladigan boshqa materiallardir. Bilvosita materiallar ishlab chiqarishdagi ustama xarajatlarning bir qismini tashkil etadi.

Xomashyo va asosiy materiallar mahsulotning asosini tashkil etadi. Yarimtayyor mahsulotlardan bu tarmoqda keng foydalaniladi, yordamchi materiallar esa mahsulot tarkibiga kirmaydi va asosan, ishlab chiqarish jarayoniga xizmat qiladi.

Idish va idish materiallari, texnik maqsadlar va xo'jalik ehtiyoji uchun foydalanadigan yoqilg'i, shuningdek, ehtiyot qismlar, arzon va tez eskiruvchi buyumlar buxgalteriyada alohida hisobga olinadi.

Tayyor mahsulot deb, korxonadagi barcha ishlov jarayonlarini o'tib bo'lgan, oldindan tasdiqlangan andoza va texnikaviy shartlarning barcha talablariga javob beradigan hamda maxsus qabul qilish hay'at a'zolari tomonidan qabul qilingan obyektlarga aytiladi.

"Mahsulot (ishlar, xizmatlar)ni ishlab chiqarish va sotish xarajatlarining tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi to'g'risida"gi nizomga muvofiq 1510 schyotida materiallarni tayyorlash xarajatlari umumlashgan hisobi yuritiladi. Boshqaruv hisobida esa har bir me'yordan chetga chiqish haqidagi ma'lumotlar ular sodir bo'lgan joylar, sabablari va mahsulot turlari bo'yicha shakllanishi kerak. Shu sababli 1510 schyotini har bir material turi bo'yicha yuritish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Ushbu schyotda tayyorlangan materiallarning xarid bahosi va uni tayyorlash bilan bevosita bog‘liq xarajatlarning hisobi yuritiladi. Amaliyotni o‘rganish shuni ko‘rsatdiki, bunday tartib hisobning tezkorligini pasaytiradi, bundan tashqari tayyorlov davridagi xomashyoning oylik kalkulyatsiyasida o‘tgan davrdagi tayyorlov faoliyati natijalari aks etmaydi va tayyorlov faoliyatining mahsulot tannarxiga ta’siri natijasi tayyorlov davri tugagandan so‘nggina aniqlanadi.

Bizningcha, tayyorlangan materiallarning tannarxiga tayyorlov davrida qilingan to‘g‘ri (bevosita) tayyorlov xarajatlari haqiqiy miqdorida, tayyorlov davrigacha bo‘lgan xarajatlar esa oy davomida haqiqatda tayyorlangan materiallar miqdoriga smeta-me‘yorli tartibda o‘tkazilishi maqsadga muvofiq bo‘ladi.

“Mahsulot (ishlar, xizmatlar)ni ishlab chiqarish va sotish xarajatlarning tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi to‘g‘risida”gi nizom ishlab chiqarish xarajatlarini boshqaruv va sotish xarajatlaridan hamda boshqa xarakterdagi (moliyaviy, favqulodda) xarajatlardan ajratishni taqozo qiladi. Bu esa ishlab chiqarish zaxiralari qoldig‘ini baholashga to‘g‘ridan to‘g‘ri ta’sir ko‘rsatadi.

“Mahsulot (ishlar, xizmatlar)ni ishlab chiqarish va sotish xarajatlarning tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi to‘g‘risida”gi nizomda ishlab chiqarish zaxiralarni baholashda “ehtiyotkorlik” tamoyilini qo‘llash lozimligi aytilgan. Bu tamoyil bozor iqtisodiyoti sharoitida hisobning eng asosiy tamoyillaridan biri hisoblanadi va respublikamizda buxgalteriya hisobi haqidagi qonun bilan joriy etildi.

Biroq avvaldan bu tamoyil ishlab chiqarish zaxiralarga nisbatan O‘zbekiston Respublikasida “Buxgalteriya hisobi to‘g‘risidagi” qonunga asosan qo‘llaniladi. Ishlab chiqarish xarajatlarning narxi yil davomida pasaygan bo‘lsa yoki ma’naviy eskirgan yoxud boshlang‘ich sifatini qisman yo‘qotgan bo‘lsa, hisobot yili davrida tuziladigan buxgalteriya balansida ularning narxi dastlabki tayyorlov (xarid) qiymatidan pasaygan hollarda narxlar o‘rtasidagi farqni xo‘jalik faoliyati natijalariga o‘tkazib, sotilishi mumkin bo‘lgan narxlarda aks ettiriladi, deb ko‘rsatilgan. Nizomga ko‘ra, agar ishlab chiqarish zaxiralari haqiqiy tannarxida hisobot davri davomida

kamayish yuz bermagan bo'lsa, unda ular haqiqiy tannarxi bo'yicha baholanadi. Bu narsa "ehtiyotkorlik" tamoyilidan kelib chiqadi. Bu tamoyilga asosan zaxiralar qaysi biri hamkorligiga qarab haqiqiy tannarxi yoki bozor narxida baholanadi.

Moddiy resurslarning haqiqiy qiymati o'z ichiga uni xarid qilish xarajatlaridan tashqari, bu resurslarni yetkazib beruvchidan kreditga sotib olingani uchun foiz to'lovlari, ustama baho (ustama)larni o'z ichiga oladi. Ta'minlovchi va tashqi iqtisodiy tashkilotlarga vositachilik asosida 20 dona bir birligi 5 ming so'm bo'lgan lotok keltirilgan. 5-yanvarda ham 20 dona material keltirilgan. Biroq uning bir birligining bahosi 6 ming so'm bo'lib, umumiy qiymati 120 ming so'mni tashkil etgan. 10-yanvarda esa bir birligining bahosi 7 ming so'm va umumiy qiymati 140 ming so'm bo'lgan 20 dona lotok keltirilgan.

Keltirilgan materiallarning jami 60 dona, umumiy qiymati 360 ming so'mni, o'rtacha tortilgan baho esa 6 ming so'mni tashkil etadi.

15-yanvar kuni 40 dona material xarajat qilindi. Bu material bir birligining bahosi 6 ming so'm, umumiy qiymati esa 240 ming so'mni tashkil etdi. 20-yanvarda bir birligining bahosi 9 ming so'm, umumiy qiymati 270 ming so'm bo'lgan 30 dona material keltirildi. Oxirgi qoldiqni hisoblaydigan bo'lsak, $60 - 40 + 30 = 50$ dona, $(360 - 240 + 270) : 5 = 390$ ming so'm, o'rtacha baho 7.800 so'mni tashkil etadi.

Har bir ombor mudiri bunday hisob-kitobni bajarayotganda, diqqatli bo'lmog'i lozim yoki omborda miqdoriy hisob, buxgalteriyada esa qiymat hisobi yuritilishi kerak. Shunday qilib, bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida bozor konyunkturasini hisobga olgan holda ishlab chiqarish zaxiralarini baholash muhim masalalardan biriga aylanib qoldi. Baholarning o'zgarib turishi baholashning murakkablashishiga olib keldi. Chunki ilgari baholar markazlashtirilgan tartibda, davlat organlari tomonidan belgilangan sharoitda joriy hisobga asosan ulgurji narx yoki korxonalarning o'zlarida belgilangan reja tannarxida hisobga olingan bo'lsa, bozor narxlari beqaror va uzluksiz o'zgarib turishi sharoitida moddiy qimmatliklarning ham qiymati doimo o'zgarib turadi.

Zaxiralarni barpo etish va saqlash ushbu asosiy xarajatlardan tashkil

topadi:

a) zaxiralarni barpo etishdagi tayyorlov xarajatlari. Bunga tayyorlov idorasi va bazalari ma'muriyatining saqlash xarajatlari, xizmat safari xarajatlari, pochta-telegraf (aloqa) xarajatlari, materiallarni yuklash va keltirish xarajatlari, ularni omborga qabul qilish, saqlash xarajatlari va boshqa xarajatlar kiradi;

b) zaxiralarni omborda saqlash xarajatlari. Bu xarajatlarga ombor xodimlarining ish haqlari, ombor binosini saqlash, ijara, inshoot, inventar xarajatlari va unumsiz xarajatlar kiradi.

Tayyorlov xarajatlarini ma'lum bir miqdorda shartli ravishda zaxiralarni barpo etilishining davriyligiga nisbatan mutanosib deyish mumkin. Tovar-moddiy boyliklar har bir yangi partiyasining keltirilishi ularni tayyorlash bilan bog'liq xarajatlarning o'sishiga olib keladi. Zaxiralarni saqlash xarajatlari uning miqdoriga bog'liqdir. Zaxiraning miqdori qanchalik ko'p bo'lsa, bino va inshoot xarajatlari, ishchilarning ish haqi xarajatlari, amortizatsiya va boshqa xarajatlar shunchalik yuqori bo'ladi.

Zaxirani kamaytirish, asosan, yetkazib berish partiyasi hajmini kamaytirish va uning davomiyligini oshirish hisobiga bo'ladi.

Boshqacha qilib aytganda, zaxira miqdorini kamaytirishga yetkazib berishning miqdorini uning hajmini kamaytirgan holda oshirish bilangina erishish mumkin.

Shu bilan bir qatorda, zaxirani ombor yoki bazada kamaytirish tadbiri uni omborda saqlash va ishlov berish xarajatlarini kamaytirishi bilan bir qatorda tayyorlov xarajatlarining oshishiga olib keladi.

Undan tashqari boshqaruv hisobi xodimlari ishlab chiqarish zaxiralarning tugab qolishi natijasida ishlab chiqarish to'xtaganda ko'riladigan zararlarning taxminiy hisob-kitobini bunday holat yuz bermasdan avval qilishi va boshqaruvchilarga berishi lozim. Buning asosida boshqaruvchilar tegishli ehtiyot chora-tadbirlarini ko'rishi va bunday salbiy holatga yo'l qo'ymasliklari kerak.

Paxta tozalash sanoati korxonalarida bunday holat, ya'ni zaxiralarning uzilib qolishi natijasida ishlab chiqarishning to'xtab qolishi paxta tayyorlov

shoxobcha (punkt)laridan paxta xomashyosini keltirishda uzilish bo'lishi, yordamchi yoki idish va idish materiallari zaxirasining qolmasligi natijasida yuz berishi mumkin.

Suv xo'jaligi qurilish korxonalarida bozor iqtisodiyoti sharoitida uchraydigan salbiy holat - zaxiralarning me'yordan ko'p bo'lish holati mavjud bo'lishi mumkin. Bunday hollarda boshqaruv hisobi xodimi zaxiraning me'yordan ortiqcha qismi sarmoyaning muomaladan chiqishiga olib kelishini tushunib yetishi kerak. Shu bilan birga, zaxiraning bu ortiqcha qismiga sarflangan sarmoya boshqa daromadliroq soha (masalan, bankka qo'yish yoki korxonalarga kredit berish va h.k.)larga yo'naltirilganda olinishi mumkin bo'lgan daromadni hisoblab chiqishi va bu ma'lumotlar asosida tegishli boshqaruv qarorlari qabul qilinishiga erishishi lozim. Eng muhimi, boshqaruv hisobi xodimlari bu salbiy holatni oldindan ko'ra bilishi kerak.

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, bozor sharoitida ishlab chiqarish zaxiralarini to'g'ri va samarali hisobga olish korxonalarni kuchli raqobat sharoitida samarali faoliyat ko'rsatishiga olib keladi.

5.2. Materiallarni xarid qilish, saqlash va ishlab chiqarishga berish

Materiallarning korxonaga kelishini xarid bo'limi nazorat qiladi, bu bo'lim material yetkazib beruvchi shartnoma majburiyatlarini bajarishini nazorat qiladi, materiallar sifati va kamomadi bo'yicha ularga da'vo qiladi, yuklar korxona omboriga o'z vaqtida yetib kelmasa, ularni qidiradi. Xarid qilish jarayoni materiallarga ehtiyoji bo'lgan bo'linmalarning talabnoma berishi bilan boshlanadi. Unda qanday material qancha miqdorda kerakligi ko'rsatiladi. Tegishli shaxs talabnomani ma'qullagandan so'ng hujjatning bir nusxasi xarid bo'limiga yuboriladi. Xarid uchun mas'ul xizmatchi o'zidagi mavjud axborotdan foydalanib, tegishli material yetkazib beruvchini tanlaydi, shundan so'ng xaridga buyurtma tuzadi, unda buyurtmachi talab qilayotgan materiallarga oid axborot bo'ladi. Xarid qilishga buyurtmaning bir nusxasi shu hujjatdagi ma'lumotlarni olingan tovarlar miqdoriga solishtirish uchun qabul qiluvchi bo'limga yuboriladi.

Moddiy tovarlarni qabul qilish bo'limiga yetib kelganda, bo'lim

xodimi xarid qilish uchun shu materialga tegishli buyurtma raqami, miqdori, sifatini aniqlaydi. Material to'g'risidagi to'la axborot material olingani to'g'risidagi xabarnomaga yoziladi, so'ngra material omborga yuboriladi. Omborda ko'zdan kechiriladi, tovar yetkazib beruvchi to'ldirgan, yukka qo'shib yuboriladigan hujjatdagi ma'lumotlarga buyurtma nusxasi solishtiriladi.

Xo'jalik yurituvchi subyektlardagi mavjud materiallar quyidagi holatlarda tan olinadi:

- subyektga kelgusida aktiv bilan bog'liq iqtisodiy foyda kelib tushishiga ishonch bo'lsa;
- aktiv qiymatini ishonchli baholash mumkin bo'lsa;
- ularga bo'lgan mulk huquqi o'tsa.

Materiallarga bo'lgan mulk huquqi, ular bilan bog'liq xatarlar va mukofotlarning o'tish payti uning shartlari kelishiladigan yetkazib berish (oldi-sotdi) shartnomasi asosida belgilanadi.

Materiallar subyektlarning balansiga (omboriga) quyidagi yo'llar bilan kelib tushishi mumkin:

- a) yetkazib berish (oldi-sotdi) shartnomasi bo'yicha xarid qilish;
- b) muassislardan tashkilotning ustav kapitaliga ulush sifatida kelib tushishi;
- d) muassislar tarkibidan chiqishda yoki tugatilayotgan tashkilotning mol-mulki uning ishtirokchilari o'rtasida taqsimlanayotganda, ilgari boshqa tashkilotning ustav kapitaliga kiritilgan tashkilotning ta'sis ulushi qaytarilishidan kelib tushishi;
- e) tekinga kelib tushish (hadya shartnomasi bo'yicha);
- f) ayirboshlash;
- g) uzoq muddatli aktivlar tarkibidan o'tkazish;
- h) ortiqcha (hisobga olinmagan) materiallarni aniqlash;
- i) ilgari berilgan material qarzining qaytarilishi yoki material qarzini olish;
- j) subyektning o'zida tayyorlanishi;
- k) hisobot davri oxirida tugallanmagan va tugallanmagan ishlab chiqarish tarzida hisobga olinadigan ishlarni bajarish va xizmatlar ko'rsatish;

1) materiallarga bo'lgan mulk huquqi olinishiga olib keladigan boshqa operatsiyalar va hodisalar.

Materiallar quyidagi ikki qiymat: hisobot davri oxiridagi tannarxidan (xarid qiymati yoki ishlab chiqarish tannarxi) yoki sotishning sof qiymatidan eng kam qiymat bo'yicha baholanadi.

Xo'jalik yurituvchi subyekt zaxiralar hajmi va xarajatlarning har bir turi bo'yicha tarkibidagi kutilmagan noxush o'zgarishlarni nazorat va tahlil qilishi lozim. Ichki nazorat tizimida materiallarning saqlanishi ustidan ichki nazorat maqsadi quyidagilardan iborat: zaxiralarning o'g'irlanishi, suiiste'mol, buzilishi va unumsiz sarflanishining oldini olish; ta'minot, ishlab chiqarish va sotish bo'limlari bilan samarali munosabatni ta'minlash. Tovar-moddiy qimmatliklarni saqlashda ishtirok etuvchilar to'g'risida ma'lumotlarni aks ettiradigan tizimni quyidagicha tasvirlash mumkin.

Materiallar ichki nazoratini ta'minlashning ustuvor yo'nalishlari quyidagilar:

- materiallarning yo'qolishi, o'g'irlanishi va samarasiz foydalanilishi ehtimolini pasaytiradigan chora-tadbirlar ko'rilishi lozim;
- material tegishli tarzda rasmiylashtirilmasdan foydalanilmasligi va siljutilmasligi kafolatlanishi lozim;
- materiallar tannarxining to'g'ri shakllanishini ta'minlash zarur;
- buxgalteriya hisobotida mavjud zaxiralar to'g'ri bahoda aks ettirilishi lozim;
- analitik hisob registrlarida aks ettirilgan qoldiqlar bilan inventarizatsiya natijalarining mosligiga erishish lozim.

Boshqaruv hisobi tizimida materiallarning hisobini tashkil qilishda alohida e'tiborni ularning tarkibi, holati, harakati, miqdori, qabul qilinishi, qayta baholash tartibi va shu kabilarga qaratish zarur. Amaliyotni o'rganish shuni tasdiqladiki, materiallar hisobi eng sermehnat va murakkab hisob obyekti hisoblanadi. Shuning uchun materiallarning ichki nazoratini quyidagi elementlar bo'yicha tashkil etish maqsadga muvofiq:

- materiallar uchun buyurtma berish;
- materiallarning olinishi va kirimi;
- hisobda aks ettirish;

- materiallarning saqlanishi;
- ishlab chiqarishga berilishi.

Materiallar saqlanishining ichki nazoratida inventarizatsiyaning to'g'ri tashkil etilishi muhim ahamiyatga ega. Inventarizatsiya o'tkazish O'zbekistonda davlat ahamiyatiga ega bo'lib, "Buxgalteriya hisobi to'g'risidagi" Qonun¹⁴ga muvofiq "Buxgalteriya hisobi va hisoboti ma'lumotlarining to'g'riligi hamda aniqligi aktivlar va majburiyatlarni majburiy sur'atda inventarizatsiya qilish orqali tasdiqlanadi".

Boshqaruv hisobi tizimida materiallarning sarflanishi ustidan nazorat olib borish bir xil mahsulot ishlab chiqarishda sarflangan materiallarning haqiqiy sonini ularning me'yorida ko'rsatilgan soni bilan taqsimlashdir. Materiallarning sarflanishi ustidan turli usullar yordamida nazorat olib boriladi:

- hujjatlashtirish;
- inventar;
- partiya bo'yicha bichish va hokazo.

Hujjatlashtirish yordamida materiallarning bir turini ikkinchi tur bilan almashtirilganda, vujudga keladigan farq hisobga olinib, talabnoma bilan rasmiylashtiriladi.

Ushbu hujjatda materiallarning me'yor bo'yicha sarflash soni va almashtirilgan materiallarning sarflanishi xususida ma'lumotlar ko'rsatilib, ularni taqoslash natijasida farq aniqlanadi. Materiallar sarflanishini nazorat qilishdagi hujjatlashtirish usulining mohiyati shundan iboratki, bunda materiallarning sarflanish me'yoriga qaraganda ortiqcha xarajat yoki iqtisod qilinishiga yo'l qo'yish materiallar ishlab chiqarishda sarflanishidan avval aniqlanadi.

Boshqaruv hisobida nazorat qilishning partiya bichish usulida sarflash natijasi materiallarning har bir partiyasi bo'yicha aniqlanadi. Buning uchun bichish varaqasi yuritiladi. Unda ishlab chiqarish topshirig'ini bajarish uchun berilgan materiallarning haqiqatan sarflanganligi ko'rsatiladi. Har bir bichish varaqasi bo'yicha materiallar sarflash natijasi aniqlanadi.

¹⁴ "Бухгалтерия ^ишби туФрисидати УЗбелКНСТОН Республикаси аденига узгартириш Ва кушимчалар киритиш хакида. 2016 йил 13 апрель. УРК-404-сон.

Inventar usuli bo'yicha materiallar sarflash natijasi hisobot oyi oxirida chiqarilmay, balki qolgan materiallarni inventarizatsiya qilish yo'li bilan aniqlanadi.

Material boyliklaridan to'g'ri foydalanish maqsadida har bir xo'jalik yurituvchi subyekt zarur bo'lmagan materiallarning bor yoki yo'qligini tekshirib ko'rishi lozim. So'ngra bu haqda yuqori tashkilotlarga (vazirlik yoki boshqarmalarga) ma'lum qilinadi. O'z navbatida, yuqori tashkilot zarur bo'lmagan materiallarni qaramog'idagi mavjud xo'jalik subyektlari o'rtasida qayta taqsimlaydi. Yuqori tashkilotlar tomonidan qayta taqsimlanmagan materiallarni subyekt boshqa tashkilotlarga sotishi mumkin.

Materiallar tegishli dastlabki o'lchov birliklarida (massasi, hajmi, schyoti va shu kabilar bo'yicha) qabul qilinadi. Agar materiallar bir o'lchov birligida (og'irlik bo'yicha) qabul qilinib, boshqasi bo'yicha (schyot, hajm bo'yicha) sarflansa, ularning kirimi, saqlanishi va sarflanishi dastlabki hujjatlar va analitik hisob registrlarida bir vaqtning o'zida ikki xil o'lchov birligida aks ettiriladi (agar shunga maxsus ko'rsatma bo'lmasa).

Mol yetkazib beruvchilardan sotib olingan materiallar, qoidaga ko'ra haqiqatda qabul qilingan miqdori bo'yicha yuk xatlari (ichki xo'jalik ahamiyatiga ega bo'lgan) bilan rasmiylashtiriladi. Materiallar avtotransportda tashib keltirilganida, yuk jo'natuvchining tovar-transport yuk xatiga muvofiq qabul qilinadi. Materiallarning haqiqatda qabul qilingan miqdori bilan mol yetkazib beruvchining hujjatida ko'rsatilgan miqdori o'rtasida tafovut bo'lmaganda, ombor mudiri ularni qabul qilish uchun rekvizitlari yuk xatidagi rekvizitlar bilan bir xil bo'lgan to'rtburchak muhr bosadi yoki imzosi bilan tasdiqlaydi.

Materiallarning xo'jalik ichida harakati ichki xo'jalik yuk xatlari bilan rasmiylashtiriladi. Materiallarni ombordan berish ichki xo'jalik yuk xatlari, limit-ta'minot kartalari va boshqa dastlabki hujjatlar bilan rasmiylashtiriladi.

Yuk xati moddiy boyliklar omborxonadan bir marta berilganda to'lg'aziladi. Agar omborxonadan moddiy boyliklar muntazam berilsa, limit-zabor kartalaridan foydalaniladi. Limit-zabor kartalari bir kalendar oy uchun ikki nusxada yoziladi. U jamlama hujjat hisoblanadi va materiallar hisobini «Ruxsat etiladi» degan birinchi bo'limida qanday mahsulot va

materiallar qancha miqdorda berilishi mumkinligi va uning amal qilish muddati ko'rsatiladi. Bu bo'limni korxona rahbari va buxgalter imzolaydi. Ikkinchi bo'limda materiallarning berilishi qayd qilinadi, limit tugagandan so'ng materiallarni berish to'xtatiladi. Zarurat tug'ilgan hollarda rahbar tomonidan qo'shimcha limitga ruxsat berilishi mumkin.

Limit-ta'minot varag'ining bir nusxasi oluvchida, ikkinchi nusxasi esa omborchida bo'ladi. Materiallar berilayotganda, omborchi har ikkala nusxaga sana va berilgan narsalar miqdorini yozadi. Bunda omborchidagi limit-zabor kartasiga oluvchi, oluvchidagiga esa omborchi imzo qo'yadi. Texnikalarni joriy va kapital ta'mirlash uchun sarflangan ehtiyot qismlar mashinalarni tuzatish defekt (nuqson)lar qaydnomasiga asosan hisobdan chiqariladi.

Maxsus hujjatlarsiz hisobdan chiqariladigan xomashyo va materiallarning qolgan turlarini ishlab chiqarishga sarflash ishlab chiqarishda materiallardan foydalanish to'g'risidagi dalolatnoma yoki hisobot bilan rasmiylashtiriladi. Bu hujjatlarda ishning nomi, hajmi va sarflangan materiallarning nomlari va nomenklatura raqamlari ko'rsatiladi.

Omborlarga qabul qilingan va ombordan berilgan tovar-moddiy zaxiralarni ombor mudirlari tomonidan materiallarni omborxonada hisobga olish kartochkalari yoki omborxona hisobi daftarida hisobga olinadi. Tovarmoddiy zaxiralar omborlar va boshqa saqlash joylarida faqat miqdor ko'rsatkichida hisobga olinadi.

Omborxona hisobi kartochkalari materiallarning har bir navi, turi, o'lchami va boshqa sifat belgilari bo'yicha yuritiladi.

Materiallarning hisobini olib boradigan buxgalter vaqti-vaqti bilan omborxonaga kelib, omborxona mudirining ishtirokida uning yozuvlari va omborxona hisobi kartochkalarida chiqargan qoldiqlarini tekshirib, yozuvlar va chiqarilgan qoldiqlar to'g'riligini o'z imzosi va sana qo'yib tasdiqlaydi¹⁵.

5.3. Materiallarni hisobga olishning uzluksiz va davriy tizmini farqlash

¹⁵ Dr M. Mongiello. Management accounting. Published by: University of London. Reprinted with minor revisions 2016.

Materiallarni hisobga olishning quyidagi ikki tizimi mavjud:

- materiallarni hisobga olishning davriy tizimi;
- materiallarni hisobga olishning uzluksiz tizimi.

Materiallarni hisobga olishning davriy tizimi hisobga olishning shunday tizimiki, yil davomida material zaxiralar hisobi batafsil olib borilmaydi, yil oxirida esa zaxiralarning haqiqatda qanchalik mavjudligini aniqlash uchun inventarizatsiya o'tkazilib, hisobot yili, oxiriga zaxiralar darajasini aniqlash tizimidir. Ishlab chiqarishda sarflangan materiallarning tannarxini inventarizatsiya tugamaguncha aniqlab bo'lmaydi, chunki bu tannarx quyidagicha hisoblanadi: Ombordan ishlab chiqarishga berilgan materiallarning tannarxi = Davr boshida materiallar qoldig'i + Shu davrda xarid qilingan materiallar - Hisobot davri oxirida materiallar qoldig'i

Ko'p korxonalarda materiallarni davriy hisobga olish tizimidan foydalanadi, chunki u ko'p miqdordagi idora ishlarini talab qilmaydi. Zaxiralarni davriy baholash tizimining asosiy kamchiligi joriy paytda qancha zaxira mavjudligi to'g'risida batafsil yozuvlarning yo'qligidir. Bunday axborot omborda zarur zaxiralar qolmasligiga yo'l qo'ymaslik hamda moddiy zaxiralarga sarflangan mablag'ni nazorat qilish uchun tovar-moddiy zaxiralarni boshqarishni samarali yuritishdan tashqari xaridorlarning talablarini tezkorlik bilan inobatga olish imkonini bergan bo'lar edi.

Bunday axborotni ta'minlaydigan tizim zaxiralarni uzluksiz hisobga olish tizimi deb ataladi.

Bunday tizimda materiallarni xarid qilish va ishlab chiqarishga berish to'g'risida muntazam yozib borish yo'li bilan zaxiralarning uzluksiz hisobi ta'minlanadi.

Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida xo'jalik yurituvchi subyektlarning xo'jalik mablag'lari doiraviy harakatlanishi turli bosqichlarda bo'lib, har xil xo'jalik jarayonlarida: ta'minot, ishlab chiqarish va realizatsiya jarayonlarida ishtirok etadi.

Ma'lumki, ishlab chiqarish jarayoni kengaytirilgan ijtimoiy takror ishlab chiqarish jarayonidagi asosiy bosqich bo'lib, aynan shu bosqichda moddiy ne'matlar ishlab chiqariladi. Lekin ishlab chiqarish jarayonidan oldin yaxshi yo'lga qo'yilgan ta'minot jarayoni bo'lmasa, u muvaffaqiyatli

amalga oshmaydi.

Boshqaruv hisobi tizimida ta'minot jarayonida xo'jalik yurituvchi subyekt mol yetkazib beruvchilardan asosiy vositalar, xomashyo, materiallar, yoqilg'ilar va mahsulot ishlab chiqarish hamda ishlab chiqarish jarayonini ta'minlash uchun zarur bo'ladigan boshqa buyumlarni sotib oladi. Bunday tovar-moddiy qimmatliklar hisobda haqiqiy tannarxi bo'yicha aks ettiriladi. Sotib olinadigan tovar-moddiy boyliklarning haqiqiy tannarxi ikkita asosiy miqdor: ularning xarid narxi va transport-tayyorlov xarajatlaridan iborat. Xarid narxi xaridor va mol yetkazib beruvchi o'rtasida tuzilgan shartnomaga muvofiq, mol yetkazib beruvchilar tomonidan to'ldiriladigan tovar hamda hisob-kitob hujjatlarida (schiyot-faktura; to'lov talabnomasi va shu kabilar) ko'rsatilgan qiymatdir. Erkin iqtisodiyot sharoitida tovar-moddiy zaxiralar talab va taklif darajasidan kelib chiqqan holda bozor narxlarida xarid qilinadi.

Materiallar xo'jalik subyektining buxgalteriya balansiga tannarxi bo'yicha kiritiladi, u xarid qiymati (yetkazib beruvchiga to'lanadigan summalar) va ularni xarid qilish bilan bog'liq bo'lgan barcha xarajatlarni o'z ichiga oladi.

Materiallarni xarid qilish bilan bog'liq bo'lgan va ularning tannarxiga kiritiladigan xarajatlarga quyidagilar kiritiladi:

- a) bojxona bojlari va yig'imlari;
- b) materiallarni xarid qilish bilan bog'liq bo'lgan soliq va yig'imlar summolari (agar ular qoplanmasa);
- d) tovar-moddiy zaxiralar, ular orqali xarid qilingan ta'minotchi va vositachi tashkilotlarga to'lanadigan vositachilik haqi;
- e) materiallarni sertifikatlash va ularni materiallarni xarid qilish bilan bog'liq bo'lgan texnik shartlarga muvofiq sinash bo'yicha xarajatlar;
- f) materiallarni tayyorlash va ularni joriy joylashish yoki foydalanish joyiga yetkazib berish bo'yicha transport-tayyorlov xarajatlari. Ular tayyorlash, yuklash-tushirish ishlari, materiallarni barcha turdagi transport bilan ularni joriy joylashish yoki foydalanish joyiga tashish uchun tariflarni to'lash bo'yicha xarajatlar, shu jumladan, materiallarni tashishda xatarlarni sug'urtalash bo'yicha xarajatlardan tashkil topadi;

g) materiallarni xarid qilish bilan bevosita bog'liq bo'lgan boshqa xarajatlar.

Xarid qilingan materiallarga haq to'lash bilan bog'liq xarajatlar (akkreditiv ochish xarajatlari, o'tkazmalar uchun bank komissiyasi, materiallarni xorij valutasiga xarid qilish chog'ida valutani konvertatsiyalash bo'yicha komissiya va boshqa bank xizmatlari), materialni xarid qilish bo'yicha shartnomalarni tayyorlash, ro'yxatdan o'tkazish va yopish bilan bog'liq xarajatlar hamda aktivlarni xarid qilish bilan bevosita bog'liq bo'lmagan boshqa xarajatlar materiallarning tannarxiga kiritilmaydi, balki ular sodir bo'lgan hisobot davrida xarajatlar sifatida tan olinadi.

Muddatidan oldin to'lash yoki katta hajmda xarid qilish natijasida yoxud taraflarning kelishuvida nazarda tutilgan boshqa shunga o'xshash sabablarga ko'ra olingan pul chegirmalari xarid qilingan tovar-moddiy zaxiralar qiymatini kamaytirmaydi, balki ular sodir bo'lgan hisobot davrida moliya-xo'jalik faoliyati natijalariga kiritiladi.

Tovar-moddiy zaxiralar qarz kapitali hisobiga xarid qilinganda yoki tayyorlanganda, kredit (qarz)dan foydalanganlik uchun foizlar ko'rinishidagi xarajatlar uning hisobidan butkul yoki qisman sotib olingan materiallarning tannarxiga kiritilmaydi.

Materiallarni xarid qilish bo'yicha xarajatlar ularning yuzaga kelishini tasdiqlovchi birlamchi hujjatlar asosida belgilanadi.

Transport-tayyorlov xarajatlari (TTX) subyekt xarajatlariga joriy oyda sarflangan materiallar, har xil sabablarga ko'ra chiqib ketgan o'stirishdagi va boquvdagi chorva mollari qiymatiga mutanosib ravishda subyekt xarajatlariga taqsimlanadi. Buning uchun sarflangan moddiy resurslarning har bir guruhi bo'yicha quyidagi formuladan foydalanib, dastavval TTX koeffitsiyenti (K_{TTX}) aniqlanadi:

$$K_{TTX} = \frac{C_{TTXO} / B + TTXd}{C_{M_{III}} O / B + M_{III, O} / D}$$

$STTXo/b$ - transport-tayyorlov xarajatlarining joriy oy boshiga qoldig'i;

$TTXo/d$ - joriy oy davomida olingan materiallar bo'yicha transport-tayyorlov xarajatlari summasi;

$Smsh, o/b$ - materiallarning xarid bahosi bo'yicha joriy oy boshiga

qoldig'i;

Msh, o/d - joriy oy davomida olingan materiallarning xarid bahosi bo'yicha qiymati.

So'ngra joriy oyda sarflangan materiallarga taqsimlanadigan tayyorlov-transport xarajatlari summasi quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$X_{TTX} = M_{c\kappa} / OXK_{TTX}$$

Msj/o - joriy oyda hisob bahosi bo'yicha sar^angan materiallar qiymati.

Bunda sar^angan materiallarning haqiqiy tannarxini (HTsm.) quyidagi formula bo'yicha aniqlash mumkin:

$$HT = M_j \text{ oh/b} + ^{TTX}$$

Ichki xo'jalik bo'linmalarining ishlarini baholash hamda nazorat qilish zaruratiga ko'ra rejalashtirish va hisobda ishlab chiqarishda foydalaniladigan tovar-moddiy zaxiralarga yagona ichki xo'jalik reja- hisob baholari o'rnatiladi. Materiallarga reja-hisob baholari ularning sotib olish baholariga ta'minot, transport-tayyorlov va boshqa ustamalar xarajatlarining tegishli qismi qo'shib o'rnatiladi. Materiallarning o'tgan yili yetishtirilgani haqiqiy tannarxi bo'yicha, joriy yildagisi esa reja tannarxi bo'yicha baholanib hisobga olinadi. Materiallarning ayrim turlari yagona reja-hisob baholari ularning sifatiga qarab tabaqalanishi lozim.

Bugungi kunda materiallarni baholash va hisobdan chiqarishning amaliyotda qo'llanilayotgan tartibi me'yoriy talablarga javob bermaydi. Amaliyotda qo'llanilayotgan variantlar ularni bajarish texnikasi nuqtayi nazaridan soddalashtirilgan, ammo talab qilinayotgan, zaxiralarni haqiqiy tannarxi bo'yicha hisobdan chiqarish tamoyillariga rioya qilinmayapti. Mulklarning oborot (ishlab chiqarish sarflariga qo'shilgan) qismi past baholanib, korxonaning moliyaviy ahvolini yomonlashtiradi va ularga nafaqat ishlab chiqarish jarayonini kengaytirish, balki uni avvalgi darajada saqlab turishga ham imkon bermaydi.

Chetdan keltirilgan tovar-moddiy qimmatliklar va boshqa aktivlarning (konsignatsiya shartnomasi bo'yicha chetdan keltirilgan tovarlar bundan mustasno) xarid qiymati (keyingi o'rinlarda - xarid qiymati) quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$S = Shq + T + Bx$$

Bu yerda: S - chetdan keltirilgan materiallar va boshqa aktivlarning xarid qiymati;

Shq - Bojxona yuk deklaratsiyasini to'ldirish sanasidagi Markaziy bank kursi bo'yicha hisoblangan chetdan keltirilgan materiallar va boshqa aktivlarning shartnoma qiymati;

T - bojxona to'lovlari; Bx - chetdan keltirilgan materiallar va boshqa aktivlarni sotib olish bilan bog'liq bo'lgan boshqa xarajatlar.

Qo'shilgan qiymat solig'i (QQS)ni to'lovchi subyekt chetdan keltirilgan tovarlarga hisoblangan QQS summasini xarid qiymatiga qo'shmaydi, balki umumiy belgilangan tartibda budjetga to'lashi lozim bo'lgan QQSni aniqlashda chegirib boradi. QQSni to'lovchi bo'lmagan korxonalar chetdan keltirilgan tovarlarga hisoblangan QQS summasini xarid qiymatiga qo'shadi. O'zining ehtiyojlari uchun chetdan keltirilgan asosiy vositalar va nomoddiy aktivlar hisobda boshlang'ich qiymati bo'yicha QQS summasini qo'shgan holda aks ettiriladi.

5.4. Ishlab chiqarishga berilgan materiallarning tannarxini aniqlash

Material xarajatlari mahsulot tannarxida salmoqli o'rinni egallaganligi va tannarxning asosiy elementlaridan biri bo'lganligi sababli ularni to'g'ri hisobga olish va tahlil qilish juda muhimdir. Chunki materiallar suv xo'jaligi qurilish korxonalarida ishlab chiqarish xarajatlarining asosini tashkil etadi. Ishlab chiqarishni to'g'ri tashkil etish va me'yorida amalga oshirish uchun uni materiallarning sifatli va zarur turlari bilan o'z vaqtida hamda kerakli miqdorda ta'minlab turish kerak. Shuning uchun korxona moddiy-texnik rejasining bajarilishi ustidan nazorat qilib borish va rahbar xodimlarning moddiy-texnik ta'minotida ro'y berayotgan kamchiliklar to'g'risida o'z vaqtida xabardor bo'lib, kerakli tadbirlar ko'rishini ta'minlash materiallar hisobining eng asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi.

Buxgalteriya hisobi ayni paytda tayyorlanayotgan materiallar uchun qilinayotgan xarajatlar va mol yetkazib beruvchi tashkilotlar bilan olib boriladigan hisob-kitob ustidan ham nazorat yuritadi. Bunda u moddiy

xarajatlarni tejab-tergab sarflash uchun har bir mahsulot turiga sarflanadigan materiallar me'yoriga rioya qilinayotganligini kundalik nazorat qilib turishi kerak. Buning uchun materiallar hisobi aniq, tezkor bo'lishi, materiallar sarfini hujjatlashtirish, xarajatlar ustidan doimiy

nazorat yuritish va ulardan unumli foydalanish imkoni yaratilishi lozim.

Shuningdek, buxgalteriya hisobi yordamida moddiy xarajatlarning me'yoridan oshib ketishi va mahsulot birligiga qilinadigan moddiy xarajatlarni kamaytirish imkoniyatlari aniqlanishi kerak.

Suv xo'jaligi qurilish korxonalariga xomashyo tovar-transport yuk xati bilan keladi. Kelib tushgan xomashyoning sifati tekshirilgach, tegishli daftarga natijalari yozib qo'yiladi.

Kelib tushgan materiallar haqidagi ma'lumotlar sifat ta'rifi (tavsiflash) bilan birgalikda xomashyoning tayyorlov bahosi va mahsulot ishlab chiqarishda xomashyoning me'yor asosida sarflanishini aniqlash uchun qimmatli ma'lumot hisoblanadi.

Ombor mudiri kirim-chiqim hujjatlari asosida xomashyoning turlari va topshiruvchilari bo'yicha hisob yuritadi. Bu xomashyo tayyorlanishi rejasining bajarilishi haqida kunlik tezkor hisobot tuzish imkonini beradi.

Tayyorlangan xomashyo umumiy buxgalteriyada xarid bahosi bo'yicha 1510-"Materiallarni tayyorlash va sotib olish" schyotining debeti va 6010-"Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilar bilan hisob- kitob" schyotining kreditida olib boriladi. 1510-"Materiallarni tayyorlash" schyotida tayyorlanayotgan xomashyoning xarid bahosiga barcha uni tayyorlash bilan bevosita bog'liq xarajatlar qo'shilgan holda haqiqiy tannarxi aniqlanishi lozim. Boshqaruv hisobida bu schyotning kreditidan tayyorlangan xomashyo hisob (me'yoriy) baholarda hisobdan chiqarilib 1010-1090-"Materiallar" schyotiga kirim qilinadi. Tayyorlangan xomashyo bilan bevosita bog'liq bo'lmagan xarajatlar (boshqaruv ma'muriyatining ish haqi xarajatlari, punktlarni saqlash xarajatlari va h.k.) 1510 schyotida to'planib, 9400-"Davr xarajatlari" schyoti orqali foyda hisobidan qoplanishi buxgalteriya hisobi ma'lumotlarini analitiklik darajasini orttirib, boshqaruv talabiga javob beradi.

Ushbu taklif bir tomondan tayyorlangan xomashyoning umumiy to'liq

qiymatini aniqlash, tayyorlash jarayoni faoliyatiga baho berish, davr xarajatlarini hisoblash imkonini beradi. Bunda tayyorlangan xomashyoning xarid bahosi yozib boriladigan 1510-”Materiallarni tayyorlash va sotib olish” schyoti bo’yicha analitik hisob mahsulotning kelib tushishi manbalari bo’yicha, ularning ichida esa xomashyo turlari bo’yicha yuritilishi lozim bo’ladi.

Xomashyo va materiallarning ombordan berilishi limit-zabor kartalari, bir marta qo’llaniladigan talabnomalar va materiallarning korxona ichidagi harakatini aks ettiradigan yuk xatlari orqali amalga oshiriladi.

Hozirgi kunda qo’llanilayotgan limit-zabor kartalarining eng asosiy kamchiligi shundaki, ularda sifat ko’rsatkichlari aks ettirilmaydi. Bu kamchilikni bartaraf etish uchun xomashyoning ishlab chiqarishga berilishini maxsus qaydnomalar bilan rasmiylashtirish lozim. Bu qaydnomalarda miqdor va qiymat ko’rsatkichi bilan birga ham aks ettirilishi kerak. Sifat ko’rsatkichining o’zgarishiga qarab miqdor ko’rsatkichiga tegishli o’zgartirishlar kiritish lozim bo’ladi. Bu sifat ta’sirida xarajatlarning me’yordan chetga chiqishi haqida tezkor ravishda ma’lumot olish imkoniyatini beradi.

Xomashyo va materiallar xarajatlarining me’yordan chetga chiqishi ularning almashtirilishi, bahoning o’zgarishi, yaroqsiz mahsulotlarning bo’lishi, texnologiyaning buzilishi natijasida ham yuz beradi. Buni aniqlashning signalli hujjatlashtirish, inventar, hisob-kitob va partiyali usullari mavjuddir. Suv xo’jaligi korxonalarida xomashyo va materiallarning me’yordan chetga chiqishi inventar usuli yordamida aniqlanadi. Bu usul asosida chetga chiqishlar ishlab chiqarish jarayonida emas, balki smena tugagandan so’ng aniqlanadi hamda xomashyo va materiallarning haqiqiy sarfi me’yoriy sarf bilan solshiritiladi. Haqiqiy sarf boshlang’ich qoldiqqa kirimni qo’shib, oxirgi qoldiqni ayirish yo’li bilan aniqlanadi.

Bu usul qulay bo’lishi bilan birga bir qator kamchiliklarga ham egadir. Avvalo, chetga chiqishlar tezkor tarzda emas, balki hisobot davri (smena) tugagandan so’ng aniqlanadi. Bu davrga kelib, ma’lumotlarning qiymati yo’qolgan bo’ladi. Undan tashqari bu usul qo’llanilganda, qaysi partiyadagi materialdan foydalanilayotganda yoki qaysi topshiriq bajarilayotganda, chetga chiqishlar yuz berganligini aniqlashning imkoni mavjud emas. Umumiy qilib aytganda, bu usulni qo’llaganda, ishlab chiqarishni tezkor tarzda boshqarish, salbiy holatlarni bartaraf etish va ijobiy holatlarni mustahkamlash tadbirlarining samaradorligi pasayadi.

Inventar usulida chetga chiqishlarni sex bo’yicha va hisobot davri tugagandan

keyin emas, balki uchastkalar, brigadalar, ish joylari bo'yicha o'z vaqtida tezkor tarzda aniqlash lozim.

Haqiqiy xarajatlar hisob-kitob yo'li bilan emas, balki yo'qlama qilish ma'lumotlari asosida aniqlanishi kerak. Bunday holatda, bizningcha, ishlab chiqarish va materiallar sarflanishini nazorat qilishda inventar usulining tezkorligi ortadi.

Xomashyo va materiallardan foydalanilish darajasi ustidan nazorat qilish, sabablarni tahlil qilish, salbiy chetga chiqishlarni bartaraf etish va ijobiyalarini mustahkamlashga qaratilgan boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun chetga chiqishlar sabablari va aybdorlarni ko'rsatgan holda xomashyo va materiallar xarajatlarining me'yordan chetga chiqishini maxsus hujjat ko'rinishida hujjatlashtirish kerak.

Baho o'zgarishini qurilish materiallariga bo'lgan ta'sirining yuqori ekanligini hisobga olib, uni tayyorlash bilan bevosita bog'liq xarajatlarni tayyorlangan xomashyo qiymatiga dastlabki o'tkazishni e'tiborga olgan holda bu o'zgarishni baholar bo'yicha chetga chiqishlar haqidagi raport bilan rasmiylashtirish lozim.

Chetga chiqishlar haqidagi raportlar ma'lumotlari asosida xomashyo va materiallar bo'yicha chetga chiqishlarni hisobga oluvchi jamg'aruv qaydnomalari yuritilishi lozim. Bu qaydnoma ma'lumotlari asosida aniqlangan chetga chiqishlar umumlashtiriladi, o'sib boruvchi holda tahlil qilinadi, sabablari va aybdorlari bo'yicha o'rganiladi hamda asoslangan, kelajakka yo'naltirilgan boshqaruv qarorlari qabul qilinadi. Bu ma'lumotlar asosida material xarajatlari haqiqiy tannarxining hisob-kitobi tuziladi va ularning moliyaviy natijalarga ta'siri taxmin qilinadi. Hozirgi kunda yana bir masalaga e'tiborni qaratish lozim. U ham bo'lsa, material xarajatlari rentabelligini hisoblashdir. Ushbu masalani yechish uchun quyidagi formuladan foydalanish mumkin:

$$MXR = \frac{SF}{MX}$$

Bu yerda:

MXR - material xarajatlari rentabelligi;

SF - sof foyda;

MX - material xarajatlari.

Bu ko'rsatkich sarflangan 1 so'mlik material xarajati qancha sof foyda keltirganligini bildiradi. Bundan tashqari material xarajatlari qiymatini sof foydaga bo'lish orqali 1 so'm sof foyda olish uchun qancha material xarajat qilinganligini

aniqlashimiz mumkin. Bu ma'lumotlar samarali boshqaruv qarorlari qabul qilishga imkoniyat yaratadi.

Shu tartibda xomashyo tayyorlash faoliyatining rentabelligi, ishlab chiqarish faoliyati rentabelligini ham hisoblashimiz mumkin. Faqat bu yerda sof foyda birinchisida tayyorlangan xomashyoning ishlab chiqarish tannarxiga, ikkinchisida esa qayta ishlangan xomashyoga bo'linadi. Olingan ma'lumotlar tegishli boshqaruv qarorlari qabul qilinishiga xizmat qiladi.

Moddiy zaxiralarni baholash quyidagi usullardan birini qo'llash orqali amalga oshiriliadi:

1. Yalpi identifikatsiyalash usuli.
2. LIFO usuli (Last-in,first-out LIFO).
3. O'rtacha qiymat usuli (Average-cost A VECO).
4. FIFO usuli (First-in,First-out FIFO).
5. NIFO usuli (next-in,first-out NIFO).
6. Me'yoriy qiymat usuli.

Yalpi identifikatsiyalash usuli. Materiallar zaxiralarini baholashning bu usulida materiallar zaxirasi tarkibidagi birliklar hisobot davrining oxirida u yoki bu operatsiya natijasida olingan zaxira sifatida aniq belgilangan bo'ladi. Katta qiymatli materiallarni sarflash chog'ida yalpi identifikatsiyalash usulidan foydalanish mumkin. Bu usuldan ayrim hollardagina foydalanish qulaydir, lekin ikkita muhim kamchiligi tufayli keng tarqalmagan. Birinchidan, ko'p hollarda tovar-moddiy zaxiralar birliklarining sotib olinishi va sarflanishini kuzatib turish qiyin.

Ikkinchidan, agar korxona bir turdagi materialni xarid qilish va iste'mol qilish bilan shug'ullansa, qanday materiallar sarflangan va qaysilari sarflanmaganligini ancha shartli ravishda aniqlash mumkin bo'ladi.

FIFO (FIFO) usuli - tovar-moddiy zaxiralarni birinchi turkum (dastlabki xarid qilingan turkum) bo'yicha hisobga olish usuli, bu usulga muvofiq zaxiralarni qanday tartibda sotib olingan bo'lsa, shunday tartibda foydalaniladi, ya'ni ishlab chiqarishga (sotishga) dastlab tushgan zaxiralar xarid vaqtidagi birinchi qiymat bo'yicha baholanishi nazarda tutiladi, demak, davr oxiridagi zaxiralar so'nggi xarid qiymati bo'yicha baholanadi.

FIFO (FIFO) usulidan har qanday tarmoq korxonasida materiallarning haqiqiy harakatidan qa'ti nazar foydalanish mumkin, chunki bu usul tovarlarning harakatini

emas, balki qiymatining harakatini hisobga oladi. Pul qadrsizlanadigan davrda FIFO usuli mumkin bo'lgan sof foyda olishning eng yuqori darajasini ko'rsatadi.

LIFO (LIFO) usuli - tovar-moddiy zaxiralarni so'nggi turkumi (so'nggi xarid qilingan turkumi) bo'yicha hisobga olish usuli: bu usulda zaxiralardan eng so'nggi xarid qilinganidan boshlab foydalaniladi, demak ishlab chiqarishga (sotishga) zaxiralarning tushishi so'nggi xaridning tannarxi bo'yicha baholanadi, davr oxiridagi zaxiralarning tannarxi esa birinchi xarid tannarxidan kelib chiqib baholanadi. LIFO (LIFO) usulidan foydalanish pul qadrsizlanishi davrida eng kam foyda beradi, deflyatsiya (narx pasayishi) davrida eng ko'p foyda beradi. FIFO usulidan farqli ravishda joriy xarajatlar va daromadlarni bir-biriga moslashtirishni (bog'lanishini) ta'minlaydi, pul qadrsizlanishining ta'sirini kamaytirish imkonini beradi.

O'rtacha qiymat usuli (AVESO) materiallarni o'rtacha narxda baholashga asoslanadi: tovar-moddiy zaxiralarning qiymatini hisoblash usuli, bu usulda sotilgan tovarlar (foydalanilgan materiallarning) va oxirgi zaxiralarning tannarxi sotish uchun (foydalanish uchun) yaroqli tovarlar (materiallar)ning o'rtacha qiymatiga teng deb taxmin qilinadi.

O'rtacha qiymat sarflash uchun mo'ljallangan materiallarning hamma (to'la) qiymatini shu materialning birliklari miqdoriga taqsimlash yo'li bilan hisoblanadi. Natijada moddiy zaxiralarning o'rtacha qiymatini topamiz, so'ng muvofiq ravishda ishlab chiqarishga berilgan materiallar baholanadi va hisobot davri oxiridagi qolgan zaxiralar baholanadi.

NIFO (NIFO) usuli narxni almashtirish usuli bo'yicha hisoblashga o'xshashdir. Bu usulda materialni ishlab chiqarishga berish qiymatini olingan paytdagi qiymatga tenglashtirish uchun tuzatish kiritish zarur.

Me'yoriy qiymat usulida ishlab chiqarishga berilgan materiallar me'yoriy qiymat bo'yicha baholanadi. Haqiqiy narx bilan me'yoriy qiymat o'rtasidagi farq alohida og'ish hisobida to'planib boradi.

Tayanch so'z va Illlo^an materiallar, bevosita (asosiy) material-lar, bivosita materiallar, xomashyo, asosiy materiallar, materiallarni xarid qilish, saqlash, ishlab chiqarishga berish, materiallarni saqlashda xarajatlar.

Takrorlash uchun savollar

1. Materiallarni saqlashda xarajatlar tasnifi va uning hisobini tushuntirib

bering.

2. Zaxiralarni barpo etish va saqlash qaysi asosiy xarajatlardan tashkil topadi?
3. Materiallarni hisobga olishning davriy tizimini aytib bering.
4. Materiallarni hisobga olishning uzluksiz tizimini tushuntirib bering.
5. Ishlab chiqarishga berilgan materiallarning tannarxi qanday aniqlanadi?
6. Yalpi identifikatsiyalash usulini tushuntirib bering.
7. LIFO usuli (Last-in,first-out LIFO)ni tushuntirib bering.
8. O'rtacha qiymat usuli (Average-cost A VECO)ni tushuntirib bering.
9. FIFO usuli (First-in,First-out FIFO)ni aytib bering.
10. Me'yoriy qiymat usulini tushuntiring.

BOB. MEHNAT XARAJATLARI HISOBI

6.1. Mehnat xarajatlari haqida tushuncha. Ishchi kuchi xarajatlarini hisoblash

Suv xo'jaligi korxonalarida ham boshqaruv hisobining murakkab, ko'p mehnat hamda aniq va tezkor ma'lumotlar talab qiladigan bo'g'ini mehnat ish haqini hisobga olish hisoblanadi.

Ma'lumki, "Xarajatlar tarkibi to'g'risida"gi nizamga asosan endilikda mahsulot ishlab chiqarish tannarxiga ishlab chiqarishda bevosita qatnashayotgan ishchi va xizmatchilarning mehnat haqi xarajatlari kiritiladi. Qolgan ishchi va xizmatchilarning mehnat haqi xarajatlari davr xarajatlari tarkibida hisobga olinib, daromad hisobidan qoplanadi.

Endilikda mehnat xarajatlarning rentabelligini aniqlash dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Buning uchun sof foydani mehnat xarajatlariga bo'lish kerak, olingan natija sarflangan 1 so'mlik mehnat

xarajati qancha sof foyda keltirganligini bildiradi. Bu ko'rsatkichning aksi esa 1 so'm foyda olish uchun qancha mehnat xarajati sarf qilinishini ko'rsatadi va bu olingan ma'lumotlar samarali boshqaruv qarorlari qabul qilishga xizmat qiladi.

Hozirgi kunda korxonalarda ham mehnat resurslarini baholash va hisobga olish muammosi o'rta qo'yilmoqda. Bunga sabab bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalar mehnat resurslarini tayyorlash va ularning malakasini oshirishga qancha mablag' sarflanganligini bilishi zarur. Chunki bozor iqtisodiga o'tishdan oldin bu soha uchun zarur mablag'lar, asosan, davlat budjeti tomonidan sarflanardi. Endilikda esa asosiy mablag'ni korxonalar sarflay boshladi. Shuning uchun mehnat resurslarini baholash va hisobini yuritish zarurati yuzaga chiqmoqda. Mehnat resurslarini baholash zarurligi masalasida iqtisodchilar yagona fikrga kelishgan. Asosiy muammo baholash o'tkazish tartibini aniqlash masalasidir. Buxgalteriya hisobida mehnat resurslari moddiy va moliyaviy resurslar kabi buxgalteriya hisobining obyekti bo'lishi va uning uchun ular qiymat ko'rinishida baholanishi lozim.

Mehnat xarajatlari ishlab chiqarish chiqimlarining bir qismi sifatida mahsulot tannarxining shakllanishi va oxirgi natijada korxonaning foyda olishiga ta'sir qiladi.

Ishchi kuchi xarajatlari hisobi quyidagi yo'nalishlar bo'yicha yuritilishi mumkin:

- ayrim operatsiyalar qiymatiga va qo'shimcha xarajatlarga kiritish zarur bo'lgan ishchi kuchiga xarajatlar hisobi;
- bajarilgan ish uchun ishchilarga soliq organlariga tegishli, pensiya fondi va shu kabilarga to'lanishi lozim bo'lgan summani ro'yxatga olish bilan bog'liq ish haqini hisoblash.

Ishchi kuchiga xarajatlarni hisobga olish maqsadi barcha ishchilar faoliyatning har bir turiga sarflagan vaqtni buyurtmaning alohida kartochkasi yoki tabelda qayd etish va shunga muvofiq soatbay stavkani qo'llashdir. Ishlab chiqarishga mehnat sarfini hisobga olish uchun mazmuni, shakli, harakat muddati jihatidan har xil juda ko'p boshlang'ich hisob hujjatlari mavjud. Bunga buyurtmaning hisob kartochkasi misol bo'la oladi, bu kartochkada aniq ishga xarajatlar yoziladi. Shunday hujjatlardan biri qatnashish tabelidir, unga ishchilar ish bajargan vaqt aks ettiriladi.

Buyurtmaning hisob kartochkasi aniq bir ishga sarflangan vaqt yozuvidir. Odatda u ishchi kuchining qiymatini ko'rsatadi. Vaqtni qayd etishning aniqligini ta'minlash uchun imkoni boricha kartalardan foydalanish tavsiya qilinadi.

Qatnashish tabeli ishchi ish vaqtini sarflagani to'g'risidagi yozuvdir. Qatnashish tabeli buyurtmaning alohida hisob kartochkasi kabi aniq emas, buyurtma kartochkasi ma'lum operatsiya bilan bog'liq ishlar tugallangandan so'ng darhol ofisga qaytarilishi kerak. Qatnashish tabeli qo'llanilgan hollarda band bo'lmagan ish vaqti to'la ochilmay qoladi.

Mehnat resurslarini baholashning ikki xil variantini taklif qilish mumkin: 1) ish haqidan kelib chiqqan holda; 2) umumiy va maxsus ma'lumot olish hamda malaka oshirish xarajatlaridan kelib chiqqan holda baholash. Ikkinchi variant tarafdorlaridan biri S.A. Stukov xorij tajribasini va iqtisodchilarning takliflarini tahlil qilib, mehnat resurslarini umumiy va maxsus ma'lumot olish uchun ketgan xarajatlardan kelib chiqqan holda baholash, ularning qiymatini balansdan tashqari hisobda yuritish va korxona pasportidan qayd etish kerak degan xulosaga kelgan.

Bizningcha, mehnat resurslarini turli o'quv yurtlarida o'qitish, ishlab chiqarish bilan tanishtirish, malakasini oshirish, ishlab chiqarish va diplom oldi amaliyoti, texnika xavfsizligini o'rgatish xarajatlari qiymatida baholash zarur. Qilingan xarajatlar esa 0400-"Nomoddiy aktivlar" hisobida qayd qilinishi lozim.

Mehnat resurslarida xodimlarning aybi bilan bo'ladigan yo'qotishlar (nafaqa yoshiga yetmasdan ishlab chiqarishdan chiqib ketishi, xodimlarning unumsizligi va h.k.) o'z vaqtida hisoblanishi kerak. Bunday yo'qotishlarning oldini olish chora-tadbirlari ko'rilishi lozim. Chunki bu holat bozor iqtisodiyotida katta ahamiyatga egadir.

Mehnat resurslarini boshqarishda mehnatni me'yorlashtirish muhim rol o'ynaydi. Biroq me'yor va me'yorlashtirishning hozirgi kundagi holati bozor iqtisodiyoti talablariga javob bermaydi. Bu sohadagi kamchiliklarni bartaraf etish uchun mehnat me'yorlarini qayta ko'rib chiqish lozim. Har bir korxona mehnat resurslarini me'yordan chetga chiqishlarning hosil bo'lish joylari, sabablari, aybdorlari bo'g'ini asosida boshqarishni joriy etish lozim.

Mehnat resurslaridan foydalanishda me'yordan chetga chiqishlarni hisobga olish, tahlil qilish, nazorat qilish va umumlashtirish uchun ish haqi xarajati bo'yicha me'yordan chetga chiqishlarning sabablari va aybdorlari klassifikatorini to'ldirish lozim.

Suv xo'jaligi qurilish korxonalarida mahsulot ishlab chiqarish haqidagi ma'lumotlar smena raporti va smena ishlab chiqarish hisobotida beriladi. Ularning hisobi esa mehnat xarajatlari va bajarilgan ishni hisobga oluvchi qaydnomalar, mahsulot ishlab chiqarish haqidagi dalolatnomalarda yuritiladi.

Ishlab chiqarish jarayonida har xil sabablarga ko'ra me'yoriy sharoitdan chetga chiqish texnologik jarayonning o'zgarib qolishi, oldindan belgilangan xomashyo o'rniga boshqa xomashyo ishlatilishi yoki dastlab belgilangan ish o'rniga boshqa ishning bajarilishi, ish vaqtidan tashqari ishlash, dam olish va bayram kunlari ishlash, ishning to'xtab qolishi va shu kabi hodisalar sababli bo'lib turadi. Bu hodisalar, o'z navbatida, ishchilarning qo'shimcha yoki boshqa xarakterdagi ishlarni bajarishi va shu bilan bog'liq bo'lgan qo'shimcha ish haqi sarflanishini talab etadi.

Ishning me'yoriy sharoitdan chetga chiqilgan har bir holati har bir ishchi yoki brigada uchun ochiladigan qo'shimcha haq to'lash varaqasi va ish to'xtab qolishi to'g'risidagi varaqa bilan rasmiylashtiriladi.

Har ikkala varaqada ish haqi bo'yicha me'yordan chetga chiqishlarning joylari, sabablari va aybdorlari taklif qilingan klassifikator asosida ko'rsatiladi.

Vaqtbay mehnatga haq to'lanadigan brigadalarda ish haqi bo'yicha me'yordan chetga chiqishlarni hosil bo'lish joylari bo'yicha aniqlash katta ahamiyatga ega. Hisob-kitoblarda mehnatga haq to'lashning ish joylari me'yor bo'yicha, haqi hisoblangan miqdori va chetga chiqishlarni esa sabablari va aybdorlari bo'yicha ko'rsatish lozim.

Bu tartibda aniqlangan ish haqi bo'yicha chetga chiqishlarni umumlashtirish, tahlil qilish va olingan natijalarni boshqaruvchilarga tegishli tadbir ko'rish uchun taqdim etish lozim. Bu maqsadda dastlabki hujjatlar va hisob-kitoblar asosida sabablar va aybdorlar, javobgarlik markazlari bo'yicha (hosil bo'lish joylarini ko'rsatgan holda) ish haqining me'yordan chetga chiqishi haqida ma'lumotnomani tuzish tavsiya qilinadi.

Mehnatga haq to'lash me'yori va chetga chiqishlar haqidagi ko'rsatkichlar asosida (o'sib boruvchi holda) smena, o'n kunlik, oy bo'yicha haqiqiy ma'lumotlarni

aniqlash lozim. Bu haqiqiy tannarxni aniqlash, alohida turdagi mahsulotlarni ishlab chiqarishdan ko‘zlanayotgan rentabellikni tahlil etish va shu kabilar uchun zarurdir.

6.2. Mehnat xarajatlari to‘g‘risida ma’umotlarni shakllantirish va tahlil qilish

Korxona rahbariyati to‘g‘ri va egri xarajatlarni tahlil qilganda, mahsulot sifatini pasaytirmay, uning tannarxini pasaytirish bo‘yicha boshqaruv qarorlarini qabul qilishga erishishi lozim.

Bevosita ish haqi mahsulot tayyorlash bilan oson bog‘lash mumkin bo‘lgan ishlab chiqarishdagi mehnatning xarajatlari qatoriga kiradi. Bevosita ishlab chiqarish mehnatiga aniq buyurtmani bajarish bilan bog‘liq bo‘lgan ishchilarning ishlab chiqarish liniyasidagi, yig‘uv konveyeridan mehnatini kiritish mumkin.

Mahsulot tayyorlash bilan bevosita bog‘lanmaydigan mehnatni yordamchi yoki bilvosita mehnat deyiladi. Ularni ishlab chiqarishning ustama (qo‘shimcha) xarajatlariga qo‘shiladi va so‘ngra mahsulotga tegishli stavka bo‘yicha taqsimlanadi. Bilvosita mehnatga sex boshliqlari, brigadirlar, muhandis xodimlar, qorovullar, sex farroshlari mehnati kiradi. Noishlab chiqarish xodimlarining, ya’ni mahsulotni sotish bilan shug‘ullanadigan xodimlarning ish haqi va ma’muriy boshqaruv xodimlarining ish haqi hisobot davridagi sarflar sifatida hisobga olinadi va bunday xarajatlar vujudga kelishiga qarab foyda va zararlar schyotiga hisobdan chiqariladi.

Band bo‘lmagan ish vaqti yoki mehnatsiz bo‘sh turib qolish vaqti unumsiz, lekin haq to‘lanadigan vaqtdir.

Bartaraf etiladigan mehnatsiz bo‘sh turib qolish vaqti rejalashtirish yaxshi amalga oshirilsa, bunday holat bo‘lmasligi mumkin bo‘lgan vaziyat oqibatida vujudga keladi. Bunday mehnatsiz bo‘sh turib qolish bo‘yicha sarflar mahsulot tannarxiga kiritilmasligi, balki foydalar va zararlar hisobvarag‘i orqali hisobdan chiqarilishi kerak.

Oldini olish mumkin bo‘lgan mehnatsiz bo‘sh turib qolishning asosiy hollari quyidagilardir:

- ishlab chiqarish jarayonining to‘xtab qolishi (uskunalarning sinishi, materiallarning yetishmasligi, ishni yaxshi rejalashtira

olmaslik);

- boshqaruv qarorlari (buyumlarning texnik xususiyatini o'zgartirish, omborda materiallarning yo'qligi, rejalarning o'zgarishi).

Muqarrar to'xtash korxonaning nazorat qilib bo'lmaydigan yoki muqarrar xarajatidir. U odatdagi ish sharoiti yoki tashqi omillar, choy ichishga tanaffus, to'satdan mahsulotga talabning kamayishi, ishlab chiqarish asosiy xomashyo yetkazib beruvchida boshlang'ich ish tashlashdan kelib chiqadi. Bunga ishlab chiqarilgan mahsulot tannarxiga qo'shiladigan (ularni umumiy ishlab chiqarish sarflari hisobvarag'ida aks ettirish yo'li bilan) xarajatlarning bir qismi sifatida qoraladi.

Ajratilgan ish vaqtidan tashqari sarflangan vaqt mehnat qonunida belgilangan tartibga asosan asosiy ish vaqtidan tashqari vaqt hisoblanib, ma'lum davrda unga ustama sifatida haq to'lanadi.

Asosiy ishchilar uchun tashqari vaqt quyidagi sabablar bilan zarur bo'ladi: 1) ishlab chiqarish jarayonida to'la ishlanmagan vaqtni to'ldirish; 2) dastlab rejalashtirilgan mahsulot miqdorini ko'paytirish.

Kutilish imkoni bo'lgan tashqari ish vaqtiga xarajatlar, odatda, ish davridagi foydalar va zararlar hisobvarag'iga o'tkazilib, hisobdan chiqariladi. Muqarrar yoki zarur ish vaqtidan tashqari ishlar qiymati uni umumiy ishlab chiqarish xarajatlari hisobvarag'iga o'tkazish yo'li bilan mahsulot tannarxiga qo'shiladi,

Mukofot haqi, asosiy xodimlar va yordamchi ishlab chiqarish xodimlariga yuqori ishlab chiqarish ko'rsatkichlari uchun to'lanadi, unga oddiy ishlab chiqarish xarajati deb qoraladi va mahsulot tannarxiga kiritiladi. Noishlab chiqarish xodimlariga to'langan mukofot shu davrdagi foyda va zararlar hisobvarag'iga o'tkaziladi.

“Mehnat haqi xarajatlari” moddasida korxonaning asosiy ishlab chiqarish xodimlarining mehnat haqi xarajatlari o'z aksini topadi. Bunga yana ishchi va xizmatchilarning ishlab chiqarish natijalari uchun mukofotlar, kompensatsiya to'lovlari, yosh bolasi belgilangan yoshga yetgunga qadar ta'tilda bo'lgan ayollarning kompensatsiyalari, shungdek, asosiy faoliyatda band bo'lgan, lekin korxona shtatida bo'lmagan ishchilarning mehnat haqi xarajatlari ham kiradi.

Ijtimoiy ehtiyoj uchun ajratmalar moddasida qonun bilan belgilangan ijtimoiy sugʻurta, pensiya jamgʻarmasi, davlat bandlik jamgʻarmasi va tibbiy sugʻurtaga majburiy ajratmalar oʻz aksini topadi. Bular “mehnat haqi xarajatlari” moddasi boʻyicha mahsulot (ish xizmat) tannarxiga kiruvchi ishchilar mehnat haqi xarajatlariga kirmaydigan ajratmalardir.

Shartnomaga kiruvchi mehnat uchun sarflar reja va hujjatlar tuzish bilan bogʻliq ofis ishi, bevosita zavoddagi ishlab chiqarish operatsiyalari va qurilish maydonchasidagi ishlarni oʻz ichiga oladi. Qurilish joyidagi barcha ishlarga shartnoma boʻyicha toʻgʻri mehnat sifatida qaraladi.

Har xil maydonchalardagi quruvchilarning ish vaqtlari maxsus ish vaqtining hisobi tabellarida olib boriladi. Bunday mehnat bilan bogʻliq barcha xarajatlari shartnoma hisobiga yoziladi.

Materiallar va mehnatdan tashqari shartnoma boʻyicha toʻgʻri xarajatlari ham mavjud. Ularga subshartnoma boʻyicha ishlar va ishlab chiqarish qurilmalari uchun sarflar kiradi.

Mehnat haqi xarajatlari mehnat qiymati va foydalanilgan mehnat qiymati hamda foydalanilgan mehnat miqdorini hisobga olgan holda aniqlanadi. Shunga bogʻliq holda tahlil mobaynida ikkita omil taʼsirini hisobga olish zarur:

- mehnat haqi oʻrtacha stavkasining oʻzgarishi;
- ishlangan vaqtning chetlanishi.

Mehnat haqi stavkasining oʻrtacha oʻzgarishi taʼsirini aniqlash uchun mehnat haqining haqiqatdagi normativ stavkalar oʻrtasidagi farqi haqiqatda ishlangan vaqt (agar soatbay mehnat haqi boʻlsa) yoki ishlab chiqarilgan mahsulot soniga (agar mehnatga ishbay asosida haq toʻlash) koʻpaytiriladi. Uning formulasi:

$$AMHCHm.h.o' = (MHo'r.haq - MHo'r.nor) \times Vaqt \text{ ishlanhaq.}$$

Bunda:

- AMHCHm.h.o' - mehnat haqi boʻyicha oʻrtacha stavkaning oʻzgarishi natijasida mehnat haqining chetlanishi;

MH or. haq - mehnat haqi boʻyicha oʻrtacha haqiqiy stavkasi;

MH or. nor - mehnat haqining o‘rtacha normativ stavkasi;

Vaqt.ishlan haq - haqiqatda ishlangan vaqt (norma-soatda) yoki ishlab chiqarilgan mahsulot soni.

Mehnat unumdorligining ta’siri, ya’ni mahsulot ishlab chiqarish uchun ishlangan vaqtning o‘zgarishi haqiqatda ishlab chiqarilgan mahsulot uchun ketgan haqiqiy (soatda) vaqt va normativ (soatda) vaqt orasidagi farqni ish haqining normativ soatboy stavkasiga (o‘rtacha) ko‘paytiriladi:

$$\text{AIXi. vaqt} = (\text{Vaqtaishlanhaq} - \text{Vaqt.ishlannor}) \times \text{Ish.haqnoror}.$$

Bunda:

IX i.vaqt - ishlangan vaqtning o‘zgarishi natijasida xarajatlarning chetlanishi;

Vaqt.ishlanhaq - haqiqatda ishlab chiqarilgan mahsulot uchun sarflangan haqiqatda ishlangan vaqt (soatda);

Vaqt.ishlannor - haqiqatda ishlab chiqarilgan mahsulot uchun sarflangan normativ vaqt (soatda);

Ish.haq nor.o‘r ish haqining normativ soatbay stavkasi.

Korxonaning iqtisodiy salohiyatini (potensialini) keltirilgan xarajatlar (Kp^{**}) nuqtayi nazaridan hisoblash uning qancha qismi shu hisobot davrida yangidan yaratilgan mahsulot (ish, xizmat) qiymatiga kirishini aniqlash uchun zarur bo‘ladi. Bunda aylanma mablag‘larning to‘liq summasi, asosiy vositalar va nomoddiy aktivlarning shu joriy yil davomida eskirish summasi haqida ishchi va xizmatchilarga to‘lanadigan mehnat haqi (Mh) summasini olish mumkin. Buni aniqlash uchun quyidagi formulani tavsiya qilamiz:

$$Kp^{kx} = (Av \times An) + (Aym \times Kay) + (Na \times En) + Mh,$$

bunda:

An - asosiy vositalarning eskirishi (amortizatsiya) normasi;

Kay - aylanma mablag‘larning aylanuvchanlik koeffitsiyenti;

En - nomoddiy aktivlarning eskirishi normasi;

Mh - mehnatga to‘lanadigan xarajatlar summasi.

Ushbu ko‘rsatkich korxona iqtisodiy salohiyati (potensialini)ning joriy davrdagi qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan qiymatini ifodalaydi. Uni korxona iqtisodiy salohiyati (potensialini)ning keltirilgan xarajatlari deb

ham atash mumkin.

Mehnat salohiyatidan foydalanganlik uchun sarf qilingan joriy xarajatlarga (Xmx) mehnat haqi xarajatlari, ijtimoiy sug'urtaga ajratmalar, kadrlar tayyorlash, pensiya jamg'armasiga ajratmalar kiradi.

Mehnattalab korxonalar shunday korxonalarki, unda mehnat haqi xarajatlari hamma xarajatlardan ustun. Ishlab chiqarishga zamonaviy uskunalar kirib kelishi, avtomatlashtirilishi va kompyuterlashtirilishi tufayli eng mehnattalab tarmoqlar asta-sekinlik bilan fondtalab tarmoqlarga aylanmoqda va mehnat unumdorligi oshmoqda.

6.3. Mehnatga haq to'lash shakllari

Mehnatga haq to'lash shakllari ikki xil usulda amalga oshiriladi:

1. Mehnatga vaqtbay asosida haq to'lash.
2. Mehnatga ishbay asosida haq to'lash.

Mehnatga vaqtbay asosida haq to'lashda xodimlarga ish haqi ularning haqiqatda ishlagan vaqti va lavozim maoshidan (tarif stavkasidan) kelib chiqqan holda belgilanadi. Ish haqi shu oydagi hamma ish kunini ishlab berish sharti bilan to'liq to'lanadi. Lavozim maoshi to'liq ishlab berilgan oy uchun ish haqi miqdori.

Mehnatga vaqtbay asosida haq to'lash, odatda, xodimning ishini me'yorlashtirish yoki bajarilgan ishlarga asoslangan hisob yuritish imkoniyati bo'lmagan holatlarda qo'llaniladi.

Mehnatga vaqtbay asosida haq to'lashda ishchi yoki xizmatchining ish haqi, uning malakasi va ishlangan ish vaqti miqdoriga muvofiq holda aniqlanadi. Rahbar va xo'jalikni boshqaruvchi xodimlar, navbatchi xodimlar (chilangarlar, santexniklar, elektriklar), ta'mirlovchi hamda mashinalarga xizmat ko'rsatuvchi ishchilar va hokazolarning mehnatlari vaqtbay asosida to'lanadi.

Mehnatga vaqtbay asosida haq to'lash turli xil bo'ladi:

- oddiy vaqtbay;
- mukofotli vaqtbay.

Mehnatga haq to'lashning oddiy vaqtbay shaklida ish haqi miqdorini hisoblashning asosi qilib xodimlar jadvaliga muvofiq bo'lgan tarif stavkasi yoki lavozim maoshi olinadi. Mehnatga haq to'lashning soatbay va kunbay shakllarini, vaqtbay tizimining turli xillari sifatida ajratiladi. Ish haqi miqdorini aniqlash, soatlik (kunlik) ish haqi stavkasini haqiqatda ishlangan soat (kun)ga ko'paytirib topiladi.

Odatda, mehnatga haq to'lashning bunday shakllari korxonaning yordamchi va xizmat ko'rsatuvchi xodimlarining o'rindoshlik asosida ishlovchi shaxslariga nisbatan qo'llaniladi.

Mehnatga haq to'lashning mukofotli vaqtbay shaklida tarif stavkasi (maoshi) bo'yicha ish haqidan tashqari ishchilarni mukofotlash haqidagi korxonada ishlab chiqilgan qaror, jamoa shartnomasi yoki korxona boshqaruvchisi buyrug'i (farmoyishi) asosida qo'shimcha ravishda ma'lum miqdor va sifat ko'rsatkichlariga erishgani uchun mukofot to'lanadi. Mukofotlash oylik yoki undan uzoqroq muddat (choraklik) ish natijalari asosida amalga oshirilishi mumkin.

Mehnatga ishbay asosida haq to'lash shaklida ish haqi haqiqatda bajarilgan ish (tayyorlangan mahsulot) uchun bir birlik ishga to'lanadigan amaldagi narxlar bo'yicha hisoblanadi. Mehnatga ishbay asosida haq to'lash, mehnatni tashkil etish usuliga bog'liq holda individual va jamoaviy (brigada)ga bo'linadi.

Mehnatga ishbay asosida haq to'lashning individual shaklida ishchini uning mehnati uchun mukofotlash to'liq individual ravishda ishlab chiqilgan mahsulotlar soni, uning sifati va ishbay bahosiga bog'liq.

Mehnatga ishbay asosida haq to'lashning jamoaviy (brigada) shaklida butun brigadaning ish haqi haqiqatda bajarilgan ish hajmi va uning bahosini hisobga olgan holda aniqlanadi. Brigadadagi har bir ishchining ish haqi esa butun brigada tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulot hajmiga hamda ishchining umumiy hajmdagi ish miqdori va sifati ulushiga bog'liq bo'ladi.

Mehnatga haq to'lashning ishbay tizimi ish haqi hisoblashning usuliga bog'liq holda quyidagilarga bo'linadi:

- to'g'ri ishbay;
- ishbay-mukofot;

- ishbay-progressiv;
- bilvosita;
- akkord.

To'g'ri ishbay shakli ish haqi, o'rnatilgan ishbay narxlar bo'yicha haqiqatda bajarilgan ish (tayyorlangan mahsulot)ga muvofiq aniqlanadi.

Mehnatga haq to'lashning ishbay-mukofot shakli mehnatga ishbay asosida haq to'lashning nisbatan ko'p tarqalgan tizimidir. Ishbay-mukofot shaklida to'g'ri ishbay baholardagi ish haqidan tashqari qo'shimcha ravishda o'rnatilgan ko'rsatkichlarni (ish sifati, shoshilinchiligi, mijozlar tomonidan asoslangan shikoyatlarning yo'qligi va hokazo) bajarganligi yoki oshirib bajarganligi uchun mukofot hisoblanadi. Mukofotlar ishbay ish haqi bo'yicha haqiqatda ishlab berilgan vaqt uchun hisoblanadi.

Ishchilar mehnatiga haq to'lashning ishbay-progressiv shakli o'rnatilgan boshlang'ich me'yori (negiz)lar chegarasida to'g'ri ishbay narxlarida, bu me'yordan ortiqchasi oshirilgan narxlarda amalga oshiriladi. Ishbay baholarning oshishi har bir holatda maxsus shkala bo'yicha aniqlanadi. Masalan, boshlang'ich me'yorni 1%dan 10%gacha ortig'i bilan bajarganda, ishbay baho 30%ga oshadi, 10 dan 30 %gacha 50%ga oshadi va hokazo. Bu tizim bo'yicha qo'shimcha haqlar har xil usullar bilan belgilanadi. Quyidagi usullar nisbatan universal hisoblanadi:

- ish haqining butun bajarilgan ish hajmi uchun to'g'ri baholarda hisoblangan qismini aniqlash;
- olingan kattalik ishlab chiqarish me'yorini oshirib bajarish foizi va ishbay narxning oshish koeffitsiyentiga (koeffitsiyent amaldagi progressiv to'lov shkalalaridan olinadi) ko'paytiriladi.

Mehnatga haq to'lashning bilvosita shakli, odatda, yordamchi ishlarni bajaruvchi ishchilar mehnatiga haq to'lash uchun qo'llaniladi: texnologik uskunalarni sozlovchilar, ta'mirlovchi chilangarlar, ustalar va boshqa yordamchi ishchilar yordamchilari, faoliyat natijalari asosiy ishchilar ishlab chiqarish unumdorligiga ta'sir etuvchilar.

Mehnatga haq to'lashning akkord shakli butun ish hajmi (yig'indisi) uchun ish haqi miqdorini belgilaydi va akkord topshiriqlarini bajarish muddatlarini qisqartirganlik uchun mukofotlashni o'z ichiga oladi. Bunda

ishlarning umumiy qiymati ishlab chiqarish me'yoriy vaqtlari va baholari asosida aniqlanadi. Brigadaga butun asosiy va yordamchi ishlar yig'indisi nazarda tutilgan akkord topshirig'i topshiriladi. Topshiriqda ish boshlanishi va tugash vaqti, shuningdek, ish haqi va mukofotlar qiymati ish sifati e'tiborga olingan holda ko'rsatiladi. Muddatidan ilgari bajarilgan hollarda mukofot miqdori oldindan ma'lum bo'ladi. Akkord tizimi ishlab chiqarish davri uzoq muddat davom etadigan ishlarda va qurilishga ixtisoslashgan avtotransport tashkilotlarida qo'llaniladi.

Mehnatga haq to'lashning tarifli tizimi mehnat sharoitlari va uning og'irligi, ishlarni bajarishning tabiiy iqlim sharoitlari, mehnatning jadalligi va xususiyati inobatga olingan holda, mehnatga haq to'lashni tabaqalashtirishni ta'minlashda foydalaniladigan me'yorlar majmuyidir.

Quyidagilar mehnatga haq to'lashning tarifli tizimini tashkil etuvchi asosiy elementlar hisoblanadi:

- tarif stavkalari va setkalari;
- tarif ko'effitsiyentlari;
- ishchilarning ish va kasb malakaviy-tarif ma'lumotnomalari, xizmatchilar lavozimlarining malakaviy ma'lumotnomalari;
- odatiy bo'lmagan mehnat sharoitlarida ishlaganliklari uchun ustama va boshqa qo'shimcha haqlar.

Tarif stavkasi - bir birlik ish vaqti uchun to'lanadigan, pul shaklida ifodalangan mehnatga haq miqdori.

Ishchilarga mehnat haqi to'lashda qo'llaniladigan tarif stavkasi bir birlik vaqt (soat, kun, oy) davomida bajarilgan ma'lum murakablikdagi mehnat uchun mukofot miqdoridir. Bajarilayotgan ishning murakkablik ko'rsatkichi razryadlar hisoblanadi va ular asosida u yoki bu ish turiga tarif belgilanadi. Shu vaqtning o'zida razryad ishchining malakasi ko'rsatkichi vazifasini ham o'taydi. Mehnatga haq to'lash har doim bajarilgan ish razryadiga asosan amalga oshirilganligi uchun ishchi tomonidan bajarilayotgan ish razryadi oshishi bilan uning mehnat haqi miqdori ham ortib boradi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2011-yil 30-dekabrdagi PQ-1675-sonli [qaroriga](#) asosan tarif setkasidagi 0-razryad bekor qilinib, 2012-yil 1-yanvardan boshlab bir oyga hisoblanadigan ish haqi Yagona tarif setkasining 1-razryadidan kam bo'lmagan miqdorda belgilanishi lozim. 1-razryad uchun tarif koeffitsiyenti 2,476 ni tashkil qiladi. Bu tarif stavkasi ishchidan hech qanday malaka talab etmaydigan, eng oddiy turdagi mehnatga haq to'lash uchun qo'llaniladi.

Mehnatga haq to'lashning vaqt birligi qilib soat, kun, oy tanlanishi mumkin. Shunga mos ravishda tarif stavkasi soatlik, kunlik yoki oylik bo'lishi mumkin. Ishchilar mehnatiga haq to'lash uchun u yoki bu turdagi tarif stavkasini tanlash bu korxonada qanday mehnat me'yorlari qo'llanilishi bilan shartlanadi. Agar mehnat me'yorlari smenali topshiriq shaklida ifodalangan bo'lsa, u holda unga haq to'lash uchun kunduzgi tarif stavkalari qo'llaniladi.

Oxirgi paytlarda mehnatni tashkil etish va unga haq to'lash tizimida soatbay tarif stavkasi ahamiyati ortib bormoqda. Bu, birinchidan, iqtisodiyotning ko'pchilik tarmoqlarida mehnatga haq to'lash soatbay stavkalar asosida amalga oshirilayotganligi; ikkinchidan, ayni soatbay tarif stavkasi asosida ishchiga amaldagi qonunchilik bilan kafolatlangan (zararli mehnat sharoitlari tufayli qisqartirilgan ish vaqtida, ish vaqtdan tashqari ish bajarganligi uchun, kechki payt ishlaganligi uchun va hokazo) qo'shimcha haq miqdorining aniqlanishi bilan tushuntiriladi.

Mehnatga haq to'lashning tarifsiz tizimi. Tarifsiz tizimi qo'llanilganda, ishchining ish haqi miqdori har doim bo'lim yoki korxonaning yakuniy ish natijalariga bog'liq bo'ladi, chunki ish haqining umumiy fondi shu natijalarga muvofiq ravishda aniqlanadi.

Masalan, kodeksning 16-moddasida xodimning asosiy huquqlaridan biri sifatida o'z mehnati uchun qonun hujjatlarida Mehnatga haq to'lash yagona tarif setkasining birinchi razryadi bo'yicha belgilanganidan oz bo'lmagan miqdorda haq olish belgilab o'tilgan. Xuddi shuningdek, kodeksning 155-moddasida mehnat haqining eng kam miqdori belgilangan bo'lib, unga ko'ra, muayyan davr uchun belgilangan mehnat normasi va mehnat vazifalarini to'liq bajargan xodimning oylik mehnat haqi qonun

hujjatlarida Mehnatga haq to'lash yagona tarif setkasining birinchi razryadi bo'yicha belgilangan miqdordan oz bo'lishi mumkin emas.

6.4. Ishchi kuchi qo'nimsizligi va mehnat unumdorligi

Ishchi kuchi qunimsizligi ma'lum bir davrda ishdan bo'shagan xodimlarning shu davrda jami ishlagan xodimlarning o'rtacha soniga nisbatidir. Ishchi kuchi qo'nimsizligi ko'rsatkichi quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi:

$$\text{Ishchi kuchi qo'nimsizligi} = \frac{\text{Almashtirish lozim bo'lgan ishdan bo'shagan xodimlar soni}}{\text{Jami xodimlarning o'rtacha soni}}$$

Mehnat unumdorligini o'lchash uchun haqiqatda ro'y bergan unumdorlik rejalashtirilgan unumdorlik bilan qiyoslanadi yoki mahsulot ishlab chiqarish uchun belgilangan me'yoriy vaqt haqiqatda shu mahsulotni ishlab chiqarishga ketgan vaqt bilan qiyoslanadi.

$$\text{Koef.} = \frac{\text{Mahsulot ishlab chiqarish zarur bo'lgan me'yoriy vaqt}}{\text{Haqiqatda sarflangan soatlar}} \times 100 (\%)$$

Ishchi kuchi tahlili korxonaning mehnat resurslari bilan ta'minlanishini aniqlashdan boshlanadi. Buning uchun jami ishlab chiqarish xodimlari, shu jumladan, ayrim kategoriyadagi xodimlarning haqiqiy soni biznes-rejadagisi bilan taqqoslanib, xodimlarning ortiqcha yoki yetishmasligi aniqlanadi.

Ishchilar soni ishlab chiqarish bilan uzviy bog'liqlikka ega. Mahsulot hajmi nafaqat mehnat unumdorligi darajasiga, balki ishchilar sonini rejaga nisbatan ortiqcha yoki yetishmasligiga ham bog'liq.

Ammo ishchilar soni yangi texnikani ishlab chiqarishga joriy etish, ishlab chiqarishni mexanizatsiyalash, avtomatlashtirish hisobiga qisqarishi mumkin. Tahlil etish davomida ishlab chiqarish xodimlari tarkibidagi tuzilmaviy o'zgarishlarning sabablari aniqlanadi. Tuzilmani o'tgan yil, hisobot yilining rejasidan farqlanishi ishlab chiqarish hajmi, uning assortimenti, tarmoq xususiyati va ixtisoslashuviga bog'liq.

Ishlab chiqarish hajmi ishchilarning kasbi bo'yicha ta'minlanishiga ham ko'p jihatdan bog'liq.

Mehnat unumdorligi - ishlab chiqarish samaradorligini ifodalovchi asosiy ko'rsatkich, uni oshirish iqtisodiy o'sishning asosiy omilidir. Mahsulot hajmini oshirishda mehnat unumdorligining ulushi yuqoridir. Mehnat unumdorligi ishlab chiqarish samaradorligini ifodalovchi muhim ko'rsatkichlardan biridir.

Mehnat unumdorligining o'lchov birliklari:

a) qiymat shakli: $M_p = \frac{q}{x}$

bunda:

Mu - mehnat unumdorligi (bir xodimga to'g'ri keladigan o'rtacha

mahsulot);

Q - ishlab chiqarilgan mahsulot solishtirma ulgurji bahoda;

X - xodimlarning ro'yxat bo'yicha o'rtacha soni;

b) natura:

$$My = Q \cdot \frac{m_{\text{ошн}}}{C_{I, K^2-M, \dots}},$$

X

T

d) mehnat:

$$My = \frac{X}{T},$$

bunda:

T - mahsulotni ishlab chiqarish uchun sarflangan vaqt (kishi-kun, kishi-soat);

Q - mahsulot miqdori (dona, kg, va h.k.)

Mehnat unumdorligi ko'rsatkichining qiymat shakli kamchiliklardan xoli emas. Masalan, sarflangan xomashyo, yoqilg'i, energiya narxlari va tariflari, mahsulot tarkibidagi tuzilmaviy o'zgarishlar unumdorlik darajasiga ta'sir etadi.

Natura shakli mehnat unumdorligini aniq ifodalaydi. Ammo bu o'lchov birligi bir turdagi mahsulot ishlab chiqaradigan korxonalarda qo'llanilishi mumkin (ko'mir qazish, elektr energiyasi, neftni qayta ishlash korxonalari).

Mehnat unumdorligining umumiy ko'rsatkichi bir xodimga to'g'ri keladigan o'rtacha yillik mahsulotdir (GV_x). Bu ko'rsatkich ishchining bir kunlik, bir soatlik (CHV) ish unumlaridan tashqari jami xodimlar tarkibida tutgan ulushi (U), bir ishchining ishlagan kunlari (K) va ish kuni davomiyligi (D)ga ham bog'liq.

Ishchining bir soatlik ish unumi ortishi, ishchilarning ish vaqtidan to'liq unumli foydalanishi bir xodimning mehnat unumdorligini oshishini ta'minlaydi. Demak, bir xodimga to'g'ri keladigan o'rtacha yillik mahsulot hajmini quyidagicha ifodalash mumkin:

$$ГВ_x = U \cdot K \cdot D \cdot ЧВ$$

O'z navbatida, bir ishchiga to'g'ri keladigan o'rtacha yillik mahsulot hajmi quyidagi omillar ko'paytmasidan hosil bo'ladi.

$$ГВ_n = K \cdot D \cdot ЧВ$$

Bir xodimga to'g'ri keladigan o'rtacha yillik mahsulot (GV_x) qisqargan

shaklda quyidagi omillar ko'paytmasidan iborat:

$$\Gamma B_X = Y_{\Pi} \cdot \Gamma B_{\Pi}$$

Mehnat unumdorligining tahlilida bir soatlik ish unumining o'sish sur'atlari va ish vaqtini yo'qotish sabablari o'rganiladi. Buning uchun ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi unga sarflangan vaqt bilan taqqoslanadi. Bunday taqqoslash natijalarining quyidagi variantlari mavjud:

a) mahsulotni ishlab chiqarish uchun mehnat sarfi qisqargan holda mahsulot hajmining ortishi;

b) mahsulot hajmi o'sishining mehnat sarfiga nisbatan yuqori sur'atlarda o'sishi;

d) mehnat sarfi o'zgarmagan holda mahsulot hajmining ortishi;

e) mehnat sarfining qisqarish darajasiga nisbatan mahsulot hajmi kamayishining sekinlashishi.

Tayanch so'z va iboralar: **mehnat xarajatlari, ishchi kuchi xarajatlarini, mehnat resurslari, ish haqini to'lashga xarajatlarni, mehnatga haq to'lash shakllari, ishchi kuchi qo'nimsizligi va mehnat unumdorligi.**

Takrorlash uchun savollar

1. Ish haqini to'lashga xarajatlar qanday xarajatlar?
2. Mehnat resurslari nima?
3. Mehnatga haq to'lashning qanday shakllari mavjud?
4. Ishchi kuchi qo'nimsizligi nima?
5. Mehnat unumdorligi nima?
6. Mehnatga haq to'lashning to'g'ri ishbay shaklini tushuntirib bering.
7. Mehnatga haq to'lashning ishbay-mukofot shakli?
8. Ishchilar mehnatiga haq to'lashning ishbay-progressiv shaklini tushuntiring.

VII BOB. MAHSULOT TANNARXINI KALKULYATSIYA QILISHNING ZAMONAVIY TIZIMLARI

7.1. Mahsulot tannarxi va xarajatlar hisobini tashkil qilishning xorij tajribasi

Bozor munosabatlariga o'tish bilan korxonaning mustaqilligi, shuningdek uning iqtisodiy va yuridik mas'uliyati kuchayadi.

Korxonalarining moliyaviy barqarorligini ta'minlash va ularning raqobatbardoshligini oshirish muhim ahamiyat kasb etadi. Korxonaning samarali xo'jalik yuritish qobiliyati keskin raqobat sharoitida faoliyat yuritishining asosiy sharti hisoblanadi. Daromadni maksimallashtirish va ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, o'z-o'zini qoplash va o'z-o'zini moliyalashtirish korxonaning asosiy maqsadi hisoblanadi. Korxona faoliyatida yuqori natijalarga erishishni ishlab chiqarishga va mahsulotni sotishga ketadigan xarajatlarni samarali boshqarishsiz tasavvur etib bo'lmaydi.

So'nggi yillarda xomashyo, materiallar, yoqilg'i, energiya narxining oshishi, shuningdek kreditdan foydalanishning foizli stavkalari oshishi, reklamaga, vositachilikka ketadigan xarajatlarning oshishi tufayli ishlab chiqarish xarajatlarining ochib borish tendensiyasi kuzatilmoqda. Shundan kelib chiqib, xalqaro tajribaning o'ziga xos jihatlarini hisobga olgan holda ishlab chiqarish xarajatlarini boshqarish amaliyotini takomillashtirish talab etiladi. Bu holat korxonaga raqobatbardosh muhitda omon qolish, daromadni maksimallashtirish va xarajatlarni minimallashtirish, korxona faoliyatining rentabiligini ta'minlash imkoniyatini beradi.

G'arb mamlakatlari korxonalarida xarajatlarni boshqarishda odatda xarajatlarning uchta elementini yoki uchta nomenklatura moddasi ajratib ko'rsatiladi, ya'ni, bevosita materiallar xarajatlari, bevosita ish haqi xarajatlari, qo'shimcha xarajatlar.

Bunda bevosita materiallar xarajatlari va bevosita ish haqi xarajatlari asosiy xarajatlarni ifoda etadi. Shunday qilib, bu yerda

bilvosita va qo'shimcha xarajatlar tushunchalari tenglashtiriladi, bu esa mahalliy korxonalar uchun ham xarakterlidir.

Xorijiy korxonalarda xarajatlarni sinflashni asosini ularning ishlab chiqarish hajmi tashkil qiladi. Ishlab chiqarish hajmiga ko'ra xarajatlar doimiy va o'zgaruvchan bo'ladi. Xorijda xarajatlarni boshqarish amaliyotida va nazariyasida ko'pincha qo'llaniladigan boshqacha sinflash variantlari sifatida xarajatlarni o'tgan (faktli) va smetali (kelgusi, rejali) xarajatlarga ajratish, xarajatlarni kelib shiqish joyi bo'yicha ajratish, tartibga solish va nazorat qilish imkoniyati bo'yicha, mas'uliyat markazlari bo'yicha, xarajatlarni tashuvchilar bo'yicha sinflashni ko'rsatish mumkin¹⁶.

Mahalliy xo'jalik yurituvchi subyektlar xarajatlarini boshqarish nazariyasi va amaliyotida qo'llaniladigan muhim xarajatlar guruhlari bo'lib, iqtisodiy elementlar va kalkulyatsiya moddalari bo'yicha guruhlariga ajratish hisoblanadi. Birinchi navbatda xarajatlarni bunday sinflash xarajatlarni boshqarishning mahalliy tizimlarining buxgalteriya hisobi ma'lumotlariga va tashqi foydalanuvchilarning so'rovlariga yo'naltirilganligi bilan tushuntiriladi.

Rivojlangan mamlakatlarda kalkulyatsiya moddalari cheklangan. Qisqartirilgan nomenklaturasi bo'yicha ishlab chiqarish xarajatlarini hisoblash usuli keng qo'llaniladi. Xarajatlarga faqat o'zgaruvchan xarajatlar: xomashyo va materiallar, ish haqi, bilvosita xarajatlarning o'zgaruvchan qismi kiradi. Bu xarajatlar ishlab chiqarish faoliyatining hajmi funksiyasi sifatida qaraladi. Juda ham asosli ravishda doimiy xarajatlar ayrim mahsulotlar turlarini ishlab chiqarish xarajatlari bilan kam bog'langan deb hisoblanadi. Shunga muvofiq korxona ishlab chiqarish xarajatlarini doimiy, yalpi va yakuniy xarajatlarga ajratish keng qabul qilingan.¹⁷

O'z navbatida doimiy xarajatlar ikkita guruhga ajratiladi: qoldikli va boshlang'ich. Qoldikli xarajatlarga mahsulotni ishlab chiqarish va sotish qaysidir vaqtga to'liq to'xtatib qo'yilganiga qaramasdan korxona amalga oshirishda davom etayotgan xarajatlar qismi kiradi. Boshlang'ich

¹⁶ Методологические подходы к управленческому учёту. Курманова А.Х. Оренбургский государственный университет ВЕСТНИК ОГУ №13 (149)/декабрь 2012

¹⁷ унраМеНе ЗаираТамн и результатами деятельности предприятия: у4е6Ное нособ^ / Э.А. Торпаева. - СПб. : Изд-во СПбГУЭФ, 2012. - 82 с.

xarajatlarga mahsulotni ishlab chiqarish va sotish tiklanganidan keyin amalga oshadigan doimiy xarajatlarning qismi kiradi. Qoldiqli va boshlang'ich xarajatlari o'rtasida aniq farqlanish yo'q. Doimiy xarajatlarning qaysi guruhiga u yoki bu xarajatlarni kiritish masalasini hal qilishda mahsulotni ishlab chiqarish va sotish qancha vaqtga to'xtatib qo'yilganligi ta'sir ko'rsatadi. Xo'jalik faoliyatini to'xtatib qo'yish qanchalik uzoq bo'lsa, qoldiq xarajatlarni kattaligi shunshalik kichik bo'ladi. Chunki bunda ayrim xarajatlarni barataraf etish yoki ularni qisqartirish imkoniyati oshadi (masalan, binoni ijaraga olish shartnomasi, ayrim turdagi ishchilarni ishga yollash shartnomasi va hokazo). Doimiy va o'zgaruvchan xarajatlarning summasi korxonaning yalpi xarajatlarini tashkil etadi.¹⁸

Shuningdek, xorij amaliyotida yakuniy xarajatlarni ham farqlashadi. Korxonada ko'pincha mahsulotni ishlab chiqarishni ko'paytirish yoki kamaytirish masalasi yuzaga keladi. Bunda ishlab chiqarishni kengaytirilishi qanchalik o'zini oqlashi mumkinligini hal qilish lozim bo'ladi. Bu masalalarni yechishda xarajatlarning ortishi, ishlab chiqarish hajmini o'zgartirish, mahsulotni sotishni amalga oshirishda mahsulot birligiga to'g'ri keladigan xarajatlarni ortishi yoki qisqarishini hisoblash zarur bo'ladi.¹⁹

Xorij korxona va firmalarda ishlab chiqarish xarajatlarini iqtisodiy elementlar va moddalar bo'yicha guruhlash qabul qilingan bo'lib, u mahalliy tizimga o'xshaydi. Xarajatlarning moddalari bo'yicha xarajatlarni guruhlashga quyidagi moddalar kiradi:²⁰

1. «Materiallar». Bu xarajatlarning eng muhim qismini o'z ichiga oladi. Ularga xomashyo, asosiy va yordamchi materiallar, yarim fabrikatlarni sotib olishga ketadigan xarajatlarning qismi kiradi.

2. «Mehnat va ish haqi xarajatlari». Ushbu moddaga ishchilar va ma'muriy xodimlarning ish haqlari kiradi. Xorijda ham xuddi bizdek ikkita bir-biridan farq qiluvchi ish haqi turlari mavjud: ishday va soatbay. Ikkala mehnatga haq to'lash shakllari (ishbay ham, soatbay ham) o'z ko'rinishlariga

¹⁸ М.М.Азоев, С.Ю.Черникова. Управление ЗаиратаМногие подходы. Монография. Санкт-Петербург 2009. 169 с. 19-20с.

¹⁹ [А.Кобенко, А.Молвинский. "Снижение Затрат: двоякий шаг мероприятий по повышению эффективности работы" Журнал «Финансовый директор» 20 июля 2015.](#)

²⁰ DAVID E. STOUT "Regression Analysis: Instructional Resource for Cost/Managerial Accounting" Accounting Education: an international journal, 2015. Vol. 24, No. 1, 57-73, <http://dx.doi.org/10.1080/09639284.2014.974197>

ega bo'lishi mumkin.

3. «Ijarasi xarajatlari». Bu ko'pincha nisbatan kam ushraydigan yirik xarajatlar moddasidir. Agar firma yoki korxona birorta binoni ijaraga olishsa, bu modda bo'yicha xarajatlar miqdori ijara haqining umumiy miqdoriga teng bo'ladi. Agar bino korxonaning (firmaning) o'ziga tegishli bo'lsa, uning ijarasi uchun to'lov bir qator moddalardan iborat bo'ladi: ipoteka qarzi bo'yicha to'lovlar, ko'chmas mulk uchun soliqlar, sug'urta, ekspluatatsiya xarajatlari, shuningdek yo'qotilgan imkoniyatlar nuqtayi nazaridan - ushbu ko'chmas mulkka qo'yilgan xususiy kapitalning foizlari.

4. «Amortizatsiya». Xorij korxonalarida amortizatsiya deganda asosiy kapitalni sotib olishga mo'ljallangan bir vaqtdagi xarajatlarni, undan foydalanish bo'yicha bir neshta davrlarga taqsimlab chiqish natijasida yuzaga keladigan xarajatlarning bir qismi tuchuniladi. Bunda amortizatsiyani hisoblashning bir neshta usullari qo'llaniladi: chiziqli amortizatsiya; qoldiq qiymat bo'yicha amortizatsiya; ishlab chiqarish hajmi bo'yicha amortizatsiya.

5. «Boshqa xarajatlar». Mashinalarni va asosiy kapitalning boshqa elementlarini ekspluatatsiya qilish va ta'mirlashga ketadigan xarajatlar, mahsulotni xaridorga yetkazish xarajatlari, telekommunikatsiya xarajatlar, pochta yig'imi va boshqalar kiradi.

Ingliz mamlakatlarida xarajatlarni sotish va ishlab chiqarish xarajatlarga ajratish qabul qilingan.²¹ Ishlab chiqarish xarajatlari o'z navbatida uch guruhga bo'linadi: bevosita xarajatlar, mahalliy (sex) xarajatlari va umumiy xarajatlar²². Aynan shu uchta guruh xarajatlari tannarxni shakllantiradi. Bu holat texnologik jarayonlar samaradorligini tahlil qilib chiqishga imkon beradi. Hisob-kitoblar va kalkulyatsiya uchun mehnat, materiallar va boshqa xarajatlar to'g'risidagi turli ma'lumotlar talab etiladi. Bundan asosiy maqsad, turli vaqt oraliqlarida ish hajmining oshishi va xarajatlarni tejatlashini nazorat qilish va solishtirish hisoblanadi.

Xarajatlar hisobini yuritishda jahon amaliyotida turli kalkulyatsiyalash

²¹ Accounting for Management Costs in Sensitivity Analyses of Matrix Population Models. PETER W.J. BAXTER, MICHAEL A. MCCARTHY, *Management Costs in Sensitivity Analysis*, Volume 20, No. 3, June 2006

²²MaHHeBa

B.A.

ABC-

метод — информационная СТcieMa CTpaiernHecKoro управленческого y4eTa расходов по видам деяте льшсти // Международный бухраOTepcKm yHeT. 2011. № 2.

usullari qo'llaniladi va bu birinchi navbatda kalkulyatsiyalarning turlari, ishlab chiqarish turi va firmaning ishki boshqaruvi an'analari bilan bog'liq bo'ladi. Ya'ni xorij mamlakatlarda korxona xarajatlarini tayyor mahsulot tannarxi tarkibiga kiritishning to'liq hisobga olish tizimlarini sinflashda strategik boshqarishni tashkil qilishga xizmat qiladigan an'anaviy to'liq xarajatlar tizimini va tezkor boshqaruvga xizmat qiladigan to'liq bo'lmagan (o'zgaruvchan, sheklangan) xarajatlarni hisobga olish tizimini farqlashadi.

Ikkala tizimning umumiy jihati bo'lib, ma'muriy xarajatlarni, sotish xarajatlarini va boshqa xarajatlarni joriy davr xarajatlari sifatida tan olish hisoblanadi, bu esa ularning korxona daromadi hisobiga qoplanishini ko'zda tutadi. To'liq bo'lmagan xarajatlarni hisobga olish va to'liq xarajatlarni hisobga olish tizimlari o'rtasidagi farq esa umumiy ishlab chiqarish xarajatlarning doimiy xarajatlari o'rtasidagi nisbatda namoyon bo'ladi.

To'liq xarajatlarni hisobga olish tizimi asosini esa ishlab chiqarish jarayonining texnologik jihatlarini aks ettirish tashkil etadi. Ular to'liq ma'noda buyurtmalar va jarayonlar bo'yicha hisobga olish va kalkulyatsiya qilishda namoyon bo'ladi.

To'liq bo'lmagan xarajatlarni hisobga olish tizimi esa aksincha sotish jarayoniga yo'naltirilgan bo'ladi, uning tamoyillari esa bozorni tadqiqot qilishga yo'naltiriladi. Bunda mahsulot tannarxiga faqat ishlab chiqarish xarajatlarning o'zgaruvchan qismini qo'shishni ko'zda tutadi. Taniqli xorijiy olimlarning tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, ko'pchilik rivojlangan mamlakatlarning kompaniyalari amaliyotda ham to'liq bo'lmagan xarajatlarni hisobga olish tizimini, ham to'liq xarajatlarni hisobga olish tizimini qo'llashadi, biroq to'liq xarajatlarni hisobga olish tizimi ustuvor hisoblanadi.²³ Quyidagi jadvalda jahonning rivojlangan mamlakatlarida xarajatlarni hisobga olishda turli tizimlarni qo'llanilishi keltirilgan (7.11-jadval).

7.11-jadval

Jahonning rivojlangan mamlakatlarida xarajatlarni hisobga olishda turli tizimini qo'llanilishi

²³ Жарикова Л.А. Бухгалтерский учет в зарубежных СТранах [Текст] : учеб. пособие / Л.А. Жарикова, Н.В. НауМоВа.Тамбов: Изд-во Тшб. гос. техн. ун-Та, 2008. - 160 с.

Mamlakat nomi	kalkulyatsiya qilish tizimi	
	To'liq xarajatlar, %	To'liq bo'lmagan xarajatlar, %
AQSH	69	31
Kanada	52	48
Avstraliya	67	33
Yaponiya	69	31
Shvetsiya	58	42
Buyuk Britaniya	48	52

Xorij firmalarda hisobni tashkil etishning o'ziga xosligi shundaki, u moliyaviy va boshqaruv (ishlab chiqarish) tizimga bo'linadi. Moliyaviy hisobni yuritish va tashqi moliyaviy hisobotni tuzish qoidalari davlat tomonidan tartibga solinadi. Boshqaruv (ishlab chiqarish) hisobini tashkil etish - firmalarning ichki ishidir. Firmalar ma'muriyati xarajatlarni qanday sinflashni, ularni qanchalik detallashtirishni va mas'uliyat markazlari bilan bog'lashni, haqiqiy yoki standart (rejali, me'yoriy) xarajatlarni, to'liq yoki to'liq bo'lmagan (o'zgaruvchan, bevosita) xarajatlarning hisobini qanday olib borishni hal qiladi.

Shuningdek, xarajatlarni boshqarishda an'anaviy va boshqaruv hisobining zamonaviy konsepsiyalari ajratib ko'rsatiladi. An'anaviy modellarda boshqaruv hisobini qo'llashning asosiy maqsadlari va vazifalari bo'lib mahsulot tannarxini kalkulyatsiya qilishni va rejali- nazorat funksiyasining amalga oshirilishini ta'minlash hisoblanadi. Mos ravishda an'anaviy modelda boshqaruv hisobining asosiy obyekti bo'lib moliyaviy ko'rsatkichlar - daromad va xarajatlarni hisobga olish tizimi xizmat qiladi. Hozirgi vaqtda tannarxni kalkulyatsiya qilish uchun eng maqbul bo'lib to'liq tannarxni hisobga olish usullari (standart-costing) yoki differensiallashgan hisob usullari (shu jumladan direkt-costing), rejali-nazorat funksiyasini amalga oshirish uchun - xarajatlar markazlari bo'yicha daromadlar va xarajatlar markazlari bo'yicha hisobga olish usullari xizmat qiladi.

Xalqaro amaliyotda hozirgi vaqtda ham qo'llanilayotgan va tarixan xarajatlarni hisobga olish va boshqarishda qo'llanilgan birinchi usul bo'lib standart-cost hisoblanadi va uning asosida xarajatlarning moddalari bo'yicha

xarajatlarni dastlabki me'yorlash (ishlab chiqarish jarayoni) yotadi. Belgilangan standart me'yordardan aniqlangan chetlashishlar ularning yuzaga kelish sabablarini aniqlash uchun tahlil qilinadi. Bu ma'muriyatga ishlab chiqarish xarajatlarini tezkor boshqarish imkonini beradi. Belgilangan standart xarajatlardan chetlashishlarni aniq belgilash xarajatlar standartlarining o'zini ham takomillashtirishga yordam beradi.²⁴

7.2. "Standart-cost" tizimi asosida boshqaruv hisobini tashkil etish

XX asrning boshlarida AQSHda amerikalik iqtisodshilar G.Emerson, D.SH.Garrison, T.Dauni va boshqa olimlar tomonidan asoslanmagan xarajatlar usuli - «Standart-cost»(Standard Sosts) usuli ishlab chiqildi.²⁵

«Standart-cost» tizimi mehnat, materiallar, qo'shimcha xarajatlar me'yorlari (standartlari)ni ishlab chiqish, me'yoriy (standart) kalkulyatsiya va me'yordardan (standartlardan) chetlashishlarni ajratgan holda haqiqiy xarajatlarni hisobga olishni o'z ichiga oladi. Xorij firmalarida xarajatlarni va natijalarni hisobga olish quyidagi elementlardan iborat bo'ladi:²⁶

- xarajat turlari bo'yicha hisob;
- xarajatlarning yuzaga kelish joyi bo'yicha hisob;
- xarajatlarning tashuvchilari bo'yicha hisob (mahsulot birligi tannarxini kalkulyatsiya qilish);
- xarajatlar tashuvchilari bo'yicha natijalarning hisobi;
- davr bo'yicha natijalar hisobi.

Bu barsha elementlar boshqaruv hisobida har qanday xarajatlarni va natijalarni hisobga olishning har qanday shaklida ishtirok etadi, shu jumladan to'liq yoki qisman xarajatlarni hisobga olishda.

24

Нунян О. А., Толстолюсова Л. А. Методы учета и управления затратами предприятия // Этотами и соВреМеННbm менеджмент: Теорга и праКтика: сб. ст. по МаТер. XXXII междунар. тауч.-праКТ. тонф. № 12(32). - Новост6^СК: СибАК, 2013.

²⁵ Методы учета и управления затратами предприятия ^етароННbm ресурс]: <http://sibac.info/11747/> ^аТа обращения: 29.04.2014).

²⁶ ^а3oB M.M., КыраHoB ЮА. «Target cost», «Kaizen costing» и «Standard cost» в раМКах единой СТСТеМbi управления затратами предприятия // Инш- ВагроННое развитие экономики России. Академический и Ме^у3oBCKm сборник Нау4Нbix трудов. - СПб.: Издательство РГТМУ, 2004. - С. 108-111.

«Standart-cost» hisobga olish tizimi paydo bo'lganidan beri u muvaffaqiyatli rivojlanib bordi va hozirda rivojlangan mamlakatlarning yetakchi firmalari tomonidan keng qo'llanilmoqda. «Standart-cost» me'yoriy xarajatlarni hisobga olish tizimi umuman ayrim ishchilar va butun kompaniyaning faoliyatini baholash, byudjetlar va bashoratlarni tuzish uchun xizmat qiladi, real narxlarni belgilashda yordam beradi.

Turli mamlakatlardagi «Standart-cost» tizimi asosiy maqsadlar va ularni tartibga solishning natijalari quyidagi jadvalda keltirilgan (7.2- jadval).²⁷

7.2-jadval

Dunyo mamlakatlarida «Standart-cost» tizimini qo'llash maqsadlarini belgilanishi

«Standart- cost» tizimini qo'llash maqsadlari	AQSH	Kanada	YAponiya	Angliya
Xarajatlarni boshqarish	1	1	1	2
Narxlarni belgilash va narx siyosati	2	3	2	1
Byudjetli rejalashtirish va nazorat	3	2	3	3
Moliyaviy hisobotni tayyorlash	4	4	4	4

Xorij korxonalaridagi amaliyotda qo'llaniladigan xarajatlarni hisobga olish va boshqarishni yana bir usuli bo'lib direkt-costing xizmat qiladi va uning asosida korxona xarajatlarini ko'rib chiqishga marjinal yondashuv yotadi²⁸.

²⁷ Управление затратами на предприятии: Учебное пособие. 2-е изд., перераб. и доп. - В.Г.Лебедев, Т.Г.Дроздова, В.П.Кустарев, А.Н.Асаул, Н.А.Осорбева; Под общ. ред. Г.А.Краюхина. - СПб.: Издательский дом «Бизнес-пресса», 2003.

²⁸

Николаева С.А. Особенности учета затрат в условиях рынка: система "директ-кост". М., 2003. Рассказова-Николаева С.А. Директ-костинг: правдивая себестоимость // Экономика и жизнь (Этотемизм бизнеса). 2008. № 50.

“Standart-cost” atamasi ikki soʻzdan tashkil topgan: “standart”- mahsulot birligini ishlab chiqarish uchun zaruriy boʻlgan moliyaviy, moddiy va mehnat xarajatlari uchun oldindan hisoblab qoʻyilgan xarajatlarni normativini anglatadi, “cost” soʻzi esa mahsulot birligiga toʻgʻri keladigan xarajatlarni bildiradi. Shunday oʻlib, “Standart- cost” soʻzi toʻliq maʼnosida standart xarajatlarni anglatadi.

Standartlar eng avvalo, ishlab chiqarishning bevosita xarajatlaridan foydalanish ustidan nazoratni oʻrnatishga qaratilgan va bir-biriga bogʻliq, smetalar esa taqsimlanadigan xarajatlar nazorati uchun moʻljallangan.

«Standart-cost» tizimi - bu xarajatlar hisobi va tannarx aniqlash tizimi boʻlib, unda ishlab chiqarilgan mahsulotlar (ishlar, xizmatlar) tannarxi avvaldan puxta, obdon hisoblab shiqilgan normativ xarajatlar yordamida baholanadi, keyin esa haqiqiy qilingan xarajatlar bilan taqqoslanadi. Normativ va haqiqiy xarajatlar oʻrtasidagi farq chetlanish deb ataladi. Xarajatlarni samarali boshqarishning muhim vositalaridan biri chetlanishlar tahlili deb yuritiladi.

“Standart-cost” tizimining tarkibi moddalar boʻyicha xarajatlarning quyidagi dastlabki (ishlab chiqarish jarayoni boshlanguncha) normalaridan tashkil topadi:

- asosiy materiallar;
- asosiy ishlab chiqarishda band boʻlgan ishchilarning mehnat haqi;
- ishlab chiqarishdagi taqsimlanadigan xarajatlar (yordamchi ishlab chiqarishdagi xodimlar ish haqi, yordamchi materiallar, ijara haqi, jihozlar amortizatsiyasi va h.k.);
- sotish xarajatlari (mahsulotni sotish boʻyicha xarajatlar).

“Standart-cost” hisob tizimi boʻyicha foyda quyidagi tartibda aniqlanadi:

1. Mahsulot sotishdan olingan yalpi daromad.
2. Mahsulotning standart tannarxi.
3. Yalpi foyda (1 q-2q).
4. Standartlardan chetlanishlar.
5. Foyda (3q-4q).

Standartlar va normalar yordamida hisoblab chiqilgan kalkulyatsiyalar

ishlab chiqarish va xarajatlarni tezkor boshqarish uchun asos bo'lib hisoblanadi. Xarajatlarning belgilangan standart normalaridan chetlanish darajasi mazkur chetlanishlarning kelib chiqish sabablarini aniqlash uchun tahlil qilinadi. Bu esa ma'muriyatga ishlab chiqarishdagi kamchiliklarni tezkor bartaraf etishga, kelajakda ham ularning oldini olishga imkon yaratadi.

Shuni ta'kidlash kerakki, "Standart-cost" hisob tizimi xorij amaliyotida normativ hujjatlar bilan belgilab o'q'ayilmagan, shu sababli bu tizim standartlarni belgilashni va hisob qaydnomalarini yurgizishning yagona usuliga ega emas, natijada birgina korxona ishida ham bazisli, joriy, mutlaq, taxminiy va yengillashtirilgan kabi turli normalar amal qiladi.

Me'yorlarni belgilashda mahsulotni ishlab chiqarish uchun zarur xomashyo, ishchi kuchi va xizmatlar xarajatini tabiiy holda ifoda etishga imkon beruvchi miqdoriy standartlardan keng foydalaniladi.

Taqsimlanadigan xarajatlar. Taqsimlanadigan xarajatlar nazorati uchun mahsulotning taxminiy hajmidan kelib chiqib ma'lum davr uchun stavkalar belgilanadi. Taqsimlanadigan xarajatlar smetalari doimiy tavsifga ega, biroq ishlab chiqarish hajmining o'zgarishida taqsimlanadigan xarajatlar nazorati uchun o'zgaruvchan standartlar va smetalar tuziladi.

Taqsimlanadigan xarajatlarning smetalari mahsulot ishlab chiqarish miqdoriga bog'liq ravishda doimiy, o'zgaruvchan va yarim o'zgaruvchan xarajatlarga bo'linadi. So'nggilari o'z navbatida, doimiy va o'zgaruvchan tarkibiy unsurlarga bo'lib chiqiladi. Bunday usulda taqsimlanadigan xarajatlarning smeta stavkasi (normasi) mahsulot ishlab chiqarish va doimiy xarajatlar birligiga oldindan belgilangan normalar ulushining o'zgaruvchan qismi sifatida aniqlanadi.

Mahsulotning standart tannarxini aniqlash uchun xomash yoning normativ xarajatlari, ishchi kuchi va taqsimlanadigan xarajatlar umumlashtiriladi.

"Standart-cost" hisob tizimidan foydalanadigan korxonalar odatda, quyidagi xarajat moddalari bo'yicha hisobni tashkil etadilar:

- xomashyo xarajati bo'yicha chetlanishlar;
- mehnat haqi bo'yicha chetlanishlar;

- umumishlab chiqarish xarajatlari bo'yicha chetlanishlar;
- davr xarajatlari bo'yicha chetlanishlar.

Zarurat tug'ilganda (masalan, javobgarlik markazlari bo'yicha bo'linmalarda chetlanishlarni aks ettirishda) bu xarajat moddalarining har biri bo'yicha analitik schyotlar ochilishi mumkin.

“Standart-cost” hisob tizimidagi asosiy talab - bu xarajatlarning belgilangan normalaridan chetlanishlari ustidan nazorat bo'lib, u xarajatlar standartlarini takomillashtirishga imkon beradi. Agar bunday nazorat qo'llanilmasa, u holda “Standart-cost” tizimining qo'llanishi shartli bo'lib qoladi va ijobiy natija bermaydi.

«Standart-cost» hisob tizimi quyidagi afzalliklarga ega:

- «Standart-cost» tizimi xarajatlarni operativ boshqarishga ko'maklashadi. Chetlanishlarni o'rganishda e'tibor reja va normativlar mos kelmaydigan obyektlarga qaratiladi. «Standart-cost» tizimida chetlanishlar boshqa tizimlardan ko'ra tezkor va ancha aniq hisoblanadi;

- ishlab chiqarish texnologiyalarini modernizatsiya qilish va qo'llashga ko'maklashadi. Investitsiyalar asosan tejamli texnologiyalarga yo'naltirilishi lozimligi sababli, ishlab chiqarish texnologiyalari doimo qayta ko'rib boriladi. Zarur paytda foydalanilayotgan ayrim elementlarga emas, balki butun texnologiya ham qayta ko'rib chiqilishi mumkin;

- xarajatlarni qattiq va aniq nazorat qilishni ta'minlaydi.

«Standart-cost» hisob tizimi tayyor mahsulot va uning tarkibiy qismlari aniq baholanishini nazarda tutadi. Normativ xarajatlar bu tizimda nafaqat o'rtacha norma, balki avvalgi yillar tajribasi asosida sinalgan kompleks baholash mezonlaridir.

«Standart-cost» tizimining quyidagi kamchiliklari ham mavjud:

- «Standart-cost» tizimini qo'llash va uni takomillashtirish ko'p vaqt va xarajatlar talab qiladi. Ammo amaliyot ko'rsatishicha, ishlab chiqarish samaradorligini oshishi hisobiga bu xarajatlar tezda qoplanib ketadi;

- «Standart-cost» tizimi iqtisodiyotda baholar, foiz stavkalari, ishlab chiqarish texnologiyalari va usullari intensiv o'zgarib turadigan, beqaror sharoitlarda ijobiy samara bermay, o'z dolzarbligini yo'qotadi. o'z navbatida, bunday sharoitlarda tizim xarajatlarni operativ nazorat qilishdagi ustuvor

vazifalarni bajarmay, samarali boshqarish dastagi rolini ijro etmay qoladi;

- xususan, bozordagi raqobat natijasida shakllangan bahoning o'zgarishi va inflyatsiyani, ombordagi tayyor mahsulotlar qoldig'i va tugallanmagan ishlab chiqarish qiymatini hisoblashni murakkablashtiradi;

- standartlarni barcha ishlab chiqarish xarajatlariga qo'llab bo'lmaydi, shu sababli ularni nazorat qilish susayadi;

- korxona qisqa muddat ichida tavsif va turi bo'yicha turli buyurtmalarni katta miqdorda bajarayotganda standartlarni har bir buyurtmaga hisoblab chiqish imkoni chegaralangan. Bunday hollarda ilmiy asoslangan standartlar o'rniga har bir mahsulotga o'rtacha qiymat belgilanadi, u mahsulotga baho belgilash uchun asos (bazis) bo'lib hisoblanadi.

Ushbu kamchiliklarga qaramay korxonalarining rahbarlari ishlab chiqarish xarajatlari va mahsulot tannarxini kalkulyatsiyalash, shuningdek, boshqarish, rejalashtirish va zaruriy qarorlar qabul qilish uchun nazorat o'rnatishning ishonshli quroli sifatida "Standart-cost" hisob tizimidan foydalanadilar.

Normativ usul va "Standart-cost" tizimini o'rganish ular o'rtasida umumiyliklar mavjudligini tasdiqlaydi. Demak, har ikkala tizim uchun quyidagilar umumiy tamoyil bo'lib hisoblanadi:

- xarajatlarni qat'iy me'yorlashtirish;

- xarajatlarni alohida moddalari bo'yicha me'yoriy kalkulyatsiyani oldindan (hisobot davri boshlangun cha) tuzish;

- chetlanishlarning paydo bo'lishi va javobgarlik markazlaridagi chetlanishlar va joriy me'yorlar bo'yicha xarajatlarning bo'linish hisobi hamda nazorati;

- ishlab chiqarish jarayonida va xarajatlarni boshqarishdagi salbiy hodisalarni bartaraf etish uchun axborotdan foydalanish maqsadida paydo bo'lgan chetlanishlarni tizimli umumlashtirish va tahlil qilish;

- mahsulot tannarxini kalkulyatsiya qilish va xarajatlar hisobi usullarining har taraflamaligi hamda imkoniyatlarini inobatga olish.

Shuni ta'kidlash lozimki, qayd qilingan umumiy tamoyillar o'rtasida quyidagi ayrim tafovutlar mavjud:

- normativ usuldan farqli ravishda “Standart-cost” hisob tizimida xarajatlarning normalari o‘zgarishlarining alohida hisobi olib borilmaydi;

- xarajatlarning dastlabki hisoblangan normalari haqiqiy xarajatlarni standartlarga muvofiq holga keltirish uchun qat’iy belgilangan stavkalar sifatida ko‘rib chiqiladi;

- chetlanishlar paydo bo‘lganda standart normalari o‘zgarmaydi;

- ular butun hisobot davriga nisbatan barqaror bo‘lib qoladi.

“Standart-cost” hisob tizimidan farqli o‘laroq, normativ hisob ishlab chiqarishga yo‘naltirilgan bo‘lib, sotish jarayoniga mo‘ljallanmagan. Bu esa mahsulotning sotish bahosini belgilash va asoslashni qiyinlashtiradi.

Hozirgi vaqtda O‘zbekistonda buxgalteriya hisobi tizimini isloh qilish jarayoni bormoqda. U bozor iqtisodi va buxgalteriya hisobining xalqaro standartlari talablariga tobora ko‘proq muvofiqlashtirilmoqda. O‘zbekiston Respublikasi buxgalteriya hisobining “Hisob yuritish siyosati va moliyaviy hisobot” nomli 1-sonli BHMSiga ko‘ra korxonalarga haqiqiy va normativ tannarx bo‘yicha buxgalteriya hisobi obyektlarini baholash va aks ettirish, buxgalteriya hisobini yuritishning shakl va usullarini mustaqil belgilash huquqi berilgan. Masalan, normativ tannarx bo‘yicha tayyor mahsulotlarning sintetik hisobini tashkil etuvchi korxonalar yangi schyotlar rejasiga muvofiq q. 2800-“Tayyor mahsulotlar hisobi” schyotlarini qo‘llashlari mumkin. Bu schyot hisobot davrida ishlab chiqarilgan mahsulotlar haqidagi axborotlarni umumlashtirish va ularning haqiqiy ishlab chiqarish tannarxini normativ (standart) tannarxidan chetlanishlarini aniqlash uchun mo‘ljallangan.

Hisobot oyi tugaganda 2010-“Asosiy ishlab chiqarish” schyotida qayd etilgan mahsulotlarning haqiqiy ishlab chiqarish tannarxi shu schyot kreditidan 2810-«0mbordagi tayyor mahsulot» schyoti debetiga tuzatish provodkalari bilan o‘tkazilishi kerak. Bunda ishlab chiqarilgan tayyor mahsulot haqidagi axborot ikki xil bahoda shakllanadi: debet bo‘yicha haqiqiy ishlab chiqarish tannarxi, kredit bo‘yicha normativ tannarx. Oy oxirida 2810-«0mbordagi tayyor mahsulotlar hisobi» schyoti bo‘yicha debet va kredit oborotlarini taqqoslash bilan haqiqiy ishlab chiqarish tannarxining normativ tannarxdan chetlanishi aniqlanadi. Chetlanish summasi 2810-

«Ombordagi tayyor mahsulotlar hisobi» schyoti kreditidan 9100- «Sotilgan mahsulotlar (ishlar, xizmatlar) tannarxi hisobi» schyotlarining debetiga hisobdan shiqarilishi lozim. Har chorakda 2810-«Ombordagi tayyor mahsulotlar hisobi» schyoti yopiladi va kelasi chorakning boshiga cha qoldiqqa ega bo‘ladi.

Korxonalar amaliyotida normativ tannarx hisoblash tizimi orqali mahsulot tannarxini kalkulyatsiya qilish xarajatlar hisobini xalqaro “Standart-cost” hisob tizimiga muvofiqlashtirishni ta’minlaydi.

Hisob amaliyotida 2800-«Tayyor mahsulotlar hisobi» schyotlaridan foydalanishda mahsulotning haqiqiy tannarxi ishlab chiqarilgan, yuklab jo‘natilgan va sotilgan mahsulotlar bo‘yicha uning normativ tannarxidan chetlanishlari bo‘yicha mehnattalab hisob-kitoblarni amalga oshirish zaruriyati qolmaydi, chunki, tayyor mahsulotlar bo‘yicha aniqlangan chetlanishlar darhol 9100-«Sotilgan mahsulotlar (ishlar, xizmatlar) tannarxi hisobi» schyotlariga yozib qo‘yiladi, biroq, bu variant faqatgina mahsulot ishlab chiqarilgan va o‘sha chorakning o‘zida sotilgan bo‘lsagina sotilgan mahsulotning haqiqiy tannarxini aniqlashga imkon beradi.

Amaldagi schyotlar rejasi korxonalarda normativ tannarx bo‘yicha materiallar hisobini ikki usul bilan olib borish imkonini yaratadi:

- haqiqiy tannarx bo‘yicha;
- hisob baholari bo‘yicha.

Korxonalar hisob baholari sifatida materiallarni sotib olishda normativ yoki rejadagi qiymatdan, sotib olish yoki o‘rtacha baholar va h.k.dan foydalanishlari mumkin.

Birinchi usulga ko‘ra, 1000-«Materiallar hisobi» schyotlarida materiallarni sotib olish va tayyorlash bo‘yicha barcha haqiqiy xarajatlar aks ettiriladi.

Ikkinchi usulda, 1510-“Materiallarni tayyorlash va sotib olish hisobi” hamda 1610-“Materiallar qiymatidagi chetlanishlar hisobi” schyotlaridan foydalaniladi. Ushbu usullardan birontasini qo‘llashni korxona mustaqil belgilaydi va uni o‘z hisob siyosatida ko‘rsatadi.

Materiallarning sintetik hisobi normativ usul bilan olib borilganda materiallar kirimi haqiqiy tannarx bo‘yicha 1510— «Materiallarni

tayyorlash va sotib olish hisobi» schyotining debetida olib boriladi. Bunda kirim daftariga yozilgan materiallarning normativ qiymati 1000-«Materiallar hisobi» sschyotlari va sotib olingan mahsulotlarning haqiqiy tannarxining normativ tannarxidan chetlanishlari 1610-«Materiallar qiymatidagi chetlanishlar hisobi» schyotining debeti hamda 1510-«Materiallarni tayyorlash va sotib olish hisobi» schyotining kreditida aks ettiriladi.

Material va boshqa ishlab chiqarish zahiralarining schyotlar rejasida aks ettirilishidagi vaqt o'rtasidagi tafovut "Standart-cost" hisob tizimini qo'llashga salbiy ta'sir ko'rsatadi, chunki bir tomondan tayyor mahsulotlar zaxiralari va jo'natilgan tovarlar normativ tannarx bo'yicha har hisobot kunining oxirida aks ettirilsa, ikkinchidan material zaxiralari va tugallanmagan ishlab chiqarish haqiqiy tannarxi bo'yicha hisobot davrining oxirida qayd qilinadi.

7.3. "Direkt-costing" tizimi bo'yicha xarajatlarni hisobini tashkil etilishi

«Direkt-costing» usuli ishlab chiqarish hajmi bilan uning xarajatlari o'rtasida aloqalar va proporsiyalarni o'rnatish, ishlab chiqarishning hajmiga qarab uning daromad yoki zarari to'g'risida axborot olishga, ishlab chiqarish hajmini oshirganda yoki kamaytirganda mahsulot tannarxining o'zini tutishini bachorat qilishga imkon beradi. Doimiy xarajatlar miqdorini ajratish esa bu kalkulyatsiya qilish usulida ularning o'lchamining daromad hajmiga ta'sirini ko'rsatish imkonini beradi. Natijada «direkt-costing» tizimi o'zgaruvchan xarajatlarning, sotish narxining, ishlab shiqarilayotgan mahsulot tuzilmasining ta'siri ostida daromad hajmini va uning o'zgarib turishini aniqlash va qilingan tahlil asosida xarajatlar hamda korxonani boshqarish bo'yicha zarur bo'lgan chora-tadbirlar ko'rish uchun yo'l ochib beradi.

"Direkt-costing" hisob tizimi ham respublikamiz buxgalteriya hisobi uchun yangi tizimlardan hisoblanib, bugungi kunda iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda keng qo'llanilmoqda. Germaniya va Avstraliyada mazkur usul "qisman xarajatlar hisobi" deb ataladi. Britaniyada u "marjinal xarajatlar hisobi", Fransiyada "marjinal buxgalteriya" yoki "marjinal hisob"

degan nomlarni olgan. O'zbekistonda esa "cheklangan, to'liq bo'lmagan yoki qisqartirilgan tannarx hisobi" tushunchalari qo'llanilib kelmoqda.

G'arb mamlakatlarida marjinal daromad usulidan ishlab chiqarishni (ekstensiv) rivojlantirish modeli o'rniga yangi model intensiv rivojlanish modeli sifatida foydalanila boshlandi. Bunday modeldan foydalanish, o'z navbatida, xarajatlarni bevosita va bilvosita, asosiy va qo'shimcha, doimiy va o'zgaruvchan xarajatlarga aniq bo'lishni va shu asosda boshqarishning strategik vazifalarini hal etishni talab qiladi.

Shuni nazarda tutish kerakki, "Direkt-costing" tizimining paydo bo'lishi sof buxgalteriya hisobi bilan bog'liq edi. Hisob xodimlari o'sha davrda shunday xulosaga kelishdiki, barcha xarajatlar mazkur hisobot davriga va shu davrdagi ishlab chiqarilgan mahsulot bilan bog'liq, ya'ni ular mahsulot sotilgandagi hisobot davriga tegishli bo'lishi lozim.

"Direkt-costing" tizimining asosiy maqsadi korxona xarajatlarini ishlab chiqarish hajmi o'zgarishiga bog'liq holda doimiy va o'zgaruvchan xarajatlarga bo'lishdan iborat.

Dastlabki bosqichda tannarxga faqat o'zgaruvchan xarajatlar kiritilar edi, doimiy xarajatlar esa korxonaning moliyaviy natijalariga hisobdan chiqarilar edi. Direct-Costing-System (bevosita xarajatlar hisobi tizimi)ning nomi ham shundan kelib chiqqan, keyinroq "Direkt-costing" tizimi shunday hisob tizimiga aylandiki, unda tannarx faqat bevosita o'zgaruvchan xarajatlar qismida hisob qilinadigan bo'ldi. Mazkur nomdagi bir qator shartliliklar ana shundan kelib chiqqan.

Amaliyotda "Direkt-costing" tizimini turli variantlarda qo'llash imkoniyati mavjud. Bevosita xarajatlar bo'yicha kalkulyatsiyalashni ko'zda tutuvchi klassik "Direkt-costing" tizimida xarajatlarni kalkulyatsiyalash o'zgaruvchan xarajatlar bo'yicha amalga oshiriladi. Bunda ishlab chiqarish quvvatlaridan oqilona va to'liq quvvati bo'yicha foydalanish xarajatlarini kalkulyatsiyalash jarayoniga barcha o'zgaruvchan xarajatlar hamda umumishlab chiqarish xarajatlarining bir qismi kiradi. Bularning bar chasi ishlab chiqarish quvvatidan foydalanish koeffitsiyentiga muvofiq aniqlanadi.

"Direkt-costing" hisob tizimi quyidagi xususiyatlarga ega:

- hisobni birinchi navbatda marjinal daromad, ya'ni oraliq moliyaviy natijani aniqlashga yo'naltirilishi;

- mahsulotni faqat o'zgaruvchan xarajatlar nuqtayi-nazaridan hisobga olish va ishlab chiqarish tannarxini aniqlash;

- korxona bo'yicha doimiy xarajatlar hisobi va ularni yakuniy moliyaviy natijani aniqlash uchun operatsion foydani kamaytirishga qaratish;

- bahoni tezkor boshqarish jarayoni asosi sifatida marjinal daromadni aniqlash;

- sotish hajmi, tannarx va foyda o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik va munosabatni aniqlash;

- zararsizlik nuqtasini belgilash.

“Direkt-costing” hisobi tizimining asosiy afzalliklari quyidagilar:

- mahsulot tannarxini hisoblashdagi soddalashtirish va aniqlik (chunki, tannarx faqat o'zgaruvchan xarajatlar qismidagina rejalashtiriladi va hisobga olinadi);

- mahsulot turlari o'rtasida doimiy xarajatlarni shartli taqsimlash uchun murakkab hisob-kitoblar qilinmasligi (ular mahsulot tannarxi tarkibiga kiritilmaydi va moliyaviy natijalar hisobidan qoplanadi);

- rentabellik darajasi (zararsizlik nuqtasi, sotish hajmi), mahsulot bahosining quyi chegarasini aniqlash imkoniyati;

- mahsulotning xilma-xil turlari bo'yicha rentabellik darajasini qiyosiy ahlil qilish imkoniyati;

- mahsulot ishlab chiqarish va sotishning qulay dasturini aniqlash imkoniyati;

- o'zi ishlab chiqargan mahsulot yoki xizmatlar hamda ularni chetdan sotib olishdagi tanlov imkoniyati.

“Direkt-costing” hisob tizimi rahbarlarga korxona miqyosida va turli mahsulotlar bo'yicha marjinal daromadning o'zgarishiga e'tiborni kuchaytirishga imkon beradi, bunda yuqori rentabelli mahsulotni aniqlashda sotish bahosi va o'zgaruvchan xarajatlar summasi o'rtasidagi tafovut alohida mahsulotlar tannarxiga doimiy xarajatlarni kiritish natijasida yashirib qolmaydi. Erkin bozor raqobati sharoitida “Direkt-costing” hisob tizimi

korxonani boshqarish tizimi marketingning tarkibiy qismiga aylanadi.

Bundan tashqari, “Direkt-costing” hisob tizimi doimiy xarajatlar ustidan tezkor nazorat o‘rnatishga ko‘maklashadi, chunki tannarxni nazorat qilish jarayonida standart (normativ) xarajatlar (“Direkt- costing” hisob tizimi «Standart-cost» tizimi bilan birgalikda tashkil etiladi) yoki moslashuvshan smetalardan foydalaniladi. Modomiki, “Direkt-costing” tizimida standartlar qo‘llanilar ekan, bunda o‘zgaruvchan va doimiy xarajatlarga normalar belgilanadi. Shuni nazarda tutish kerakki, to‘liq tannarx hisobi tizimida qo‘shimcha xarajatlar taqsimlanmagan summasining bir qismi bir hisobot davridan boshqasiga o‘tadi, shu bois, ularni nazorat qilish sustlashadi. Bunday holda “Direkt-costing” tizimi qo‘shimcha xarajatlar taqsimlanishining mehnattalabligini kamaytirishga yordam beradi.

Shuningdek, “Direkt-costing” tizimining nazariy va amaliy jihatlarini tadqiq qilish unga xos bo‘lgan quyidagi kamchiliklarni aniqlashga imkon beradi:

- raqobat kurashida baholarni sun‘iy ravishda pasaytirish kuzatilsa, doimiy xarajatlar marjinal daromad hisobidan qoplanishi mumkin bo‘lmaydi, ya’ni korxona zarar ko‘ra boshlaydi;

- “Direkt-costing” tizimi muxoliflarining fikricha, bu tizim ishlab chiqarilgan mahsulotning to‘liq tannarxini schyotlar tizimida aniqlash mushkul. Shu bois, tayyor mahsulot yoki tugallanmagan ishlab chiqirishning to‘liq tannarxini aniqlash zarur bo‘lganda shartlidoimiy xarajatlarni qo‘shimcha tarzda taqsimlash talab etiladi;

- faqat ishlab chiqarish tannarxi, ya’ni moddalarni qisqartirilgan nomenklatura nuqtayi-nazaridan hisob olib borish hisob talablariga javob bermaydi, chunki bunda zaruriy mahsulotning to‘la tannarxi hisob-kitob qilinmaydi.

“Direkt-costing” tizimini O‘zbekiston korxonalarini boshqarishda qo‘llashning imkoniyatlari va maqsadga muvofiqligini tahlil etish tadqiqotning navbatdagi bosqichi hisoblanadi.

Mustaqillik yillarigacha mahsulotning to‘liq tannarxini kalkulyatsiya qilish O‘zbekiston buxgalteriya hisobi uchun an’anaviy hisoblangan. Undagi hisob

mahsulotning to'liq tannarxi haqida ma'lumotlar olishga qaratilgan. Bu variantda mahsulot tannarxi doimiy va o'zgaruvchan, asosiy va qo'shimchalarga, bevosita va bilvosita, uzluksiz ishlab chiqariladigan va davriyga bo'linishidan qat'i nazar, unga korxonaning barcha xarajatlari kiradi. Bevosita mahsulotga taalluqli bo'lmaydigan xarajatlar hisobot davrimobaynida yig'ibtaqsimlovchi schyotlarda to'planadi, so'ngra hisobsiyosati bo'yicha tasdiqlangan bazaga mutanosib ravishda mahsulot tannarxiga o'tkaziladi, biroq bu variantda mahsulot birligi tannarxi mahsulotni ishlab chiqarish hajmi o'zgarganda o'zgarishi hisobga olinmaydi.

Agar korxona mahsulot ishlab chiqarish va sotishni kengaytirs, mahsulot birligi tannarxi pasayadi, agar korxona mahsulot ishlab chiqarish hajmini qisqartirs, tannarx o'sadi. Bunday sharoitda O'zbekiston korxonalarida "Direkt-costing" tizimini qo'llash zarurligi va maqsadga muvofiqligi dolzarb bo'lib qoladi.

"Activity Based Costing (ABC)" tahlilining tavsifi

AQSH, G'arbiy Yevropa va Yaponiyada faoliyat turlari bo'yicha xarajatlarni kalkulyatsiya qilish usuli keng tarqalgan bo'lib, (active based costing, ABC)²⁹, u qo'shimcha xarajatlarni bosiqshma-bosqich kiritish uchun ishlab chiqarish va buxgalteriya hisobining integratsiyasini, ularning maqsadga muvofiqligini aniqlashni va loyihalashtirish vaqtida tartibga solishning zarur bo'lishini mahsulot, ishlar, xizmatlar tannarxini kalkulyatsiya qilish jarayonlarini amalga oshirish orqali hisoblashni ko'zda tutadi. Ushbu usulni ishlab chiqaruvchilar birgalikdagi xarajatlar faqatgina ishlab chiqarish hajmiga emas, balki ishlab chiqarish jarayonining murakkabligiga, uning tashkil etilishi va mahsulot assortimentiga bog'liq bo'lishini taxmin qiladilar. Shuning uchun kalkulyatsiya jarayonlari quyidagicha bo'ladi ³⁰:

²⁹ Activity-Based Costing and Management Solutions to Traditional Shortcomings of Cost Accounting. David K. Narong, PE CCE CEP PSP. Cost Engineering Vol. 51/No. 8 AUGUST 2009

³⁰ Juras P. Blue Ridge Manufacturing: Activity-Based Costing and Strategic Cost Analysis // Management Accounting, December, 1994, p. 57 - 59.

Методы учета и управления затратами предприятия [Электронный ресурс]: <http://sibac.info/11747/> (дата обращения: 29.04.2014)

- 1) xarajatlarni shakllantiruvchi omillar aniqlanadi;
- 2) resurslar xarajatlar markazlari bo'yicha guruhlanadi (iste'mol joylari bo'yicha) va faqat keyingina - mahsulot turlari bo'yicha guruhlanadi;
- 3) qo'shimcha xarajatlarning taqsimlanishi turlicha baza ko'rsatkichlari (maxsus ravishda ishlab chiqarish jarayonida).

Ko'pchilik mutaxassislarining fikricha, ABC usuli yordamida har bir mahsulot turining tannarxi va rentabelligi yanada sifatliroq namoyon bo'ladi. Bu yerdan korxonaning bozorda tutgan o'rni, uning o'ziga xosligi va tanlab olingan biznes-strategiyaning optimalligining yanada to'liqroq aniqlanadi. Ushbu usulning salbiy jihati shundaki, u murakkab va chiqim ko'pligidir³¹.

ABC hisob tizimi ("Activity-Based Costing") javobgarlik markazlari bo'yicha tannarx hisob-kitobini "Direkt-costing" usulidagi kabi doimiy (fixed costing) va o'zgaruvchan (variable costing) xarajatlarga bo'lib hisobga olishni, ammo asosiy e'tiborni faoliyat turlari va funksional xizmatlarga qaratishni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi. Mazkur tizim bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlar, jumladan Yevropa va Amerika korxonalari amaliyotida keng qo'llaniladi. Binobarin, boshqaruv hisobining asosiy vazifalarini hal etish uchun xarajatlarni doimiy va o'zgaruvchanga bo'lish usulini qo'llash hamma sohada ham samara bermagach, xarajatlar haqida ishonchli axborotni olishning yangi usullarini qidirib topish ABC hisob tizimining paydo bo'lishiga olib keldi.

ABC tizimida korxona ishchi operatsiyalar to'plami deb qaraladi. Ish jarayonida resurslar iste'mol qilinadi (materiallar, ish haqi, jihozlar) va muayyan natija yuzaga keladi. Resurslardan foydalanishni hisobga olgan holda parallel ravishda murakkab ishchi operatsiyalarini eng oddiy qismlarga bo'lib chiqish yo'li bilan korxonadagi ishlar miqdori va ketma-ketligini aniqlash "ABC"ni qo'llashning boshlanish bosqichi hisoblanadi.

ABC doirasida mahsulotlarni ishlab chiqarishdagi ishtirokiga qarab ishlar to'rtta tarkibiy qismga ajratiladi: Unit Level (donali ish), Batsh Level (to'plamli ish), Produst Level (mahsulotli ish) va Fasility Level (umumishlab chiqarish xarajatlari). Bunday tasnif xarajatlar va turli ishlab chiqarish jarayonlari

³¹СМ^ТОВа Н. Таргет-костинг позволяет управлять себестоимостью // Консультант. 2006. № 7.

o'rtasidagi quyidagi bog'liqlikni o'rganishga asoslanadi: mahsulot birligini ishlab chiqarish, buyurtmani ishlab chiqarish, mahsulotni ishlab chiqarish.

Bunda xarajatlarning ishlab chiqarish jarayoniga bog'liq bo'lgan yana bir muhim kategoriyasi hisobga olinmaydi - bu butun korxona faoliyatini ta'minlovchi xarajatlardir.

Dastlabki ush toifa, aniqrog'i, ularga sarflangan xarajatlar bevosita ma'lum bir mahsulotga tegishli bo'lishi mumkin, biroq umumishlab chiqarish xarajatlari natijalarini biron-bir mahsulot turiga tegishli qilib ko'rsatib bo'lmaydi, shu bois, ularni taqsimlash uchun turli arifmetik hisob-kitoblardan foydalanishga to'g'ri keladi.

Faoliyat turiga sarflangan hamma resurslar uning qiymatini tashkil etadi. Korxonaning barcha faoliyat turlari ularni boshqarish uchun sarflangan xarajatlar bilan solishtirib chiqilishi kerak. Ko'pincha xarajatlar moddasi qaysidir bir faoliyat turiga mos keladi. Masalan, "Ta'minot bo'limi ish haqi" "Ta'minot" ishi jarayoni qiymatiga kiradi.

Shu bilan birga "Boshqaruv binosi ijarasi" xarajat moddasi mutanosib ravishda "Ta'minot", "Ishlab chiqarish", "Marketing" va h.k. xarajat moddalari bo'yicha taqsimlab chiqilishi kerak.

ABC tizimiga ko'ra faoliyat turining natijasi cost-drayver indeks o'lchamiga, ya'ni taqsimot bazasiga ega bo'lishi muhimdir.

Masalan, «Ta'minot xarajatlari moddasi uchun» "Sotib olishlar miqdori" cost-drayver bo'la oladi, "Sozlash" moddasi uchun "Sozlashlar miqdori".

ABCni qo'llashning ikkinchi bosqichi cost-drayver hisob-kitobi va ularning har bir resurslarini iste'mol qilish ko'rsatkichlaridan iborat. Bu ko'rsatkich ish bajarilishi birligi qiymatiga ko'paytiriladi.

Mahsulot tannarxini hisoblash jarayoni ABC tizimini amaliyotga qo'llashning uchinchi bosqichini tashkil etadi.

Korxonani faoliyat turlari va funksional xizmatlarini ABC tizimida hisobga olish, shuningdek investitsiyalash, xodimlar hisobi, kadrlarni boshqarish kabi sohalar faoliyatini sifatli baholashga imkon beradi.

7.5. Mahsulot tannarxini kalkulyatsiya qilishning boshqa zamonaviy usullari

Zamonaviy makro va mikroiqtsodiyot uchun xarajatlarni qisqarish konsepsiyasiga asoslangan tamoman yangi boshqarish usullari zarur. Yaponiyada 1960-yillarda yuzaga kelgan «Target-costing» tizimi aynan shunday innovatsiya hisoblanadi.

Target-costing tizimining tamoyillari har doim mahsulotning yangi turlari va modellarini ishlab chiqaradigan hamda mavjudlarini takomillashtirib boradigan innovatsion yo‘nalishdagi ishlab chiqarish korxonalarida amalga oshadi. Target-costingdan 80 foizgacha yirik yaponiya kompaniyalari (Toyota, Nissan, Sony, Matsushita, Nippon Denso, Daihatsu, Sannon, NES, Olympus, Komatsu va boshqalar), shuningdek taniqli amerika va Yevropa kompaniyalarining talay qismi (Daimler/Shrysler, ITT Automotive, Saterpillar, Proster & Gamble i dr.) foydalanadi va ular yuqori sifatga hamda mahsulotning rentabelligiga erishadilar³². Yangi mahsulotni loyihalashtirish bosqichida amalga oshiriladigan «target-costing»ning bir qismi sifatida xarajatlarni boshqarish usullari tizimi bo‘lmish «kayzen-costing» xizmat qilishi mumkin va u maqsadli tannarxga yo‘naltirilgan bo‘ladi. Ushbu tizim xarajatlar darajasi ustidan tezkor nazoratning uzluksizligiga asoslangan bo‘ladi³³.

Bizningcha, «Target-costing» va «kayzen-costing» to‘g‘risidagi axborotni umumlashtirib aytishimiz mumkinki, ushbu xarajatlarni boshqarish tizimiga ega bo‘lgan korxonalar keskin raqobatchilik sharoitida ustunlikka ega bo‘ladilar, biroq ular sezilarli ravishda inson omiliga bog‘liq bo‘ladilar.

Yuqorida keltirilgan xarajatlarni boshqarish tizimlaridan tashqari, xo‘jalik yurituvchi subyektlar tomonidan, shuningdek, Benschmarking, LifeSysleCosting (LSS), funksional qiymat tahlili kabi yuqori samarali usullar qo‘llaniladi³⁴.

Benschmarking usulining mohiyati shundaki, korxona ko‘rsatkichlari raqobatchilarning eng yaxshi ko‘rsatkichlari bilan solishtiriladi, asosi

³² Tanaka T. «Target costing at Toyota», Journal of Cost Management, Vol. 7 No. 1, Spring, 1993, p. 4-11.

³³ ^a3oB M.M., KyprapaB IO.A. «Target cost», «Kaizen costing» i «Standard cost» v paMKax единой системы управления затратами преАnp^TM // Инновационное pa3Bnраe экономики POCCTP AKaAeMHHecKиm и межвузовский сборник шучный трудов. - СПб.: Издательство PГTMУ, 2004. - С. 108-111.

³⁴ Управление затратами на предприятии: Учебное пособие. 2-е изд., перераб. и доп. - В.Г.Лебедев, Т.Г.Дроздова, В.П.Кустарев, А.Н.Асаул, И.Б.Осорьева; Под общ. ред. Г.А.Краюхина. - СПб.: Издательский дом «Бизнес-пресса^», 2003.

pozitsiyalar bo'yicha orqada qolishlar aniqlanadi, mahsulot chiqarilganda bozorda olish mumkin bo'lgan eng yaxshilari bilan solishtirilganda ana shu orqada qolishlarning sabablari topiladi va mahsulot sifatini oshirish uchun imkoniyatlar izlanadi. Biroq esda tutish kerakki, bu usulni zamonaviy keskin raqobatchilik muhitida tuzish muammoli bo'lgan solishtirma bazalar mavjud bo'lmaganda qo'llab bo'lmaydi. Ushbu usul uchta turga ajratiladi: Best Prastise, Bestin Slass va Best of Best³⁵.

- Best Prastise usulida ishning eng yaxshi amaliyotiga erishishga intilishda korxona faoliyatining samaradorligi jahondagi ishlab chiqarish ilg'orlarining ko'rsatkichlari bilan solishtiriladi;

- Bestin Slass tashkilot faoliyatining samaradorligini muayyan faoliyat turidagi yetakchi raqobatchilar bilan solishtirishdan iborat;

- axborotni olish va ma'lumotlarning solishtirma bazalarini tuzish borasida eng murakkab bo'lib, Best of Best usuli hisoblanadi va u alohida ichki jarayonlarni yetakchi firmalar ko'rsatkichlari bilan solishtirishga asoslangan bo'ladi.

Mahsulot hayotining to'liq siklining qiymatini aniqlash, uni loyihalashtirishdan boshlab ishlab chiqarish tugallanishigacha bo'lgan davrni olib qaralganda mahsulotni hayotiy davr xarajatlarini boshqarish konsepsiyasini namoyish etadi. (LSSLife Sysle Costing)³⁶.

Ushbu konsepsiya doirasida xarajatlar tarkibini sifatli tahlil qilish va tashkilot faoliyatining boshqa natijaviy ko'rsatkichlari asosida mahsulot hayotiy davrining bosqichlarini o'z vaqtida aniqlash tashkilotning strategik rivojlanishining bundan keyingi xatarlarini topishga yordam berishi mumkin. Ushbu usulning tamoyili mahsulotni loyihalashtirish jarayonidayoq mahsulotni ishlab chiqarishga ketadigan xarajatlarni bashorat qilish va boshqarishdan iboratdir.

Korxona xarajatlarini boshqarish jarayonida ko'pincha funksional- qiymat tahlili (FSA) qo'llaniladi. Bu usul ishlab chiqarish va mahsulotni chiqarish xarajatlarini minimallashtirishga parallel ravishda moddiy va mehnat resurslarini qo'llash samaradorligini oshirish orqali sifatli ko'rsatkichlarni va mahsulotning

³⁵Иванов И.Н., Фукова Д.Ю. Конкурентный анализ. Бенчмаркинг // Экономический анализ: теория и практика, 2009. № 22.

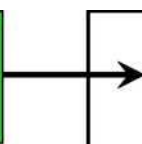
³⁶ Bayou, M. E., A. Reinstein, et al. (2011). To tell the truth: A discussion of issues concerning truth and ethics in accounting. *Accounting, Organizations and Society* Vol.36(2): 109-124.

Jones, M. J. (2010). Accounting for the environment: Towards a theoretical perspective for environmental accounting and reporting. *Accounting Forum* Vol.34(2): 123-138.

mo'ljallanish ko'rsatkichlarini saqlab qolishga asoslangan.

Bizningcha, ushbu usul iqtisodiy jihatdan eng samarali hisoblanadi, chunki uni qo'llash natijasida korxona o'z faoliyatining asosiy maqsadiga erishishi, ya'ni bir vaqtning o'zida mahsulotning sifati va iste'molchilik xususiyatlarini oshirib, xarajatlarni funksional zarur bo'lgan miqdorgacha kamaytirishga erishishi mumkin bo'ladi.

Shuningdek, xarajatlarni boshqarishda «Toyota» kompaniyasining xarajatlarni boshqarish usuli ham ajralib turadi. «Toyota» kompaniyasining

xarajatlarni boshqarish tizimi tannarxni pasaytirish siyosatini tashkillashtirilgan va maqsadga yo'naltirilgan ravishda amalga oshirish,

pul mablag'larini yangi tovarlarga investitsiyalash, ishlab chiqarish jarayoniga jalb etilgan ko'plab odamlarning harakatlarini muvofiqlashtirish va birgalikdagi hamkorlik bilan qo'yilgan maqsadlarga erishish imkonini beradi³⁷ (7.1-rasm).

Tannarxni boshqarish (Yosan Kanri)

³⁷ Shimizu K. Transforming Kaizen at Toyota // Working Paper, Okayama University, 2000.

Tanaka T. «Target costing at Toyota», Journal of Cost Management, Vol. 7 No.1, Spring, 1993, p. 4-11.

Maqsad	Tannarxni maqsadli kamaytirish	Target-costing (Genka Kikaku): — har bir model bo'yicha xarajatlarni boshqarish; — ishlab chiqarish va texnik bo'limini birga qatnashishi.	Kayzen-costing (Genka Kaizen): — loyihalarni guruhlash; — benchmarking.
	Maqsadli tannarx		T Kayzen va uning tarqalishi
Narx		Mah sulot yaratish	Tannarxni qo'llab-quvvatlash (Genka Iji): — chetlanishlarni Ishlab chiqarish boshqarish.

7.1- rasm. «Toyota» kompaniyasida
boshqarish tizimi³⁸

xarajatlarni

Yuqoridagi 7.1-rasmda keltirilgan xarajatlarni boshqarish tizimiga muvofiq «Target-costing» ham, «kayzen-costing» ham deyarli bitta vazifani bajaradi, biroq ular mahsulot ishlab chiqarish davrining turli pog'onalarida va turli usullar bilan hal qilishadi. Ikkala konsepsiyalar yakuniy mahsulotning butun xarajatlari va tannarxining ayrim moddalari darajasini maqbul darajagacha pasaytirish uchun mo'ljallangan bo'ladi, biroq agar biz mahsulotning hayot siklini ikkiga - rejalashtirish va ishlab chiqish bosqichiga ajratsak, «target-costing» bu vazifani birinchi bosqichda, «kayzen-costing» esa ikkinchi bosqichda hal qiladi. Bu ikkala tizim korxonaga juda yuqori raqobat muhitida yengib chiqish imkonini beradi. Natijada raqobatchilarga nisbatan tannarxining yanada pastroq darajasiga erishish va bozorning tegishli sektorlarini qo'lga kiritish yoki ushlab qolish uchun qulay bo'lgan narx siyosatini tanlashda namoyon bo'ladi³⁹.

Bu yerda «target va kayzen-costing» tizimlarining yaponiya kompaniyalarida birga qo'llanilishining bitta muhim o'ziga xos jihatini ta'kidlash lozim. Mahsuloti uzoq hayotiy davri bilan xarakterlanadigan sanoatning an'anaviy sohalarida asosiy e'tibor aynan «kayzen costing»ga qaratiladi, va aksincha, ishlab chiqariladigan mahsulotlari qisqacha hayot davriga ega bo'lgan innovatsion sohalarda birinchi o'ringa «target-costing» chiqadi⁴⁰.

Mashinasozlik sanoati tarmog'iga kiruvchi «Toyota» kompaniyasi og'ir sanoat tarkibiga kiradi. Ta'kidlash kerakki, mashinasozlik sanoatida ayrim turdagi mahsulotlarni ishlab chiqarishda qora metallurgiya sanoati korxonasining ba'zi tayyor mahsulotlari xomashyo sifatida ishlatiladi. Mashinasozlik sanoatining ishlab chiqarish texnologiyasi, mahsulot ishlab chiqarishga sarflanadigan xarajatlarini o'xshashligini inobatga olsak, dunyoda e'tirof etilgan bir qator korxonalar tomonidan samarali ravishda qo'llanilib kelinayotgan «Toyota»

³⁸ Shimizu K. Transforming Kaizen at Toyota // Working Paper, Okayama University, 2000.

Tanaka T. «Target costing at Toyota», Journal of Cost Management, Vol. 7 No. 1, Spring, 1993, p. 4-11.

³⁹ Shimizu K. Transforming Kaizen at Toyota // Working Paper, Okayama University, 2000.

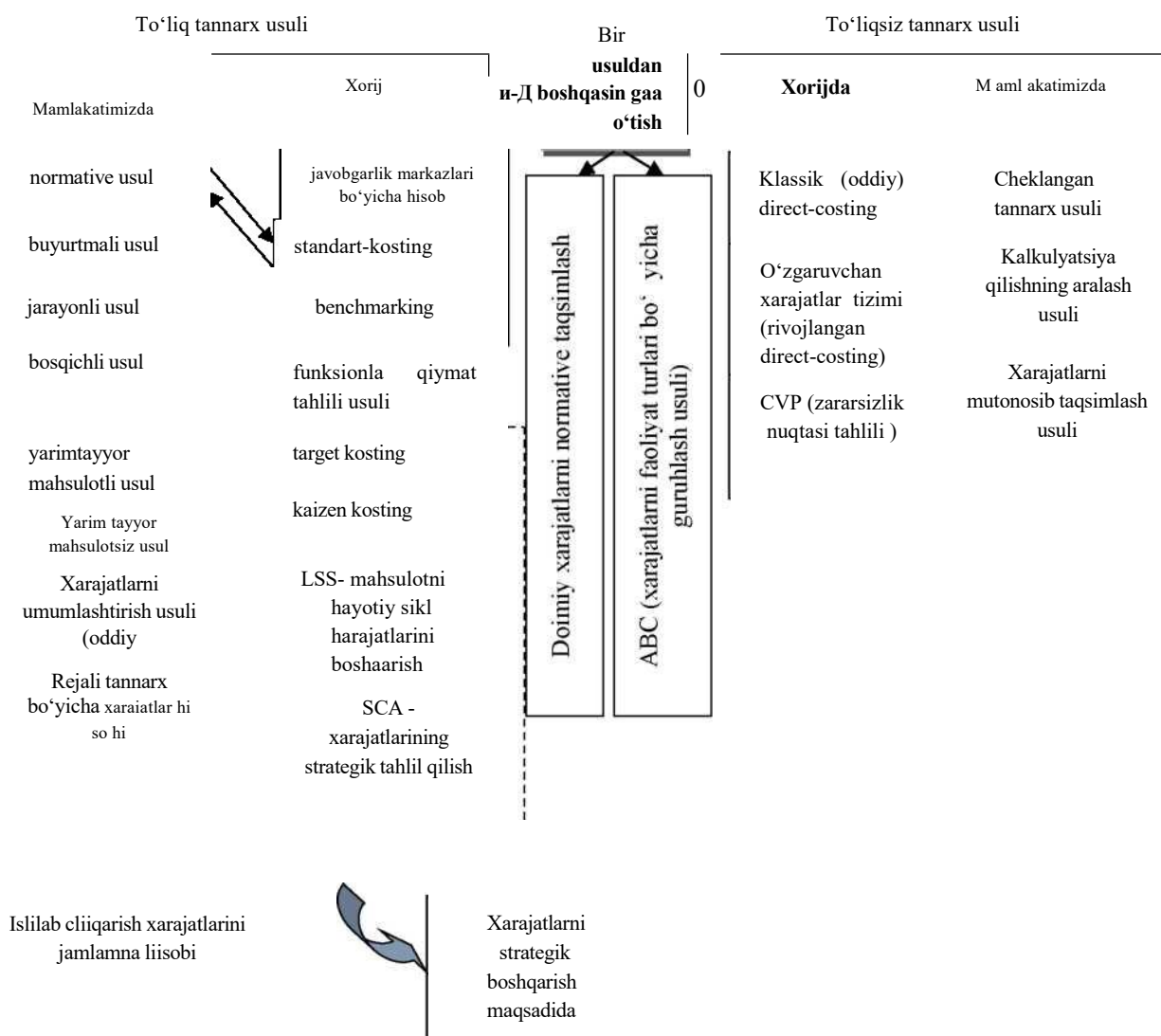
⁴⁰ ^a3oB M.M., Курганов Ю.А. «Target cost», «Kaizen costing» и «Standard cost» в рамках едитай системы управления затратами предприятия // Инш- вационное развитие экономики России. Академический и межвузовский сборник научных трудов. - СПб.: Издательство РГГМУ, 2004. - С. 108-111.

kompaniyasini xarajatlarni boshqarish tizimidan qo'yilgan maqsadga muvofiq ravishda, takomillashtirib tatbiq etishimiz mumkin bo'ladi.

yutuqlari va kamchiliklariga suyanib, sanoat korxonalarida boshqarish tizimlaridan bittasini yoki ikkita va undan ortiq usullarning birlashishidan hosil bo'lgan boshqarish modelini qo'llab, xarajatlarni strategik boshqaruviga erishish maqsadga muvofiqdir.

Fikrimizcha, yuqoridagi xorij kompaniyalarining xarajatlarni boshqarish va kalkulyatsiya qilish tizimlarini tahlil qilib, sanoat korxonalari xarajatlarini hisobga olinishini o'zaro bog'liqligini quyidagicha ajratish mumkin bo'ladi:

Xarajatlarni kalkulyatsiya qilish tizimi

7.2- rasm. Xarajatlarini hisobga olish va kalkulyatsiya qilish tizimlarining o'zaro bog'liqligi.

V.B.Ivachkevichning fikricha, xarajatlarni hisobga olish usulini tanlab olish, shuningdek ularni sinflash qanday boshqaruv vazifasini hal qilish lozimligiga bog‘liq bo‘lib, boshqaruv hisobidagi milliy va xalqaro tajribani tahlil qilib, ishlab chiqarish kompaniyalari oldida turgan quyidagi asosiy vazifalarni ajratish mumkin⁴¹:

1. Ishlab chiqarilgan mahsulot tannarxini hisoblash va olingan daromad miqdorini aniqlash.
2. Boshqaruv qarorini qabul qilish va rejalashtirish.
3. Mas’uliyat markazlarining ishlab chiqarish faoliyatini nazorat qilish va tartibga solish.

Ushbu usul “Mas’uliyat markazlari bo‘yicha xarajatlarni boshqarish usuli” deb ataladi. Boshqa uslubiyotlar rejalashtirish muammosini miqdoriy jihatdan qarab chiqsa, mas’uliyat markazlari bo‘yicha boshqarish ushbu jarayonga menejmentni kiritish masalasi bilan bog‘liqdir. Bunday tizim har bitta mas’uliyat markazi bo‘yicha rejalashtirilgan xarajatlarning erishilgan darajasiga mos kelishini o‘lchaydi (baholaydi).⁴²

Xarajatlarni paydo bolish joyi bo‘yicha hisobga olish korxona xarajatlarining gorizontal tuzilmasi to‘g‘risida tasavvur beradi, bunday tizimda bilvosita xarajatlarni rejalashtirish, hisobga olish va nazorat qilish amalga oshiriladi. Ushbu xarajatlarni paydo bolish joyida hisobga olinadigan va rejalashtiriladigan xarajatlar uning uchun bevosita hisoblanadi.

Xarajatlarni kelib chiqish joyi bo‘yicha hisobga olish, birinchidan xarajatlarni doimiy va o‘zgaruvchanlariga ajratish bilan tashkil etiladi, ikkinchidan, rejali (me‘yoriy) xarajatlar va ularning haqiqiylaridan chetlashishlarini baholashga asoslanadi. Taqsimlash bazalari sifatida alohida mashina soatlari va odam soatlarini ajratishadi. Bunday hisobga olishning yutug‘i shundaki, bunda ularning me‘yorlardan turlicha chetlashishlarini hisoblash va bu chetlashishlarni bevosita paydo bo‘lish joyi bo‘yicha

⁴¹ Ивашкевич В.Б. Организация управленческого учета ш ^игр^ ответственности и место формирования затрат // Бухгалтерский учет. 2008. — № 5. — С. 56-59.

⁴²Курганов А.Ю. Построение стратегической модели управления затратами в машиностроении // Автореферат диссертации та сонскание ученой отешни кандидата экономических таук / СПбГУЭФ. - СПб.: Изд^ СПбГУЭФ.-2009

xarajatlarni hisobga olish varag'ida bevosita ko'rsatish mumkin bo'ladi.⁴³

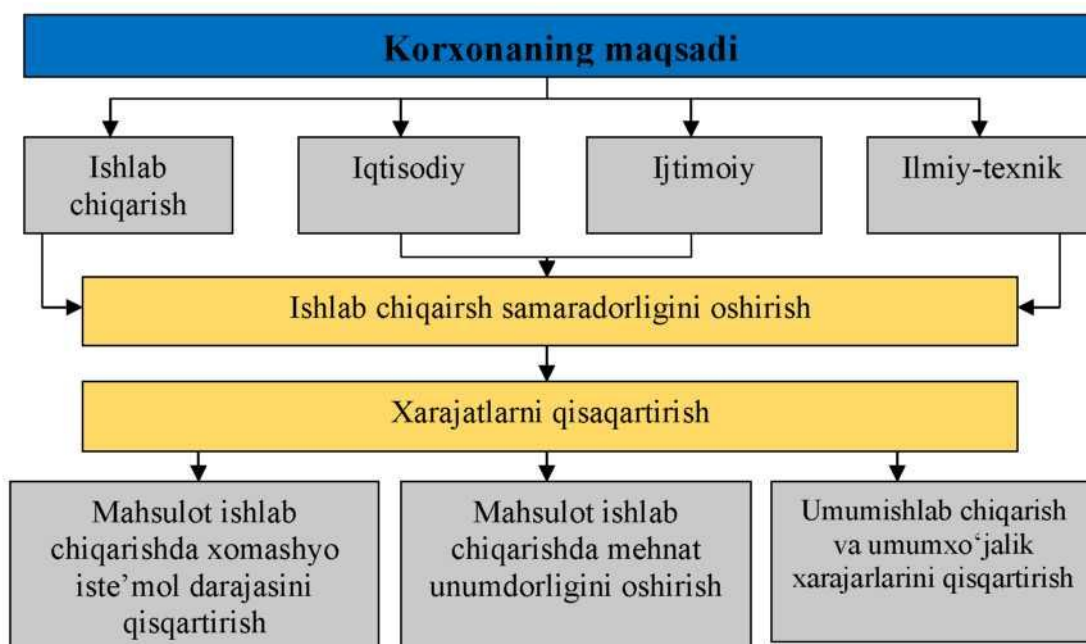
Xarajatlarning tashuvchilari bo'yicha hisobga olish to'liq yoki qisman xarajatlarni hisobga olish sifatida tashkil etilishi mumkin. «Direkt-costing» tizimi bo'yicha mahsulot tannarxini kalkulyatsiya qilishda doimiy xarajatlar tashuvchilar o'rtasida taqsimlanmaydi. Bu tizim yana «xarajat statistikasi» deyiladi, chunki unda tashuvchilar bo'yicha xarajatlar o'rtacha qilib olinadi va firmani boshqarish uchun bunday kalkulyatsiya qilish nomaqbul deb hisoblanadi, biroq u davlat organlariga narxni shakllantirish uchun axborot taqdim etadi.

Xarajat tashuvchilari bo'yicha natijalarni hisobga olish mahsulotning sotilish narxi va uning tannarxini solishtirish yo'li bilan natijalarni aniqlash uchun qo'llaniladi. U yoki to'liq tannarxning hisobiga, yoki o'zgaruvchan xarajatlarni hisobiga asoslanishi mumkin. «Direkt-costing» tizimi bo'yicha natijalarni hisobga olishni tashkil etishda mahsulot birligiga to'g'ri keladigan o'zgaruvchan xarajatlar mahsulot narxidan chiqarib tashlanadi va shu farq asosida mahsulotga to'g'ri keladigan brutto-daromad (qoplash summasi yoki marjinal daromad) hisoblanadi. Qoplash summasi kattaligi (marjinal daromad) mahsulotning doimiy xarajatlarni qoplashni va xuddi o'sha hajmda korxona daromadiga kirishini ko'rsatadi.

Xarajatlarni boshqarishda Rossiya, Yevropa va boshqa xorij mamlakatlarida menejment vazifasiga strategik rejalashtirish, byudjetlashtirish, loyihalarni boshqarish, sifatni boshqarish va hokazolar kiritila boshlandi. Shuning uchun boshqaruv hisobi deganda xarajatlarga tegishli bo'lgan moliyaviy axborotni yig'ish va tahlil qilishdan tashqari deyarli barcha biznes jihatlarini boshqarish tuchuniladi va buning uchun muayyan tartibda tizimlashtirilgan moliyaviy va moliyaviy bo'lmagan axborot zarur bo'ladi.

Dunyoda metall ishlab chiqarish bo'yicha mahsulot ishlab chiqarish tannarxi eng past bo'lgan kompaniyada xarajatlarni boshqarish aniq maqsadga yo'naltirilib tashkil etilgan. Bu kombinat to'liq ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanadi va to'liq o'zini o'zi resurslar bilan ta'minlaydi. Quyidagi 7.3-rasmda kombinat xarajatlarni boshqarish tuzilmasi keltirilgan.

⁴³ Управление затратами На предприятии: учебное пособие №. 2-е изд., перераб. и доп. - В.Г.Лебедев, Т.Г.Дроздова, В.п.Кусгарев, А.Н.Асаул, И.Б.Осорьева; Шд общ. ред. Г.А.Краюхина. - СПб.: Издательский дом «Бизнес-пресса», 2003.

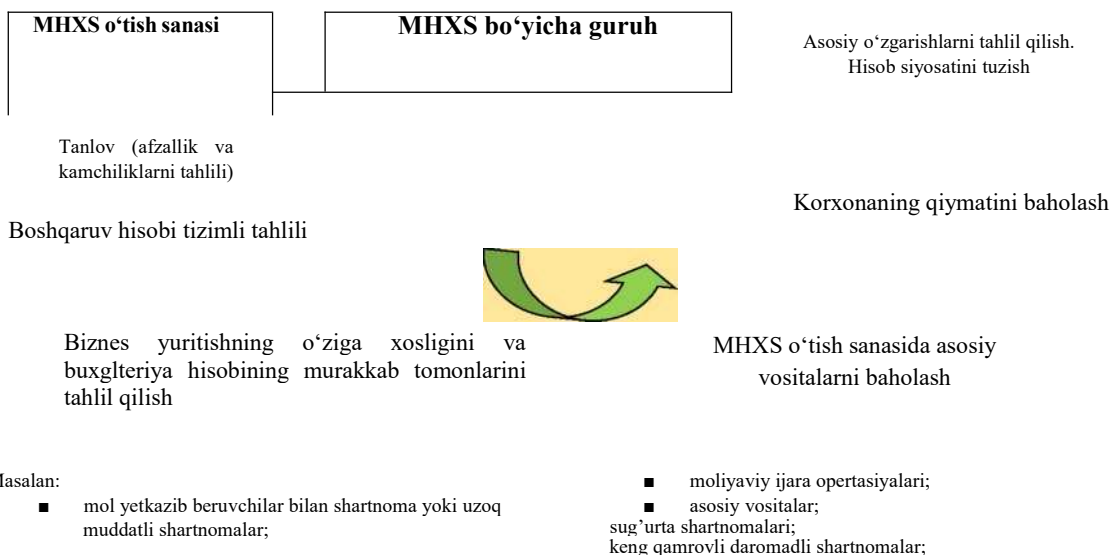

7.3-rasm. Xarajatlarni boshqarish maqsadining tuzilishi⁴⁴

Kompaniya faoliyati to'g'risidagi axborotni shakllantirish uchun qo'llaniladigan eng optimal, ratsrnnal va asosiy "biznes tili" bo'lib buxgalteriya hisobi xizmat qiladi. Buxgalteriya hisobining zamonaviy tizimining asosiy xarakteristikasi bo'lib, xalqaro standartlashtirish xizmat qiladi va xalqaro darajada buxgalteriya hisobi va hisoboti tizimi doirasida uni amalga oshirish uchun muhim vosita bo'lib moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari (MHXS) hisoblanadi.

Xorijiy tajribasi shuni ko'rsatadiki, ishlab chiqarish xarajatlarini guruhlashtirish va taqsimlash shunday tashkil etiladiki, natijada mahsutot ishlab chiqarish va sotish jarayonida daromadning shakllanishini tezkor nazorat qilish mumkin bo'lsin va shuning uchun xarajatlar moddalarning minimal miqdori bo'yicha guruhlanadi.

Shunday qilib, MHXS usullarini qo'llash ham ijobiy, ham salbiy iqtisodiy oqibatlarga olib keladi, xususan xalqaro amaliyot ishlab chiqarish xarajatlari bo'yicha tannarxni moliyaviy natijalar hisobiga me'yordan ochib ketgan xarajatlarni qoplash bilan shakllantirilishini ko'zda tutadi. MHXS qoidalarini qo'llash korxonani boshqarish imkoniyatlarini takomillashtirish va kengaytirishga yo'l ochib beradi.

7.4- rasm. MHXS shakllantirish

asosida korxona o'z vazifalarni

7.5- metodikasi.

So'nggi bir necha yillar davomida, masalan, Germaniya, Fransiya va Avstriya korxonalari konsalting firmalari yordamida xarajatlar va natijalarning hisobi (KLR) va ko'rsatkichlar tizimi (BSS) kabi kontrolling usullarini muvaffaqiyatli tatbiq etishmoqda⁴⁴.

“Xarajatlar va natijalar hisobi”⁴⁵, tijorat sektorida ko'p yillar davomida qo'llanilmoqda va u “raqobat sharoitida omon qolish yo'li” deyiladi. “Xarajatlar va natijalar hisobi” boshqaruv qarorlarini qabul qilish, optimal modellarni ishlab chiqish uchun baza bo'lib xizmat qiladi. G'arb korxonalaridagi menejment nazariyalari “Xarajatlar va natijalar hisobi” faoliyatning xarajatlari va natijalarini boshqarishda samarali boshqaruv tizimini yaratishga imkon beradigan asosiy kontrolling instrumenti sifatida ko'rib chiqishmoqda. Xarajatlarni va natijalarni hisob qilish xarajatlarni va natijalarni boshqarish bo'yicha iqtisodiy yo'naltirilgan jarayon uchun zarur bo'lgan axborotni taqdim etadi, erishilgan natijalar va sarflangan resurslar o'rtasidagi o'zaro aloqalarni belgilash orqali xarajatlarning “shaffof” ligini ta'minlaydi.

“Xarajatlar va natijalar hisobi” uchta blokdan iborat tizimni ifoda etadi:⁴⁶ xarajat turlari bo'yicha hisob, xarajatlarning paydo bo'lish joyi bo'yicha hisob va ularning tashuvchilari bo'yicha hisob. “Xarajatlar va natijalar hisobi”ni tatbiq

⁴⁴ **The Cost of the Workforce:** Understanding the Value of Workforce Analytics By Katherine Jones, Ph.D. and Roger Sturtevant, Mercer. May 2016. www.ihrim.org.

⁴⁵ Мишин Ю.А. Управленческий учет: управление затратами и результатами хозяйственной деятельности. — М.: Дело и Сервис, 2007. — 175 с.

⁴⁶ Драгункина Н.В., Приходько А.В., История экономических учений, М., «Экзамен», 2005 г., с. 130.

etish maqsadi va boshqaruv hamda moliyaviy hisob rivojlanishining joriy darajasiga bog‘liq ravishda har qanday yondashuv qo‘llanilishi mumkin. Masalan, 1997-yilda Arthur D.Little firmasi tomonidan yetakchi iqtisodchi olimlar guruhi bilan birgalikda Germaniyaning barcha davlat xizmatlari uchun xarajatlar va natijalarni hisobga olish konsepsiyasi ishlab chiqilgan edi. Ushbu konsepsiya u yoki bu xarajatlarni hisobga olish tizimini tanlab olishni cheklamaydi - ba’zi xizmatlar, masalan, soliq va bojxona xizmati, mahsulotli yondashuvni qo‘llashadi, boshqalari esa jarayonli yondashuvni qo‘llaydi.

Xarajatlarni va natijalarni hisobga olish tizimini ishlab chiqishdagi birinchi muhim masala bo‘lib hisob tizimini tanlash, ikkinchisi, tegishli mahsulotlar katalogini ishlab chiqish hisoblanadi. Har bir ishlab chiqish va tatbiq etish bosqichida “Xarajatlar va natijalar hisobi”ni ratsionalligi va tejamkorligini tekshirib borish lozim. “Xarajatlar va natijalar hisobi” boshqaruvning turli pog‘onalarini faqat zarur (relevant) axborot bilan ta’minlashi kerak. Bu shuni anglatadiki, muhim bosqich bo‘lib axborotni oluvchilar doirasini aniqlash, shuningdek har bir foydalanuvchi uchun axborot miqdorini aniqlash xizmat qiladi va bu holat faqatgina tizimning katta miqdordagi kerakmas raqamlar hisobiga kattalashib ketishini oldini olmasdan, balki qulay va samarali hisobot tizimini shakllantirishga imkon beradi.

Xulosa qilib aytishimiz mumkinki, xalqaro tajribani mahalliy korxonalarga tatbiq etilishi boshqarishni axborot ta’minoti tizimining samaradorligini kuchaytiradi, bu esa o‘z navbatida tashkilotning raqobatbardoshligini oshirishga ta’sir ko‘rsatadi.

Tayanch so‘z va iboralar: mehnat xarajatlari, ishchi kuchi xarajatlarini, mehnat resurslari, ish haqini to‘lashga xarajatlarni, mehnatga haq to‘lash shakllari, ishchi kuchi qo‘nimsizligi va mehnat unumdorligi, «Standart-Cost» hisob tizimi, “Di^kt-costing” hisob tizimi.

Takrorlash uchun savollar

1. Mahsulot tannarxi nima?
2. Mahsulot tannarxini hisoblashda kalkulyatsiya birligi qanday ahamiyatga ega?

3. Kalkulyatsiya birliklari qanday tasniflanadi?
4. Kalkulyatsiya obyektlari deganda nimani tuchunasiz?
5. Mahsulot tannarxini kalkulyatsiya qilish usullari qanday guruhlanadi?
6. Korxona faoliyatida normativ usulni qo‘llashning qanday afzalliklari mavjud?
7. Yarimtayyor mahsulotli va yarimtayyor mahsulotsiz usullarga izoh bering.
8. «Standart-Cost» hisob tizimining mohiyati nimadan iborat?
9. «Standart-Cost» hisob tizimi bilan amaldagi normativ hisob tizimi o‘rtasida qanday umumiy va farqli jihatlar mavjud?
10. “Direkt-costing” hisob tizimining qanday afzalliklari mavjud?

VIII BOB. XARAJATLARNI BOSHQARISH VA XARAJATLAR TO‘G‘RISIDAGI HISOBOT

8.1. Xarajatlarni boshqarish va uni hisobini tashkil qilish

Oxirgi yillarda mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlar natijasida tanqidiy tahlil asosida texnologiya jarayonlarini hamda xomashyo, materiallar va energiya resurslari sarfi me'yorlarini maqbullashtirish, quvvatlardan foydalanish darajasini ko'paytirish va mehnat unumdorligini oshirish, foydalanish va qo'shimcha sarf-xarajatlarni qisqartirish, xarid qilinadigan xomashyo, materiallar va butlovchi buyumlar qiymatini pasaytirish, xodimlar sonini maqbullashtirish hisobiga mahsulot tannarxini kamaytirishga yo'naltirilgan kompleks chora-tadbirlar ishlab chiqilgan.

Yuqoridagi tadbirlardan kelib chiqib, jahon bozorida mamlakat raqobatbardoshligini ta'minlashda tarmoqlarning muhim roli, avvalambor, har bir korxonaning ichki talablaridan kelib chiqib xarajatlarni optimal boshqarishda samaradorlikni oshirish bilan belgilanadi.

V. P. Belonskiy va N.K. Marin larni ta'kidlashicha, korxonalarda mahsulot ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirishda quyidagi omillarga alohida e'tibor berish kerak, ya'ni sotib olinayotgan xomashyoning eng munosib miqdorini aniqlash va amal qilish, ketma- ket optimal qiymatli mahsulotlar ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish, butlovchi va ehtiyot qismlarni o'zi ishlab chiqarish yoki boshqa ishlab chiqaruvchilardan sotib olishni yo'lga qo'yish⁴⁷.

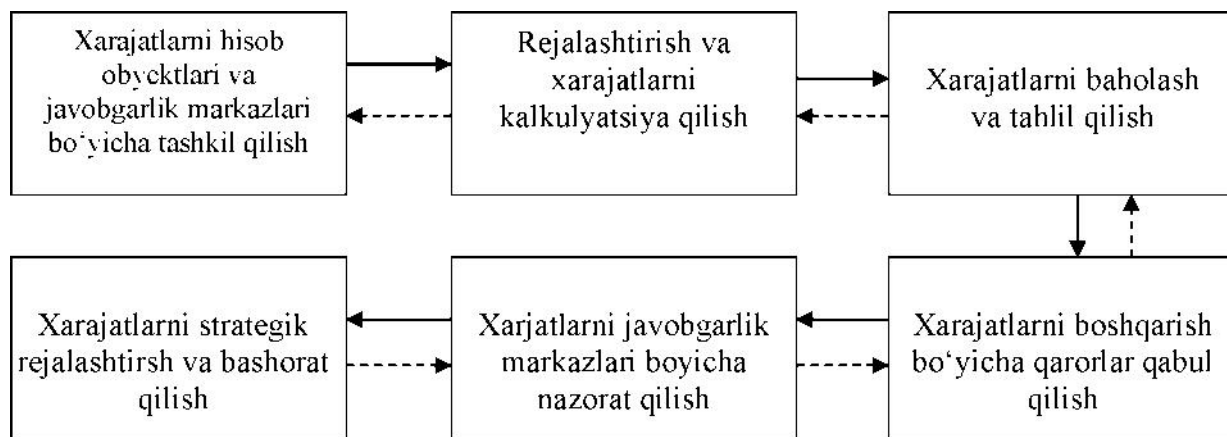
O.D. Kaverina xarajatlarni boshqarishni asosiy funksiyalari quyidagilardan iborat deb ta'kidlaydi⁴⁸: rejalashtirish va xarajatlarni prognozashtirish, xarajatlarni boshqarishni tashkil qilish, tartibga solish va muvofiqlashtirish, rag'batlantirish va faollashtirish, hisob, tahlil, monitoring va nazorat.

Muallifning fikricha, yuqoridagi mualliflarni fikrlaridan kelib chiqib, ishlab chiqarishning eng yuqori samaradorligiga erishish uchun ishlab chiqarish xarajatlarini minimum darajaga keltirishdan iborat ekanligini inobatga olib,

⁴⁷ Белонский В.П., Марьин Н.К. Учет и калькулирование затрат в черной металлургии. - М.: Металлургия, 1979. - 79 с.

⁴⁸ Каверина, О. Д. Управленческий учет : учебник и практ. КуМ для ВуЗов / О. Д. Каверина. — 3-е изд., перераб. и доп. — Москва : Издательство Юрайт, 2022. — 389 с. — (Всё образование). — ISBN 978-5-534-10740-1. — Текст : электронный // Образовательная платформа Юрайт [сам]. — URL: <https://urait.ru/bcode/508089> (дата обращения: 07.11.2022).

korxonada xarajatlarni boshqarishni ketma- ketlikdagi aloqasini quyidagicha tashkil qilish maqsadga muvofiqdir (8.1-rasm).

8.1-rasm. Xarajatlarni boshqarish jarayoni⁵⁰.

Xarajatlarni boshqarish jarayonida rejalashtirish, tashkillashtirish va nazorat, shuningdek, ularni qayta aloqasi ko‘rsatib berilgan. Nazorat natijalariga ko‘ra, korxonada xarajatlarni rejalashtirish va tashkil- lashtirishdagi o‘zgarishlar amalga oshiriladi. Bu jarayonga asosan, birinchi bosqichda xarajatlarni boshqarish hisob obyektlari va javobgarlik markazlari bo‘yicha tashkil qilish kerak.

Ikkinchi bosqichda xarajatlarni rejalashtirish va kalkulyatsiya qilish birinchi navbatda mahsulot ishlab chiqarish hajmi belgilanadi. So‘ng bir tonna mahsulot bo‘yicha xomashyo, material va energiya xarajatlarini me‘yori belgilanadi. Mahsulot turiga ko‘ra narxlar belgilanadi. Buning barchasi, ishlab chiqarish hajmiga mutanosib ravishda o‘zgaradigan xarajatlarni hisoblash imkonini beradi. So‘ngra doimiy xarajatlar belgilanadi.

Uchinchi bosqichda ikkinchi bosqichdan olingan ma’lumotlar asosida xarajatlar baholanadi va tahlil qilinadi. To‘rtinchi bosqichda tahlil natijalari asosida xarajatlarni boshqarish bo‘yicha qarorlar qabul qilinadi. Beshinchi bosqichda qabul qilingan qarorlar asosida xarajatlarni javobgarlik markazlari bo‘yicha nazorati amalga oshiriladi. Nazorat natijasidan aniqlangan chetlanishlar sabablari aniqlanib, bartaraf etiladi. Oltinchi bosqichda, barcha bosqichdan olingan natijalar asosida xarajatlarni strategik rejalashtirish va prognoz qilish mumkin bo‘ladi. Barcha bosqichlarni ma’lumotlari jadval ko‘rinishi yig‘ib

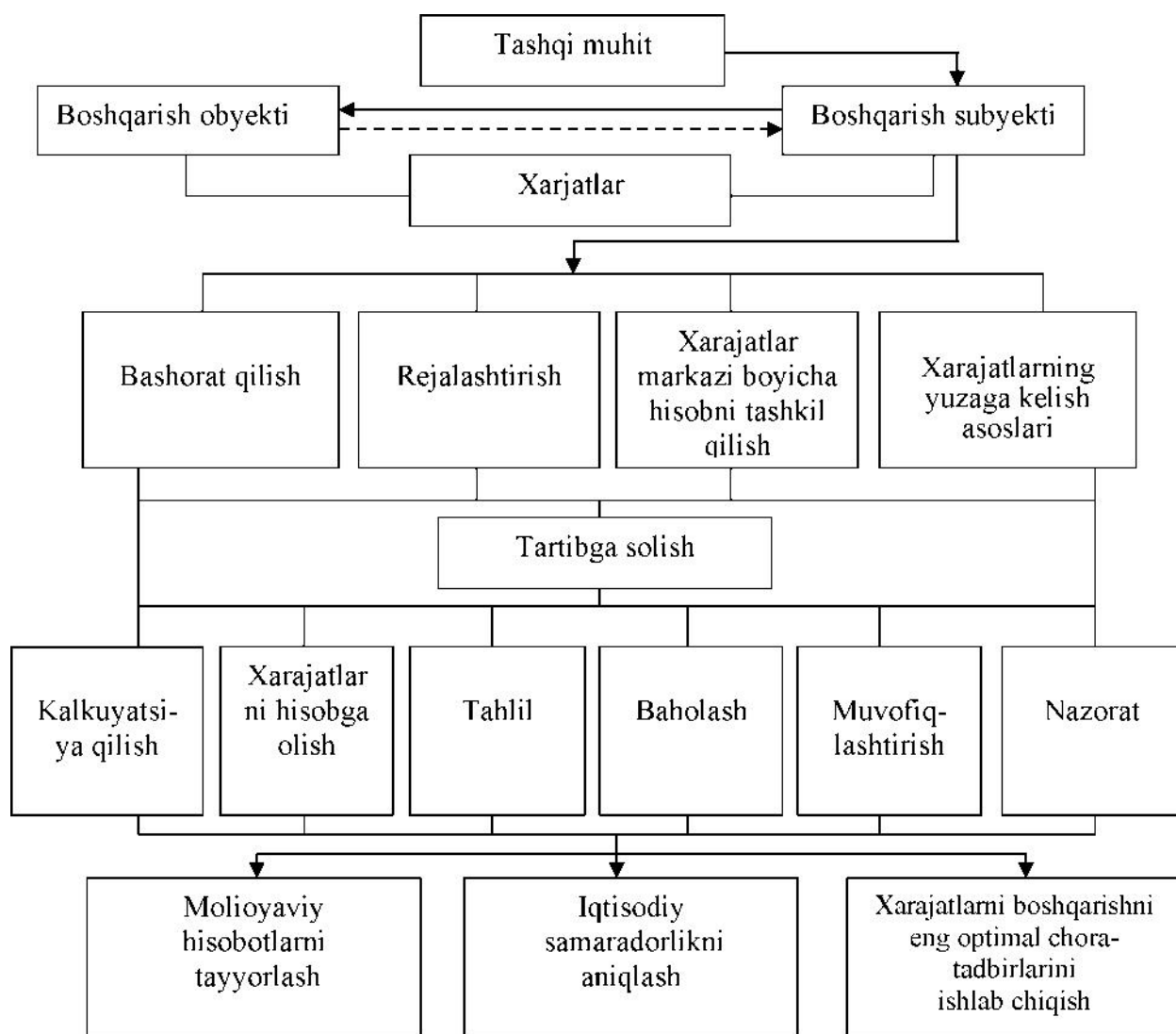
boriladi.

Fikrimizcha, xarajatlar nazoratini amalga oshirishda ikki usuldan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Birinchi usulda, iste'mol qilingan resurslarga qilinadigan xarajatlarni me'yorlar asosida rejadagi bilan haqiqatdagi xarajatlar o'rtasidagi chetlanishlar sabablari hisobga olinadi va tahlil qilinadi. Ikkinchi usulda, vaqt davomidagi haqiqiy xarajatlarni o'zgarish yo'nalishlari o'rganiladi.

Fikrimizcha, xarajatlarni boshqarish va buxgalteriya hisobini yuritishda, korxonaning joriy, moliyaviy va investitsiyaviy faoliyati davomida yuzaga keladigan muammolarni yechish uchun oldingi, joriy va kelgusi xarajatlar to'g'risida ma'lumot kerak bo'ladi. Bu maqsadga muvofiq ravishda xarajatlarni boshqarish tizimi quyidagi vazifalarni amalga oshirishni osonlashtirishi kerak:

- xarajatlarning haqiqiy darajasini o'rnatilgan qoidalarga to'g'ri kelishini kuzatib borish, tekshirish;
- ishlab chiqarilgan tayyor mahsulot (ish, xizmat)lar tannarxini hisoblash va moliyaviy natijani aniqlash;
- ishlab chiqarish faoliyatining iqtisodiy samarasini aniqlash va baholash;
- qarorlar qabul qilish uchun xarajatlar to'g'risidagi ma'lumotlarni tizimlashtirish.

Tahlillar natijasida korxonaning xarajatlarni boshqarish maqsadi yo'nalishidan kelib chiqqan holda xarajatlarni boshqarishni asosiy funksiyalariga tayanib, xarajatlarni asosli ravishda qisqartirish maqsadida, quyida keltirilgan xarajatlarni boshqarish tizimidan foydalanish maqsadga muvofiq (8.2-rasm).

8.2-rasm. Korxonalarda xarajatlarni boshqarish tizimi⁵¹.

Ushbu tizimning afzalligi shundaki, unda xarajatlarni boshqarishning asosiy maqsad va vazifalari to'liq o'z ifodasini topadi. Chunki barcha amalga oshirilgan hisob ishlari o'zining mantiqiy yakuniga yetkaziladi. Natijada, xo'jalik rahbari uni boshqarishda zaruriy chora-tadbirlarni qo'llashda to'liq, aniq, kerakli ma'lumotlarni o'z vaqtida olish imkoniga ega bo'ladi. Bu rahbarga xarajatlarni kalkulyatsiya moddalarini to'g'ri hisobga olinishi, nazorat va boshqaruv tahlilini o'tkazishda, zaruriy chora-tadbirlarni qo'llashda yordam beradi.

Xarajatlarni yuqorida keltirilgan tizimi, xarajatlarni optimal darajasini ta'minlash uchun boshqaruv vazifalarini amalga oshirishga qaratilgan o'zaro bog'langan va birgalikda harakat qiladigan elementlardan iborat. YAXshi ishlab

chiqilgan va tashkil qilingan tizim, ishlab chiqarish omillari harakatlari asosida xarajatlarning optimal darajasini o'rnatish uchun barcha choralarni amalga oshirish imkonini beradi. Bunday tizimning eng muhim va asosiy elementi bevosita boshqarish jarayonini hisoblanadi. Ushbu tizimga asosan, xarajatlarni boshqarishni maqsadi bo'lib, iqtisodiy resurslardan foydalanishni ta'minlash va daromadni maksimallashtirish hisoblanadi.

Xarajatlarni boshqarish tizimida tashqi muhit ta'sirini alohida ko'rsatilishining sababi, aynan tashqi muhit ta'sirini hisobga olib, xarajatlar hisobini tadqiq qilishda, iqtisodiy omillar tahlili bilan cheklanib qolmasdan, noiqtisodiy omillar tahlili asosida xarajatlarni buxgalteriya hisobini hozirgi holati va xarajatlarni boshqarish hisobi metodologiyasini rivojlantirish istiqbollari bayon qilish imkonini beradi. Shu bilan birga bu bevosita korxona rivojlanishiga ta'sir qiladi, chunki tashqi muhit va korxona bir-biriga chambarchas bog'langan. Xarajatlarni buxgalteriya hisobiga tashqi muhitni ta'siri sifatida mamlakatning iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy va tarixiy xususiyatlarini darajasi aks ettiriladi.

Tashqi muhitni shakllantirish va xarajatlar hisobiga muhim ta'sir ko'rsatadigan institutlar bo'lib, barcha iqtisodiy tashkilotlar uchun majburiy me'yor bazasini yaratuvchi qonunlar va iqtisodiy o'zgarishlar hisoblanadi. Ichki muhit ham tashqi muhit ta'siri ostida bo'ladi, lekin korxona uchun foyda keltiradigan xarajatlar hisobini tashkil qilish bo'yicha o'zining qoidalari va me'yorlarini tashkil etish yo'li bilan xarajatlarni boshqarish mumkin bo'ladi. Bundan tashqari, korxona uchun optimal qoidalarni qo'llash natijasida buxgalteriya hisobotlarida noto'g'ri taqdim qilingan ma'lumotlarni aniqlash, investorlar tomonidan kiritilgan sarmoyalarni belgilash, resurslarni taqsimlash bo'yicha kredit va shunga o'xshash qarorlarni qabul qilish va boshqaruv sifatini baholash mumkin bo'ladi.

Boshqaruv qarorlarini qabul qilishda qora metallurgiya sanoati korxonasi rahbarlari xarajatlar hisobi obyektlari haqida ma'lumot to'plashlari kerak. Shuningdek, xarajatlarni boshqarishda xarajatlarni tartibga solish hamda kelgusida yuzaga keladigan xarajatlarni bashorat qilish alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki shu asosda xarajatlarni rejalashtirish, tashkil qilish va yuzaga kelish sabablarini aniqlash mumkin bo'ladi.

Xarajatlarni muvofiqlashtirish bosqichida xarajatlarni o'zaro mosligi aniqlanadi. Xarajatlarni rejalashtirish va kalkulyatsiya qilish bosqichida ishlab chiqarish hajmi belgilanadi.

Xarajatlarni shakllantirish tizimining yakuniy elementi nazorat hisoblanadi. Nazorat so'nggi rejalashtirish va tahlil qilish jarayoni hisoblanib, korxona o'z oldiga qo'ygan vazifalarni bajarish uchun yo'l ko'rsatadi hamda ortiqcha xarajatlarni aniqlash va bartaraf etishga yordam beradi. Fikrimizcha, tarmoq xususiyatidan kelib chiqib, xarajatlarni nazorat qilishni eng qulay yo'li ularning kelib chiqish joylariga ajratish, xarajatlar markazi va kelib chiqish joylari bo'yicha nazorat qilish hisoblanadi.

Xarajatlarni tahlil qilgandan so'ng korxona faoliyati davomida yuzaga kelgan xarajatlar bizga qanchalik samara berishi aniqlanadi, so'ngra shular asosida xarajatlarni boshqarishni eng optimal chora- tadbirlari ishlab chiqiladi. Taklif qilgan tizimga asosan, ishlab chiqarish jarayonini boshqarish uslubiyoti olti asosiy bosqichni o'z ichiga oladi. ***birinchi bosqichda*** - ishlab chiqarish jarayoni belgilanadi; ***ikkinchi bosqichda*** - ishlab chiqarish jarayoning chegarasi tavsiflanadi; ***uchinchi bosqichda*** - ishlab chiqarish jarayonida yuzaga kelgan chetla- nishlar aniqlanadi; ***to'rtinchi bosqichda*** - ishlab chiqarish jarayonida nazorat nuqtalari o'rnatiladi; ***beshinchi bosqichda*** - ishlab chiqarish jarayonining nazorat nuqtalarida olingan natijalar baholanadi; ***oltinchi bosqichda*** - ishlab chiqarish jarayonining mukammalligi to'g'risida olingan ma'lumot va takliflar tahlil qilinadi.

Xarajatlarni boshqarish tizimiga asosan korxonani ishlab chiqarish jarayonni nazorat qilish tizimining asosiy bosqichlari beshinchi va oltinchi bosqich bo'lib, unda jarayonni rivojlanishi to'g'risida axborot hosil bo'ladi va quyidagilar aniqlanadi:

- ishning zaif joyini aniqlash;
- xarajatlar markazlarini aniqlash;
- ayrim tadbirlarning sifatini yaxshilash;
- ortiqcha tadbirlarni kamaytirish.

-

8.2. Xarajatlar to'g'risidagi hisobotning shakllantirilishi

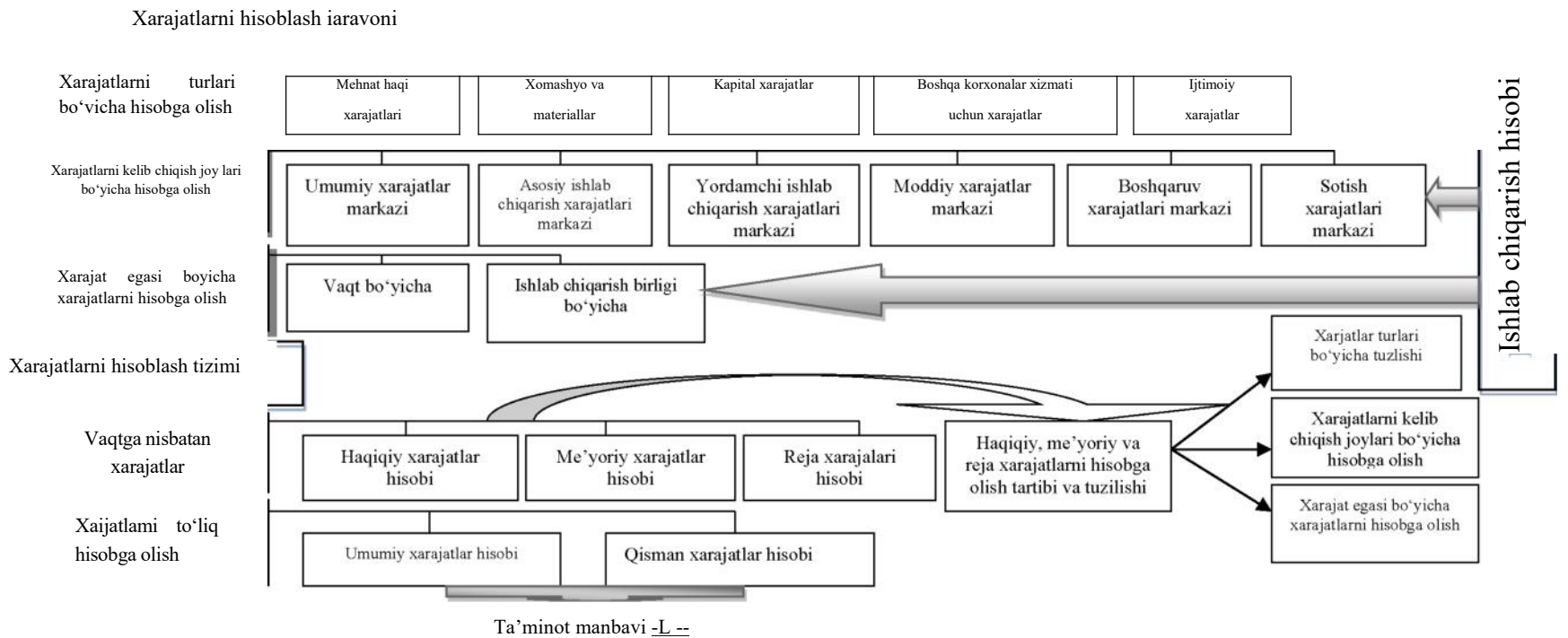
A. V. Grachevning yozishicha, xarajatlar hisobi quyidagi umumiy tamoyillarga asoslangan bo'lishi kerak⁴⁹:

- hisobot davri mobaynida qabul qilingan xarajatlar hisobi metodologiyasi o'zgarmasligi;
- hisobda xarajatlarni amalga oshirish bilan bog'liq bo'lgan barcha xo'jalik operatsiyalari to'liq qayd etilgan bo'lishi;
- hisobot davri mobaynida xarajat va daromadlarni to'g'ri belgilash;
- mahsulot ishlab chiqarish, ishlar bajarish va xizmatlar ko'rsatish hamda kapital va moliyaviy investitsiyalar bilan bog'liq joriy xarajatlar qiymatini belgilash;
- ishlab chiqarish xarajatlari tarkibini tartibga solish.

SHu tamoyillarga tayanib, tadqiqot davomida qora metallurgiya sanoati korxonalarida xarajatlar hisobini tashkil qilish jarayonlari aniqlashtirilib berildi (8.3-rasm).

⁴⁹ Трачев А.В. Организация бухгалтерского учета в металлургической промышленности, анализа и контроля На предприятии // Управленческий учет. 2007. - №4. -С. 31-34.

as2oel
©X
o
l
l
X

X
!

as
« .s
« ^
X i
Я Я
св Д

Л⁵ Я Б Л
«3 Л
Xarajatlar
bo'yicha
hisobot

	Haqiqiy xarajatlar	Me'yoriy xarajatlar	Reja xarajatlari			
I	I					
Ishlab chiqarish xarajatlari	Moddiy xarajatlar byudjeti	To'g'ri mehnat xarajatlari byudjeti	Umumishlab chiqarish xarajatlari byudjeti	Sotish va ma'muriy xarajatlar byudjeti	Foyda va zararlar to'g'risidagi hisobotni prognoz qilish	
0'tgan davrlarga asoslangan tahlil	Tezkor tahlil	Strategik tahlil				
Ichki hisobot *	Tashqi hisobot					

8.3-rasm. Xarajatlar hisobini yuritish tizimi.

Fikrimizcha, xarajatlarni boshqarish va uning hisobini o‘ziga xos xususiyatlaridan biri xarajatlarning paydo bo‘lish joylari bo‘yicha guruhlashdir. Xarajatlarning paydo bo‘lish joyi bilan javobgarlik markazini to‘g‘ri aniqlab olish katta ahamiyatga ega.

B.A.Xasanovning fikricha, «xarajatlar markazi - korxona segmenti yoki faoliyat sohasidir. Javobgarlik markazi ham alohida segment bo‘lib, unga ko‘ra ishlab chiqarish xarajatlari bilan bir qatorda olingan daromad yoki uni investitsiyalash jarayoni kuzatib boriladi» [53;170b.].

Javobgarlik markazlari faoliyat jarayoni uchun mas’ul rahbar javobgar bo‘lgan korxonadagi bo‘limlar hisoblanadi. Javobgarlik markazlari bo‘yicha xarajatlar smetasi o‘rnatilgan resurslarga qilingan xarajatlar normalari asosida ishlab chiqiladi. Korxonalarda xarajatlarning kelib chiqish joylari bo‘yicha tashkil qilishni har bir bosqichini quyidagicha tashkil qilish maqsadga muvofiqdir (8.1-jadval):

8.1-jadval

Korxonalarda xarajatlarning kelib chiqish joylarini ajratish⁵³.

Bosqichlar	Ma’lumot manbalari	Amalga oshiriladigan ishlar ko‘lami	Natija
	1. Metallurgiya sanoati korxonasining tashkiliy tuzilmasi (alohida bo‘inmalar, sexlar)	1. Hududiy o‘ziga xoslik, ya’ni xarajatlar markazi korxona va uning bo‘linmalari belgilangan hududda yagona tizimda bo‘lishi kerak.	Mavjud ishlab chiqarish
		2. Xarajatlarni kelib chiqish	

⁵³ Olib borilgan tadqiqotlar natijasida muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

1. Xarajatlarning kelib chiqish joylarini ajratib olish	2. Bo‘limlar va sexlarni saralash	joyida, imkon qadar, tarkibi yoki mazmuni jihatdan bir xil ish bajarilishi yoki bir xildagi uskunalarni ishlatilishi	bo‘limida ishlab chiqirishni barcha xarajatlarini ajratish va ro‘yxatga olish
	3. Texnologik qo‘llanmalar	3.Xarajatlarni rejalashtirish, normallashtirish va hisobini tashkil qilishda xarajatlarni manzilliligini ta‘minlash va natijalarni baholash.	
		4.Xarajatlarni kelib chiqish joylarida xarajatlar miqdori yuzasidan shaxsiy javobgarlikni tashkil qilish	
		5.Xarajatlarni muhimlik belgisiga rioya qilish	
2. Xarajatlar kelib chiqish joylarini tasniflash (tovar mahsulotini ishlab chiqarishda xarajatlar markazini ishtirokini aniqlash)	Texnologik qo‘llanmalar	Shu bo‘limdagi mavjud infratuzilmaga amal qilish	Asosiy, yordamchi, xizmat ko‘rsatuvchi va umumiy xarajatlar markazini tasniflash
3. Xarajatlarni kelib chiqish joyi	1.Xodimlar ro‘yxati		Xarajatlar kelib chiqish joylari

bo'yicha ma'lumot ishlab chiqish (xarajatlar kelib chiqish joylari ro'yxati, shifri, javobgar shaxs)	2.Lavozim bilan bog'liq qo'llanmalar	Xarajatlarni kelib chiqish joylarini ajratish	bo'yicha ma'lumotlar ishlab chiqish
	3. Korxona bo'limlari va sexlar ma'lumotlari		
4. Har bir xarajatlarni kelib chiqish joylari bo'yicha xarajatlar obyektini aniqlash	1. Ishlab chiqirish dasturi	Mahsulot (ish, xizmat) ishlab chiqarish nomenklaturasini aniqlash	Xarajatlarni kelib chiqish joylari bo'yicha xarajatlar obyektini aniqlash
	2.Korxonanning me'yoriy hujjatlari		
	3.Korxonaning tashkiliy tuzilmasi		
	4.Xarajatlarni kelib chiqish joyi shifrlari to'g'risida ma'lumot		
5.Xarajatlar moddalari bo'yicha ro'yxatni shakllantirish	1.Texnologik qo'llanmalar	Resurslarni aniq bir javobgarlik markaziga olib borish imkoniyati bo'lmaganda, u umumiy xarajatlar markazi qiymatiga kiritilgan bo'lishi kerak	Korxona tarkibiy bo'linmalari doirasida xarajatlar moddalari bo'yicha ro'yxatni shakllatirish

B.A.Xasanov, A.A.Xashimovning “Boshqaruv hisobi” darsligida yozilishicha, javobgarlik markazlari har biri bir vaqtda xarajatlar, daromadlar, foyda yoki investitsiyalar markazi bo'lishi mumkin [101;45b.].

Bizningcha, xarajatlarni boshqarishda xarajatlarni kelib chiqish joylari bo'yicha tashkil qilishda quyidagi bosqichlarni ajratib olish maqsadga muvofiq:

- 1) xarajatlarni kelib chiqish joylarini ajratib olish;
- 2) ishlab chiqarish jarayoniga nisbatan sexlarda xarajatlar markazini tasniflash;

- 3) xarajatlarni kelib chiqish joyi bo'yicha ma'lumotlar ishlab chiqish;
 - 4) har bir xarajatlarni kelib chiqish joylari bo'yicha xarajatlar obyektni aniqlash;
 - 5) xarajatlar moddalari bo'yicha ro'yxatni shakllantirish. Yuqoridagi sanab o'tilgan bosqichlar asosida ishlarni bajarish
- natijasida qora metallurgiya sanoati korxonasi tarkibiy bo'linmalari doirasida xarajatlar moddalari bo'yicha ro'yxatni shakllantirish mumkin bo'ladi (8.2-jadval).

8.2-jadval

Korxona alohida xarajatlar markazi doirasida xarajatlar moddalarini ro'yxati

Xarajat moddarining nomlari	Xarajatlar markazi						
	asosiy xarajatlar markazi		yordamchi xarajatlar markazi		xizmat ko'rsatuvchi xarajatlar markazi		umumiy xarajatlar markazi
	1 bo'linma	...	1 bo'linma	...	1 bo'linma	...	
Qayta ishlashga berilgan:							
xomashyo va asosiy materiallar, umumiy: (material turlari bo'yicha)	+						
ishlab chiqarishdagi chiqindilar (chiqindi turlari bo'yicha)	+						
yaroqsiz mahsulot (turlari bo'yicha)	+						

qo‘ shimcha materiallar (material turlari bo‘yicha)		+					
Qayta ishlash xarajatlari:							
texnologik jarayonda ishlatilgan yoqilg‘i (yoqilg‘i turlari bo‘yicha)	+						
energiya xarajatlari (energiya turlari bo‘yicha)	+		+		+		
yordamchi materiallar (material turlari bo‘yicha)							
mehnat haqi xarajatlari (ishchilar guruhlar va kategoriyalari bo‘yicha)	+		+		+		+
yagona ijtimoiy to‘lov va ishlab chiqarishdagi baxtsiz hodisalar va kasb kasalliklariga qarshi majburiy ijtimoiy sug‘urta (ishchilar guruhlar va kategoriyalari bo‘yicha)	+		+		+		+
o‘ zgartiriladigan uskunalar (resurs elementlari va turlari bo‘yicha)	+		+				
asosiy vositalarni saqlash va ta‘mirlash (resurs elementlari va turlari bo‘yicha)	+		+		+		+

asosiy vositalar amortizatsiyasi (asosiy vositalarning guruhlari bo'yicha)	+		+		+		+
yuklarni zavod ichida tashish xarajatlari (xizmat turlari bo'yicha)	+		+				
boshqa xarajatlar (elementlari bo'yicha)	+		+		+		+
umumxo'jalik xarajatlari (elementlari va turlari)	+		+		+		+

Fikrimizcha, xarajatlar markazi bo'yicha xarajatlarni rejalashtirishning maqsadi, har bir xarajatlar bo'yicha xarajatlarni reja bahosini o'rnatish, korxonaning rejalashtirilgan ishlab chiqarish dasturi asosida xarajatlar egasini aniqlash va ma'lum bir davr uchun mavjud resurlarga rejalashtirilgan xarajatlar me'yorini belgilash hisoblanadi. Shunga asosan, aynan, qora metallurgiya sanoati korxonalarida xarajatlarni xarajatlar markazi bo'yicha rejalashtirish jarayonini quyidagicha tavsiflashimiz maqsadga muvofiqdir (8.3-jadval).

8.3-jadval

Xarajatlar markazi bo'yicha xarajatlarni rejalashtirish va hisobini tashkil qilish

Bosqichlar	Ma'lumot manbayi	Vazifalar	Natija
	1. Korxona hisob siyosati to'g'risidagi buyruq	1. Rejalashtirilgan ishlab chiqarish hajmi va mahsulot turini belgilash	
	2. Sotishlar rejasi	2. Rejalashtirilgan	

		sotish hajmini <u>belgilash</u>	
Xarajatlar markazi bo'yicha xarajatlarni rejalashtirish	3. Ishlab chiqarish dasturi 4. Davr boshida korxona omboridagi tayyor mahsulot qoldig'i to'g'risidagi ma'lumotnoma 5. <u>Xarajatlar normasi</u> 6. Iste'mol qilingan resurslar qiymati to'g'risidagi ma'lumotnoma 7. Xodimlar ro'yxati, mehnatga haq to'lash <u>bo'yicha nizom</u> 8. Kelgusi ta'til to'lovlari <u>zaxirasi</u> <u>miqdori (reja)</u> 9. Ta'mirlash grafigi _ 10. Ta'mirlash fondi miqdori (reja) 11. __ Asosiy vositalarga hisoblanagan amortizatsiya miqdori (reja) 12. Soliq to'lovlari, kreditlar bo'yicha foizlar <u>va ijara to'lovlari (reja)</u>	3. Davr oxirida tayyor mahsulot qoldig'i (reja) aniqlash	Xarajatlar markazi bo'yicha xarajatlar smetasi va xarajatlarni rejalashtirilgan kalkulyatsiyasi
Xarajatl ar markazi bo'yich a haqiqiy xarajatl ar hisobini <u>tashkil</u> <u>qilish</u>	2. <u>Xarajatlar egasi</u> haqida ma' lumot 3. <u>Xarajatlarni</u> <u>tasniflash</u> 1. Xarajatlar markazi	bo'yicha xarajatlarni rejalashtirish tizimini ishlab <u>chiqish</u> 2. Korxonad a buxgalteriya hisobini tashkil <u>qilish</u> 3. Korxonad a <u>ishlab</u> <u>chiqarish</u>	Xarajatlar markazi bo'yicha haqiqiy xarajatlarni <u>majmuyi va</u>
1. <u>Xaraj</u>			

xarajatlarini kalkulyatsiya qilish	xarajatlar hisobi kalkulyatsiyasi
--	---

4. Hisobni avtomatlashti-

rilgan tizim asosida tashkil qilish

4. Ishchi schyotlar rejasi

5. Korxona hisob siyosati to'g'risidagi buyruq

6. Xarajatlarni shakllantirish bo'yicha amaldagi hujjatlar aylanishi

7. Xarajatlar hisobi bo'yicha birlamchi hujjatlar shakllari

Olib borilgan tadqiqotlar asosida muallifning taklifiga ko'ra, xarajatlar markazi bo'yicha ishlab chiqarish tannarxini shakllantirish quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi (8.4-rasm).

Fikrimizcha, korxonada yordamchi, xizmat ko'rsatuvchi va umumiy xarajatlar markazi xarajatlarini asosiy xarajatlar markazi bo'yicha taqsimlash tamoyillarini ishlab chiqish, asosiy xarajatlar markazi va korxona tarkibiy bo'linmalarida haqiqiy ishlab chiqarish tannarxini aniqlash uchun amalga oshiriladi. Yordamchi, xizmat ko'rsatuvchi va umumiy xarajatlar markazi xarajatlarini taqsimlashni bosqichli usulidan foydalanish maqsadga muvofiq.

r

Xarajatlar markazi bo'yicha xarajat moddalari ro'yxati

Korxona liisob siyosati to'g'risidagi buyruq

Amaldagi tarif stavkalari, maosh

Ishlab chiqarish dasturi

Amortizatsiya me'yorlari to'g'risidagi ma'lumotnoma

Xodimlar ro'yxati

Ishlab chiqarish chiqindilarini hisobdan chiqarishning mavjud qoidalar

Rejalashtirilgan ta'mirlash ishlari uchun xarajatlarni smetasi

Asosiy vositalarni saqlash xarajatlarni rejalashtirilgan miqdori

Yoqlig'i va energiya xarajatlarni iste'mol

r

Xomashyo va asosiy materiallarni, yordamchi materiallarni, o'zgartiriladigan uskunalar, yoqlig'i-energiya xarajatlari va qaytariladigan chiqindilarni rejalashtirilgan narxi

Yagona ijtimoiy to'lov va ishlab chiqarishdagi baxtsiz hodisalar va kasb kasalliklariga qarshi majburiy ijtimoiy sug'urta qilishning amaldagi me'yori

Temiryo'l, transport vositalari va boshqa xizmatlarga qilinadigan xarajatlarni rejalashtirilgan miqdori

Korxonada mehnatga haq to'lash bo'yicha amaldagi nizom

Ishlab chiqarish uchun yarimfabrikatlar va yordamchi materiallarni rejalashtirilgan tannarxi

qilish me'yori

Ishlab chiqarish bo'limlarida asosiy vositalar ro'yxati

Xomashyo, asosiy va yordamchi materiallarni, o'zgartirilgan uskunalar, yoqlig'i - energiya xarajatlari va qaytariladigan chiqitlarni amaldagi me'yori

Har bir xarajatlar markazi bo'yicha xarajatlarni reja miqdorini shakllantirish

Umumiy, xizmat ko'rsatuvclii va yordamchi xarajatlar markazi xarajatlarni asosiy xarajatlar markaziga taqsimlash

Asosiy xarajatlar markazi xarajatlarni reja miqdorini shakllantirish

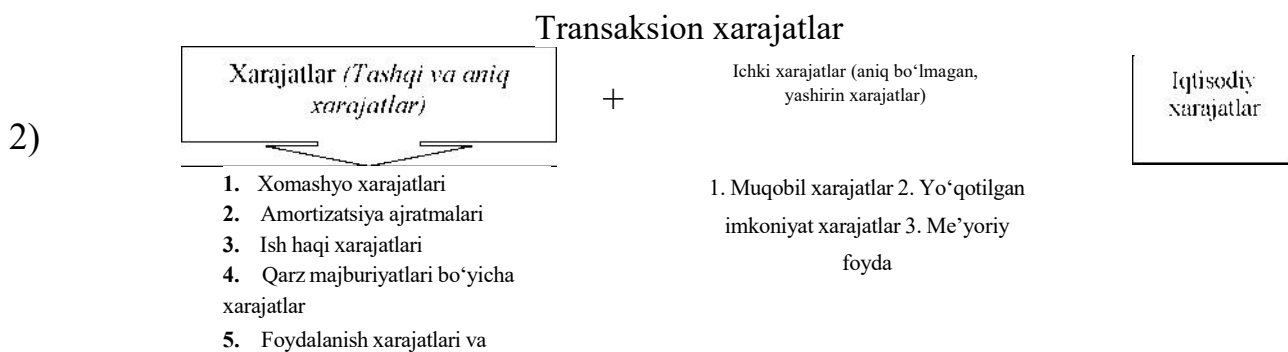
Tarkibiy bo'limlarda smeta xarajatlarni shakllantirish

8.4- rasm. Xarajatlar markazi bo'yicha ishlab chiqarish tannarxini shakllantirish⁵⁰.

Bizningcha, korxonalarda xarajatlar hisobining mohiyati, uning tamoyillari, maqsad va vazifalarini tashkil etadi. Tasniflash tavsiflarining soni va xillari ko'pligini inobatga olib, ularni tartibga solish maqsadida, iqtisodiy fandagi toifalar va tushunchalarni umumlashtirgan holda, uchta asosiy holatni ajratish maqsadga muvofiq, unga ko'ra sanoat korxonasi xarajatlari quyidagicha bo'ladi (8.5-rasm):

- resurslardan foydalanish jihatdan;
- boshqaruv qarorlarini qabul qilish jihatdan;
- hisob nuqtayi nazaridan guruhlanishi.

Korxonadagi ahamiyatiga ko'ra	a) umumiy; b) o'ziga xos.	Omili (mehnat, yer, kapital, tadbirkorlik qobiliyati)	a) tanqidiy jihatdan; b) tanqidiy emas.	Yakuniy natijaga ta'sir darajasi
-------------------------------	------------------------------	---	--	----------------------------------

3)

Ishlab chiqarish hajmiga nisbatan	Mahsulot ishlab chiqarish bilan bog'liq xarajatlar	Qo'shimcha 1 tonna mahsulot
„----- I -----“		I
a) doimiy; b) o'zgaruvchan.	a) to'g'ri; b) egri.	Marjinal xarajatlar

Hisobot davriga nisbatan		
Joriy	Kelgusi davr	Kapital xarajatlar

Hisob

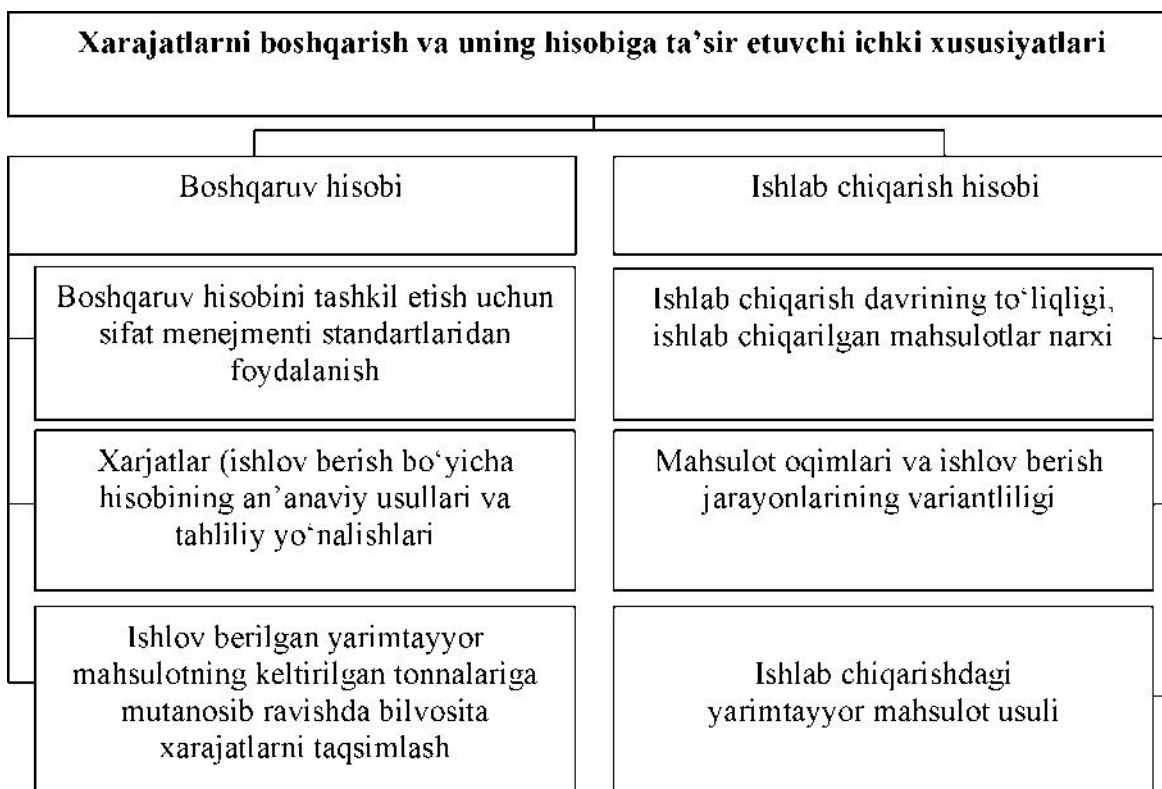
Iqtisodiy jihatdan Byudjet (smeta) bo'yicha. Kalkulyatsiya moddalar bo'yicha. Faoliyat turiga ko'ra Mahsulot, loyiha turlari bo'yicha. Javobgarlik markazlari bo'yicha va h.k.

8.5- rasm. Sanoat korxonasi xarajatlari taqsimlanishi.

Ushbu tasnifga muvofiq boshqaruv qarorlarini tanlash nuqtayi nazaridan, iqtisodiy xarajatlar (yo‘qotish sifatidagi xarajatlar) tanlanadi ular o‘z ichiga buxgalteriya (tashqi yoki yaqqol) xarajatlarni va ichki (yaqqol ko‘rinmaydigan, yashirin) xarajatlarni oladi hamda mulkdorga tegishli bo‘lgan va buxgalteriya hisobotiga kiritilmagan resurslar xarajatidan iborat bo‘lishi maqsadga muvofiqdir.

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, qarorlarni qabul qilish vaqtida ma’lumot bilan ta’minlaydi. Bu vazifaning mohiyati shundan iboratki, unda korxonani rahbari, umumiy va ishlab chiqarish boshqaruvida yuzaga keladigan muammolarni yechishda turli darajalarda amalga oshirilayotgan qarorlar qabul qilishni nazarda tutadi. Korxonalarda xarajatlarni boshqarishda qarorlar qabul qilish uchun hisob ma’lumotlaridan xaridning hajmini belgilash, sotib olinadigan xomashyo va materiallar uchun narx chegarasini belgilash, o‘zi ishlab chiqaradigan va chetdan sotib olinadigan xomashyo va materiallarni tanlab olish, eng maqbul ishlab chiqarish usullarini belgilash, shuningdek, ishlab chiqarilgan partiya hajmini aniqlash, ishlab chiqarish va sotishni samarali dasturini ishlab chiqish va zararsizlik nuqtasini hisoblashda foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Shuningdek aksariyat sanoat korxonalarida xo‘jalik faoliyatini tavsiflovchi ko‘rsatkichlardan biri ishlab chiqarish davrining davomiyligi hisoblanadi. Tashqi ko‘rinishga ega tarmoq (umumiy va alohida) xususiyatlaridan tashqari, xarajatlar boshqarish va uning hisobini tashkil etishda xo‘jalik faoliyatining ichki xususiyatlari ma’lum darajada ta’sir ko‘rsatadi. Sanoat korxonasining xarajatlarni boshqarish va uning hisobini tashkil etishga ta’sir etuvchi ichki xususiyatlari quyidagilardan iborat (8.6-rasm).

8.6-rasm. Xarajatlarni boshqarish va uning hisobiga ta'sir etuvchi ichki xususiyatlari.

Sanoat korxonasi ishlab chiqarishini tashkil etishning ichki xususiyatlariga, ishlab chiqarish davrining to'liqligi, xarajatlar hisobi sohasida yuzaga kelgan an'analar, bilvosita xarajatlarni taqsimlash usulini kiritish mumkin.

Tahlillarimiz shuni ko'rsatadiki, sanoat korxonasining ichki va tashqi faoliyatini tadqiq etish orqali xarajatlarni boshqarishni tashkil etishga ta'sir ko'rsatuvchi quyidagi tarmoq xususiyatlarini farqlash imkoniga ega bo'ldik:

- xarajatlarni boshqarishda sifat menejmenti standartlaridan foydalanish;
- xarajatlarni boshqarish va uning hisobini moslashuvchanligi, malakali xodimlar yangiliklarga moslashishiga ko'p vaqt talab etilmagani uchun, xodimlar ratsionalizatorlik takliflari manbayi sifatida namoyon bo'ladilar;
- xarajatlarni boshqarishning obyektli yo'nalishi metallurgiya davri hajmiga bog'liqligi: to'liq metallurgiya davrida birinchi ishlov berishdan boshlab, berilayotgan yarimtayyor mahsulotga ishlov berish bo'yicha xarajatlar to'g'risida ma'lumot zarur; to'liqsiz ishlab chiqarish davrida ishlov berish

bo'yicha xarajatlar tarkibida moddiy xarajatlar va yarimtayyor mahsulotlardan foydalanish samaradorligi boshqaruv hisobining diqqat markazida bo'lishi zarur;

- ayrim ishlab chiqarish bo'linmalari o'rtasida moddiy qiymatliklar (yarimtayyor mahsulotlar, xomashyo, chiqitlar, brak)ning bevosita va teskari harakati xususiyatlarini tegishli hujjatlarda rasmiylashtirish, tezkor hisobotda aks ettirish, shuningdek, ishlov berish bo'yicha bilvosita xarajatlarni qayta topshiriluvchi yarimtayyor mahsulotga taqsimlashga sabab bo'ladi;

- sex tannarxida yarimtayyor mahsulotlarning hisob kategoriyasi mavjudligi, ularning qiymati avvalgi ishlov berish xarajatlarini jamlaydi, bu avvalgi ishlov berish xarajatlari kesimida mahsulot tannarxi to'g'risidagi axborot mavjud emasligiga sabab bo'ladi.

Bizningcha, xarajatlarni boshqarish nuqtayi nazaridan boshqaruv hisobi tizimini quyidagi ko'rinishda taqdim etish maqsadga muvofiqdir: ushbu boshqaruv vazifasini amalga oshiruvchi bo'linmalar; bo'lim va xizmatlar tomonidan boshqaruv hisobini amalga oshirish imkonini beruvchi faoliyat ko'rsatkichlari, reglamentlar tizimi.

Fikrimizcha, bunday tizimni yopiq davr ko'rinishida taqdim etish mumkin, bunda boshqaruvchi va boshqariluvchi tizim mavjud. Boshqaruvchi tizim deganda xarajatlarga oid (tannarx bo'yicha rejali ko'rsatkichlar va xarajatlarni shakllantirish uchun) axborot almashuvchi va undan foydalanuvchi hamda boshqariluvchi tizimga ma'lumotlarni ma'lum yo'l-yo'riq va talablar ko'rinishida taqdim etuvchi tuzilma bo'linma va bo'limlari tizimi tushuniladi. Quyidagi rasmda xarajatlarini boshqarishning boshqaruvchi kichik tizimi keltirilgan (8.7-rasm).

Xarajatlarni boshqaruvchi kichik tizimida mos ravishda asosiy va yordamchi xarajatlar markazini ajratish mumkin:

- asosiy xarajat markazlari, ya'ni tuzilma bo'linmalari, ularda faoliyat maqsadi darajasida xarajatlarni shakllantirish, tahlil, rejalashtirish bo'limlari (masalan, buxgalteriya)ning asosiy majburiyati sifatida belgilangan;

- qo'shimcha xarajatlar markazlari, ya'ni bo'linmalar, ular uchun xarajatlarni boshqarish asosiy vazifa hisoblanmaydi, bajariluvchi vazifalar esa

(masalan, bosh energetik bo‘limi) xarajatlar to‘g‘risidagi axborotga bilvosita tegishli bo‘ladi.

-|

J 1

"

N

W

'W

>

S

:

ø

J

3

©

Π

©

s*

5

S

J

a

1

2

S

6«5

S

b*

5

3

Rejalashtirish

*4.

Funksiyalari

Muvofiqlashtirish

Tashkil qilish

Tahli

Iqtisodiyot direktori (bo‘limlar ma’lumotlarini umumlashtirish, qaror qabul qilish)

Tartibga solish

Nazorat

▲ ▲ ▲

1 ir , u „r

Reja-moliya bo‘limi:

xarajatlari smetasi,

kalkulyatsiya, narx

Buxgalteriya:

haqiqiy

xarajatlari

Statistika va tahlil bo‘limi:

faoliyat samaradorligini

baholash

Investitsiya

direktori

53

1

Sotib olish bo‘limi,

eksport-import

operatsiyalari bo‘limi:

mahsulot sotish, narx

Bosh injener:

hajm,

nomenklatura,

nav

Bosh energetik:

energiya

resurslariga

bo‘lgan ehtiyoj

Mehnat va ish haqi

bo‘limi: mehnat haqi

fondi, xodimlarning

umumiy soni

■

✱

1

✱

1

— i —

Moddiy-texnik

ta‘minot

bo‘limi: narx,

buyurtma

Bosh

mexanik:

narx,

buyurtma

Texnik

boshqarma: sifat

bo‘yicha texnik

hujjatlashtirish

Kapital va qayta

ta‘mirlash bo‘limi:

ta‘mirlash bahosi va

muddati

8.7- rasm. Xarajatlarni boshqaruvchi kichik tizimi.

Fikrimizcha, sanoat korxonasining yashirin va mavjud xarajatlar bo'yicha asosiy va qo'shimcha markazlar ikkala xarajat guruhlarini boshqaruv obyekti sifatida ko'rib chiqadi (8.4-jadval).

Xarajatlar bo'yicha asosiy markazlar reja bo'limi, buxgalteriya, tahlil va statistika bo'limi hisoblanib, xarajatlar bo'yicha qo'shimcha markazlar eksport-import operatsiyalari bo'limi, ishlab chiqarish- dispetcherlik bo'limi, bosh muhandis bo'limi, energetika bo'limi, moddiy-texnika ta'minoti bo'limidan iborat.

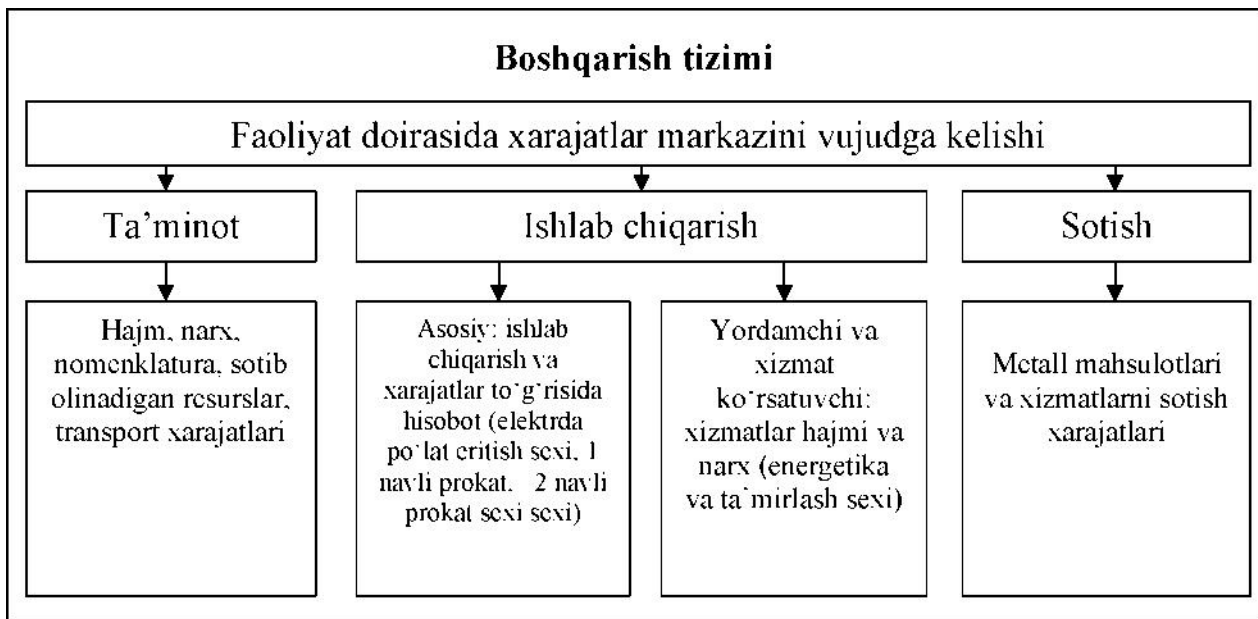
8.4-jadval

Sanoat korxonasi xarajatlar markazlari

Bo'lim, xizmat	Boshqaruv obyekti	
	yashirin xarajatlar	mavjud xarajatlar
Xarajatlar bo'yicha asosiy markazlar		
Reja bo'limi	resurslar byudjetini tuzish, uning ijrosini tahlil qilish	rejali kalkulyatsiya, byudjetlar tuzish, ularning ijrosini tahlil qilish
Buxgalteriya	ishlab chiqarish zaxiralari, ularni joylashtirishni hisobga olish qiymati to'g'risidagi haqiqiy axborotlar	moddalar va iqtisodiy elementlar kesimida xarajatlar to'g'risidagi haqiqiy axborot
Tahlil va statistika bo'limi	ishlab chiqarish zaxiralarining tuzilishi va dinamikasi, ularning aylanishi tahlili	xarajatlar dinamikasi va tuzilishi tahlili, xarajatlarning ishlab chiqarilgan mahsulot narxiga ta'sirini aniqlash
Xarajatlar bo'yicha qo'shimcha markazlar		
Eksport-import operatsiyalari bo'limi	narxlar darajasi, import qilinuvchi moddiy resurslar bo'yicha tarif siyosati to'g'risidagi axborot	-
Ishlab chiqarish-dispatcherlik bo'limi, bosh muhandis bo'limi	ishlab chiqarish hajmi, mahsulot navi(rejasi), moddiy resurslarga ehtiyoj	haqiqiy ishlab chiqarish hajmi, navlarni o'zgartirish (ishlab chiqarish sexlariga xabar qilish)
Bosh energetik bo'limi	energetika resurslariga ehtiyoj	haqiqatda iste'mol qilingan resurslar
Moddiy-texnika ta'minoti bo'limi	Moddiy resurslarni yetkazib berishga buyurtma shakllantirish, narxlarni tartibga solish	-

Xarajatlarni boshqarishning keyingi elementi resurslar qiymati ma'lum mahsulotga bevosita o'tkaziluvchi bo'linmalar orqali taqdim etilgan kichik tizim hisoblanadi. Shu bois, bizningcha, sanoat korxonasi faoliyatidan kelib chiqib, xarajatlar hisobining boshqariluvchi kichik tizimini quyidagicha tashkil etish maqsadga muvofiqdir (8.8-rasm).

Bu yerda ishlab chiqarish va noishlab chiqarish yo'nalishidagi haqiqatda hosil bo'lgan xarajatlar, aynan esa moddiy resurslar, iste'mol qilingan energiya hajmi, xodimlarning ish vaqti va boshqaruvchi tizim qoidalari asosida uskunalar amal qilishi haqidagi axborot shakllanadi. Bunday bo'linmalar faoliyat sohasi bo'yicha ishlab chiqarish, sotish va ta'minot bo'linmalariga bo'linadi.

8.8- rasm. Xarajatlar hisobining boshqariluvchi kichik tizimi.

Aksariyat korxonalarda boshqaruv hisobi an'anaviy tashkil etilgan bo'lib, xarajatlarni boshqarish bo'yicha har bir vazifa kombinatdagi ayrim bo'linma va xizmatlar doirasida amalga oshiriladi. Xarajatlar bo'yicha asosiy markazlar sifatida reja bo'limi, buxgalteriya hamda tahlil va statistika bo'limi namoyon bo'ladi.

Sanoat korxonalarida xarajatlarni boshqarishda yuzaga kelgan javobgarlik markazlari tuzilmasi axborotlar oqimlari bilan ta'minlangan boshqaruvni kichik tizimi orqali belgilanadi va tartibga solinadi.

Xarajatlar hisobi, tahlili, ularni rejalashtirish va nazorat qilish maqsadida xarajatlar markazlari o'rtasidagi axborotlar almashuvi, birinchi navbatda, ichki reglamentlar asosida tuziladi.

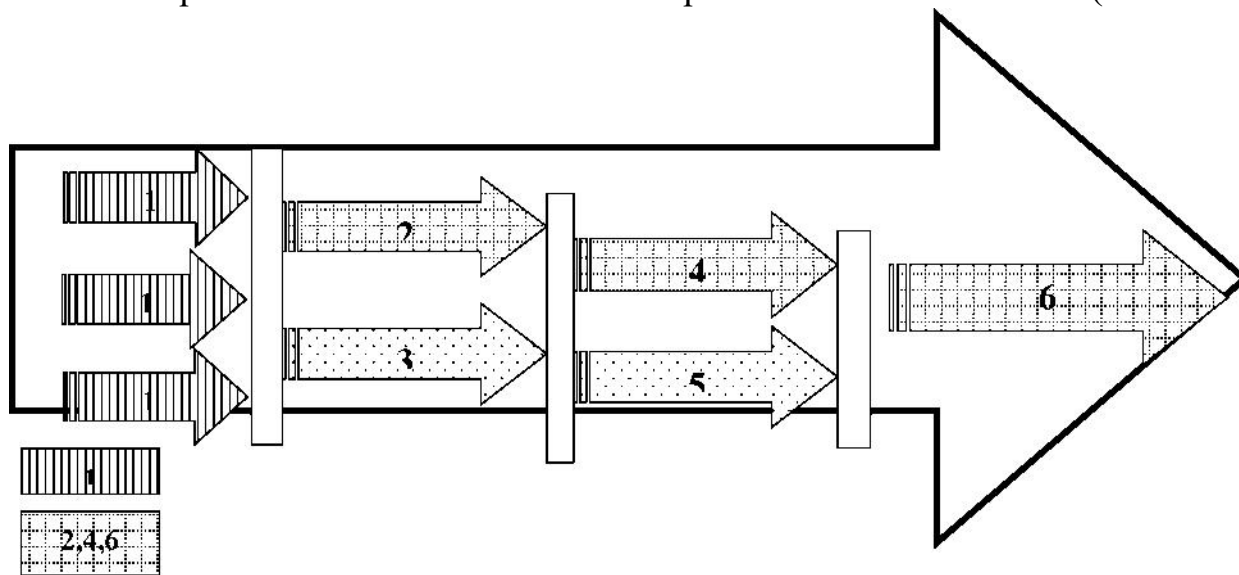
Bunday sharoitda nafaqat uskunalar, balki asosiy va yordamchi materiallar farqlanadi, tez eskiruvchi asboblarni mavjud bo'lmaydigan yoki ulardan va ayrim yordamchi sexlar xizmatlaridan foydalaniladi, mahsulotga qo'shimcha ishlov berilishi mumkin. To'liq ishlab chiqarish davriga ega ishlab chiqarishining hamma ishlov berish jarayonlari mavjudligi xos bo'ladi. Shu munosabat bilan har bir ishlov berishda ishlov berilayotgan yarimtayyor mahsulotning qo'shimcha qiymati kamayadi.

8.3. Ishlov berish bo'yicha mahsulotlar kalkulyatsiyasini amalga oshirish tartibi

Ishlov berish bo'yicha xarajatlarni mahsulotlar o'rtasida taqsimlash, muayyan turdagi mahsulotning mehnat sig'imi ko'rsatkichidan foydalangan holda amalga oshirilib, uning yordamida ishlovga berishga topshirilgan moddiy resurslar qiymatini to'g'ri aniqlash mumkin bo'ladi (chiqit va brakni chiqarib tashlagan holda).

Bunday xarajatlar taqsimotining yagona usuli qo'llanishiga sabab turli markadagi po'lat metallariga ishlov berish uchun vaqt va qiymat jihatidan turli xarajatlar talab etiladi, bu metall turlarining fizik tavsiflari bilan bog'liq. Fikrimizcha, taqsimotga bunday yondashuv ayrim xarajatlarning o'ziga xosligini to'liq hisobga olmaydi. Ularni taqsimlash tartibi bo'yicha aniqroq tavsiyalar berish uchun mehnat sig'imi ko'rsatkichiga tuzatilgan metall og'irligi va ishlov berish bo'yicha ayrim xarajat moddalarining o'zaro bog'liqligini ko'rsatish maqsadga muvofiq.

Shundan kelib chiqqan holda to'liq ishlov berishda yarimtayyor va tayyor mahsulot oqimlari chizmasini batafsil tahlil qilishimiz mumkin bo'ladi (8.9-rasm).

- dastlabki xomashyo va materiallar;
- korxonada ishlab chiqarilgan yarimtayyor mahsulotlar;
- tayyor mahsulot.

8.9.rasm. To'liq ishlov berishda yarimtayyor va tayyor mahsulot oqimlari chizmasi.

To'liqsiz davrida ishlab chiqarishni tashkil qilishda xarajatlarni

boshqarish va uning hisobini tashkil qilish birmuncha o'zgacha bo'ladi. Bunda dastlabki ishlov berish jarayoniga xarid qilingan yarimtayyor mahsulotlar kelib tushgani uchun shunday ta'sirda o'zgaruvchi xarajatlar, ya'ni xarid qilingan yarimtayyor mahsulotlar va ularga ishlov berish bo'yicha xarajatlarga boshqaruv ta'sirini yo'naltirish maqsadga muvofiq.

O.N. Volokova ning ta'kidlashicha⁵¹, xarajatlarni hisobga olishda ishlov berish usulini texnologik operatsiyalarning mazmunan va muhit jihatidan alohidalashgan yig'indisi, yakuniy mahsulot ishlab chiqarish bo'yicha to'liq texnologik jarayonning tarkibiy qismi sifatida belgilaydi.

M. A.Varxushinaning ishlov berish natijasi tayyor yarimtayyor mahsulotdan kelgusida foydalanish imkoniyatlari tashqariga sotish yoki keyingi ishlov berishda yanada qayta ishlashga urg'u beradi.

Fikrimizcha, bunda ishlov berishning ma'lum ketma-ketlik xususiyatini farqlash mumkin. Har bir ishlov berish korxonadagi texnologiya zanjirining bo'g'ini hisoblanadi. Texnologik sharoitlar mavjudligidan tashqari, ishlov berish bo'yicha xarajatlar hisobi va ishlab chiqarishni tashkil etish ishlab chiqarishning boshqa xususiyatlari bilan ifodalanadi:

- har bir ishlov berishda izchil ishlov berish natijasida bir material yoki xomashyo aralashmasidan bir yoki bir necha turdagi mahsulot olinadi;
- xomashyo va materiallarning asosiy miqdori birinchi ishlov berishda qayta ishlashga kiritiladi, boshqa ishlov berishda esa keyingi ishlovdagi yarimtayyor mahsulotlar qayta ishlanadi;
- har bir ishlovdagi yarimtayyor mahsulot tovar sifatida boshqa tashkilotlarga sotilishi ham mumkin;
- mahsulot navlari va turlari bo'yicha bevosita xarajatlar hisobining obyektiv imkoniyati mavjud emas, bu metall mahsulotlarini tur va guruhlar bo'yicha kelgusida taqsimlashda texnologik ishlov berish bo'yicha xarajatlarni guruhlash zaruratiga sabab bo'ladi.

Ishlab chiqarishining keyingi xususiyati yaroqsiz mahsulotni tuzatish, chiqitlardan foydalanish, aniq mahsulot ishlab chiqarish bo'yicha texnologiya

⁵¹ Волкова, О. Н. Управленческий учет : учебник и практикум для вузов / О. Н. Волкова. — Москва : Издательство Юрайт, 2022. — 461 с. — (Библиографическая серия). — ISBN 978-5-534-10748-7. — Текст : электронный // Образовательная платформа Юрайт [сайт]. — URL: <https://urait.ru/bcode/490230> — Дата обращения: 08.11.2022).

xususiyatlari bilan bog‘liq yarimtayyor mahsulotlarning qaytuvchi oqimlari mavjudligi hisoblanadi.

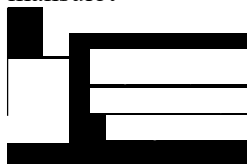
Xarajatlar hisobiga ta’sir ko‘rsatuvchi keyingi xususiyat bilvosita xarajatlar taqsimoti hisoblanadi. Bevosita xarajatlarni moddiy xarajatlar va mehnatga haq to‘lash xarajatlari ko‘rinishida taqdim etishdan farqli ravishda, qora metallurgiya sanoati korxonalarida ishlab chiqarish xarajatlari hisobida bevosita xarajatlar sifatida faqat moddiy xarajatlar ko‘rib chiqiladi.

Ishlab chiqarish xarajatlari umuman ishlov berish bo‘yicha xarajatlar moddasi bilan tasdiqlangan ayrim moddalar kesimida qayd etiladi. Mos ravishda, kalkulyatsiyada tayyor mahsulot bilan birga olingan yarimtayyor mahsulotlar tannarxi belgilanadi. Mahsulot tannarxini shakllanishining o‘ziga xosligini hisobga olgan holda yakuniy ishlov berilgan tayyor mahsulot tannarxi tartibi muntazamlik ko‘rinishida quyidagidan iborat (8.10-rasm).

Ishlov berish bo‘yicha xarajatlarni mahsulotlar o‘rtasida taqsimlash, muayyan turdagi mahsulotning mehnat sig‘imi ko‘rsatkichidan foydalangan holda amalga oshirilib, uning yordamida ishlov berishga topshirilgan moddiy resurslar qiymatini to‘g‘ri aniqlash mumkin bo‘ladi (chiqit va yaroqsiz mahsulotni chiqarib tashlagan holda).

Bunday xarajatlar taqsimotining yagona usuli qo‘llanishiga sabab turli markadagi po‘lat metallariga ishlov berish uchun vaqt va qiymat jihatidan turli xarajatlar talab etiladi, bu metall turlarining fizik tavsiflari bilan bog‘liq.

• Ishlab chiqarishga topshirilgan yarimtayyor mahsulot

Ishlov berish bo'yicha (2- ishlov berish), xarajatlar

- 1-ishlov berishda olingan yarimtayyor mahsulot tannarxi
- 2-ishlov berishdan

olingan yarimtayyor mahsulot tannarxi

ishlov berish bo'yicha (3- ishlov berish), xarajatlari

- uchinchi

Tayyor mahsulot tannarxi

ishlov berishdan olingan yarimtayyor mahsulot tannarxi

8.9- rasm. Uchinchi ishlov berishdan olingan tayyor mahsulot tannarxini hosil qilish tartibi.

Fikrimizcha, taqsimotga bunday yondashuv ayrim xarajatlarning o'ziga xosligini to'liq hisobga olmaydi. Ularni taqsimlash tartibi bo'yicha aniqroq ma'lumot berish uchun mehnat sig'imi ko'rsatkichiga metall og'irligi va ishlov berish bo'yicha ayrim xarajat moddalarining o'zaro bog'liqligini ko'rsatish maqsadga muvofiq.

Tayyor mahsulot tannarxini iste'mol qilingan resurslar, shu jumladan, moddiy resurslar kesimida uchinchi ishlov berish jarayonida bevosita kuzatishning iloji yo'q, chunki bunda birinchi va ikkinchi ishlov berish kalkulyatsiyalari axborotidan foydalanish zarur. Agar har bir ishlov berishda tugallanmagan ishlab chiqarish qoldiqlari, yarimtayyor (topshirilgan, lekin ishlab chiqarilmagan) mahsulotlar ombori mavjudligi hisobga olinsa, u holda moddalar yoki iqtisodiy elementlar bo'yicha yakuniy ishlov berilgan tayyor mahsulot tannarxini aniqlash mumkin.

Sanoat korxonasida mavjud kalkulyatsiyalar tayyor mahsulot birligiga sarflangan resurslar xarajati bo'yicha yaxlit holatni kuzatish imkonini bermaydi. Joriy ishlov berishga topshirilgan yarimtayyor mahsulot qiymati resurslar, shu jumladan, avval ishlov berilgan moddiy resurslar qiymatini aks ettiradi. Bunda "yarimtayyor mahsulotlar" moddasi ishlov berilgan mahsulot tannarxining qo'shma natural qiymati tavsifi hisoblanadi.

Ko'rsatib o'tilgan muammo xarajatlarning shakllanish jarayoni shaffofligini ta'minlash uchun muhim ahamiyat kasb etadi, ya'ni avvalgi va keyingi ishlov berish tannarxini o'zaro bog'lamay tovar (metall) mahsulotlari tannarxi tarkibi, ularning tuzilishi va dinamikasi bo'yicha yaxlit ma'lumotni taqdim etishning iloji yo'q.

Muallifning fikricha, sanoat korxonasida moddiy xarajatlar to'g'risidagi axborot sifatini ikki usulda: amaldagi kalkulyatsiya natijasida olingan axborotga tuzatish kiritish yoki qo'llanilayotgan xarajatlar usulini almashtirish va mahsulot tannarxini alohida ishlov berish xarajatlari yig'indisi sifatida emas, balki tayyor mahsulot olish uchun ayrim operatsiyalar tannarxi yig'indisi sifatida ko'rib chiqish imkonini beruvchi aniqroq kalkulyatsiya orqali amalga

⁵⁶ Олиб берилган тадқиқотлар натижасида муаллиф таклифлари асосида ишлаб чиқилган.

o'shish maqsadga muvofiqdir.

Xarajatlarni hisobga olish bo'yicha ishlov berish usulining xususiyati hamma xarajatlarni bevosita moddiy va ishlov berish mahsuloti uchun umumishlab chiqarish va bilvosita ko'rinishga ega ishlov berish xarajatlariga bo'lish hisoblanadi. Bu ishlov berish bo'yicha xarajatlar tarkibiga kiruvchi bevosita va bilvosita moddiy xarajatlarni ajratishga olib keladi. Ishlov berish bo'yicha xarajatlar guruhlarini shakllantirish xususan, mahsulot turlari bo'yicha xarajatlar hisobi, tahlili va nazoratini amalga oshirish imkoniyatini kengaytiradi. Har bir ishlov berishda moddiy xarajatlarning bosqichma-bosqich to'planishi sharoitida oxir-oqibatda xarajatlar tarkibini modda va elementlar bo'yicha baholashning iloji yo'q, chunki hamma xarajat guruhlari umumlashtirilgan holda taqdim etiladi.

Xarajatlarni boshqarishning keyingi elementi ko'rsatkichlar hisoblanadi. Ular muhimligi tufayli alohida element sifatida farqlanadi, xarajatlarni rejalashtirish, hisobga olish, tahlil va nazorat aynan asoslangan ko'rsatkichlar tizimi asosida amalga oshirish maqsadga muvofiqdir. Fikrimizcha, qora metallurgiya korxonalarida moddiy xarajatlarni tavsiflovchi ko'rsatkichlarga 3 ta tavsifni kiritishimiz mumkin. Ya'ni, ishlab chiqarishga berilgan, metall sarfining o'rtacha koeffitsiyenti, ishlov berish bo'yicha moddiy xarajatlar.

Ta'kidlash joizki, haqiqatda foydalaniluvchi ko'rsatkichlar tarkibida elektr quvvati, yonilg'i singari metallurgiya uchun muhim resurslar sarfining o'rtacha koeffitsiyenti ko'rib chiqilmaydi.

Fikrimizcha, moddiy resurslar qiymatini boshqarish moddiy xarajatlarni boshqarishning oxirgi elementi hisoblanadi. Ushbu soha moddiy-texnika ta'minot bo'limining to'liq zimmasida bo'ladi. Bizningcha, bilvosita moddiy xarajatlarni e'tiborga olmaslik, umumishlab chiqarish xarajatlariga ta'sir etish imkoniyatining boy berilishiga sabab bo'ladi, bu korxonadagi hamma moddiy resurslarni boshqarish samaradorligini pasaytiradi.

Mahsulot ishlab chiqarish tannarxi kalkulyatsiyasi xarajatlar, ularni umumlashtirish to'g'risidagi axborotlarning asosi sifatida xizmat qiladi. Sanoat korxonalarida xarajatlarni boshqarish va uning buxgalteriya hisobi bo'yicha o'tkazilgan tadqiqotga ko'ra, ishlab chiqarishni tashkil etish

⁵⁶ Олиб борилган тадқиқотлар натижасида муаллиф таклифлари асосида ишлаб чиқарилган.

va xarajatlar hisobi bo'yicha ishlov berish usuli sharoitida mavjud kalkulyatsiya axborotlari xarajatlarni boshqarish maqsadida chuqur tahlilini amalga oshirish imkonini bermaydi.

Ushbu kalkulyatsiya qilish usuli, mahsulot tannarxi kalkulyatsiyasi bo'yicha shunday hisobot turiki, unda xarajatlar to'g'risidagi axborotlar oxirgi ishlov berish bo'yicha (avvalgi ishlov berishdagi yarimtayyor mahsulot qiymati va unga qayta ishlash bo'yicha oxirgi ishlov berish xarajatlari yig'inlisi sifatida) emas, balki hamma ishlab chiqarish bosqichlari (dastlabki ishlov berishga berilgan yarimtayyor mahsulotlar yoki xomashyo va keyingi ishlab chiqarish bosqichlarida ularga ishlov berish bo'yicha xarajatlar) bo'yicha taqdim etiladi. Bunday kalkulyatsiyaning asosiy maqsadi hamma xarajat moddalarini qo'shish bilan mahsulot tannarxi kalkulyatsiyasi va xarajatlar hisobidan iborat. Shu munosabat bilan, bunday hisobotni tuzishning asosiy talabi xarajat moddalarining yagona ro'yxati mavjudligi hisoblanadi.

Sanoat korxonasida axborotlarning bunday o'zgarishini ishlab chiqarish, yarimtayyor mahsulotlar harakati va asosiy xomashyoning avtomatlashtirilgan hisob tizimini qo'llamay, amalga oshirishning iloji yo'q. Chunki bu tarmoqdagi ishlab chiqarish hisobot oyi yakuniga yakunlanmagan ishlab chiqarish, har bir ishlov berishda ombor xo'jaligi, mahsulot turlari o'rtasida bilvosita xarajatlarni taqsimlash bo'yicha murakkab tizim mavjudligi singari xususiyatlar bilan belgilanadi.

Sanoat korxonasida kalkulyatsiya shakllanishi, besh bosqichni o'z ichiga oladi.

1- bosqich. Har bir bosqichda umumiy ishlab chiqarish hajmida ishlab chiqarish uchun berilgan yarimtayyor mahsulotning solishtirma og'irligi qanday ekanligi to'g'risidagi axborotni tayyorlashdan iborat. Bunda jadval tuzilib, u chiqitlar, yaroqsiz mahsulot, yakunlanmagan ishlab chiqarish va har bir ishlov bo'yicha omborlardagi qoldiqlar o'zgarishi tufayli ishlab chiqarishga berilgan yarimtayyor mahsulot hajmi o'zgarishini aks ettiradi. Bu bosqichda mavjud birlamchi axborotlar asosida bu ishlab chiqarish yo'nalishi bo'yicha chiqit va yaroqsiz mahsulot, yakunlanmagan ishlab chiqarish, sexlardagi yarimtayyor mahsulot omborlarida qoldiqlar mavjudligini aniqlash zarur.

⁵⁶ Олиб берилган тадқиқотлар натижасида муаллиф таклифлари асосида ишлаб чиқилган.

Natijada aynan sanoat korxonasining ishlab chiqarish texnologiyasidan kelib chiqib oxirgi ishlovdan tayyor mahsulot chiqishini, bizningcha, quyidagi formula bo'yicha aniqlash maqsadga muvofiqdir:

$$\begin{aligned}
 TM = X + YAM_i - CHI - Bi - AYAICHi - AQ_2 - CH_2 - B_2 - \\
 A YAICH_2 - \\
 AQ_3 - CH_3 - B_3 - AYAICH_3... - AQ_n - CH_n - B_n - \\
 AYAICH_n \quad (2.1)^{56}
 \end{aligned}$$

bunda:

TM - natural ko'rinishdagi tayyor mahsulot chiqishi;

X - ishlab chiqarishga berilgan xomashyo;

YAM_i - birinchi ishlovga berilgan yarimtayyor mahsulot;

CH_i (CH₂, CH₃, CH_n) - birinchi, (ikkinchi, **n** -) ishlovdagi natural ko'rinishdagi chiqitlar;

Bi (B₂, B₃, B_n) - birinchi, (ikkinchi, **n** -) ishlovda ishlab chiqarishga berilgan yarimtayyor mahsulot bo'yicha olingan natural ko'rinishdagi yaroqsiz mahsulot hajmi;

AYAICHi (AYAICH₂, AYAICH₃, AYAICH_n) - birinchi, (ikkinchi, **n**) ishlovda yakunlanmagan ishlab chiqarish hajmining o'zgarishi;

AQ₂, AQ₃, AQ_n - ikkinchi va **n** - ishlovda ombordagi yarimtayyor mahsulot qoldig'ining o'zgarishi.

Ishlab chiqarishni boshqarishning avtomatlashtirilgan tizimi sharoitida bu holatda mehnat sig'imi bo'lmaydi, chunki ishlab chiqarishga berilgan har bir yarimtayyor mahsulotning yo'nalish chizmasi asosida uning harakat chizmasi, har bir ishlovga kirish va chiqishda qayd etiluvchi hajmlarini belgilash mumkin.

2- bosqich. Mahsulot ishlab chiqarish bo'yicha tonnalarda hisobga olingan ishlab chiqarish hajmi asosida, muayyan mahsulotga bilvosita xarajatlarni taqsimlash uchun hamma ishlov berish jarayonlari asosida ushbu xarajatlarni taqsimlash koeffitsiyentini farqlash zarur bo'ladi. Ma'lum ishlov berilgan mahsulot kalkulyatsiyasini amalga oshirishda u quyidagicha hisoblab

⁵⁶ Олиб берилган тадқиқотлар натижасида муаллиф таклифлари асосида ишлаб чиқарилган.

chiqiladi:

Uish.

(2)

b.i.

n

57

Vish), * Kms.

. i mn

Bunda: ***Kti*** - mahsulot uchun alohida ishlov bo'yicha bilvosita xarajatlarni taqsimlash koeffitsiyenti;

Uish.b.i- umumishlab chiqarish, ishlov berish xarajatlari;

Vish.bi, Vish.b.n - ishlov beriluvchi, chiqit va yaroqsiz mahsulot hajmini chiqarib tashlagan holda, berilgan ***i, n*** - yarimtayyor mahsulot hajmi;

Km.s.i, Km.s.n - i, n - yarimtayyor mahsulotga ishlov berish mehnat sig'imi koeffitsiyenti.

Boshqacha aytganda, bu koeffitsiyent o'xshash o'lchovda ishlov berilgan hamma yarimtayyor mahsulotlar umumiy hajmida tonnalarida keltirilgan (hisoblangan) yarimtayyor mahsulot hajmi ulushini aks ettiradi.

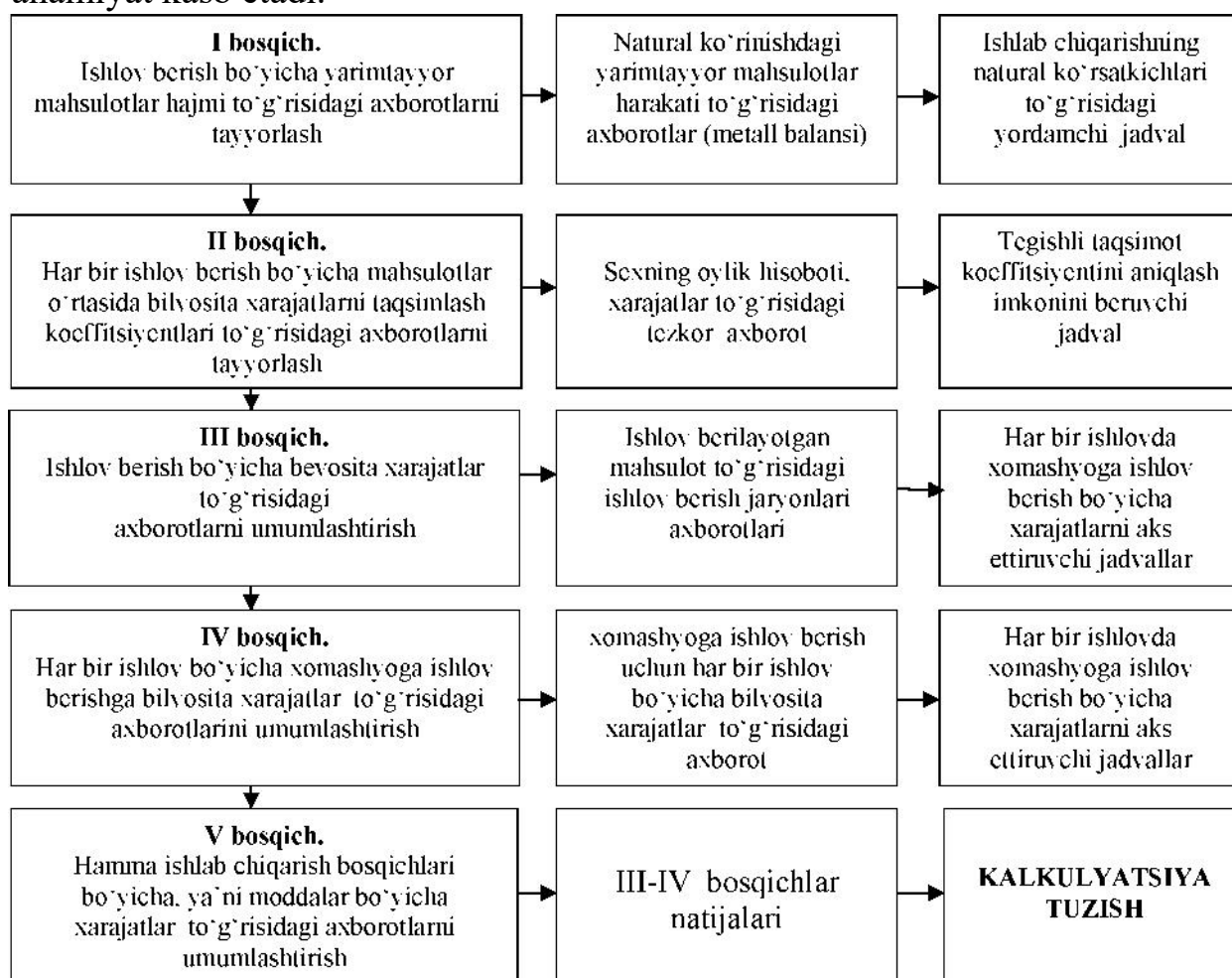
3- bosqich. Ushbu bosqich ishlov berish bo'yicha bevosita xarajatlar to'g'risidagi axborotlar to'plash va umumlashtirishdan iborat. Bunda hamma xarajatlarni bevosita va bilvositaga ajratish bunday guruhlar bo'yicha axborotlarni umumlashtirish bo'yicha turli harakatlarga sabab bo'ladi. Bevosita xarajatlar brigada boshliqlarining smena bo'yicha hisobotlari, hisobot kalkulyatsiyalaridan ma'lum mahsulot ishlab chiqarishda xomashyo sarfi to'g'risidagi mavjud axborotlar asosida aks ettiriladi. Bunda birlamchi hujjat asosida tayyor mahsulot olish maqsadida ishlab chiqarishga yo'naltirilgan yarimtayyor mahsulotlarni aniqlash zarur bo'ladi. Yarimtayyor mahsulotlarni ishlov berish jarayonlari orasida sex omborlarida ularning qoldiqlari yuzaga kelishi mumkinligi tufayli ishlab chiqarish hisobi bo'yicha mavjud axborotlar asosida ham muayyan mahsulot miqdori va tannarxni farqlash mumkin.

4- bosqich. Bu bosqichda muayyan mahsulot ishlab chiqarishda bilvosita xarajatlar to'g'risidagi axborotlarni to'plash va umumlashtirish tavsiya etiladi. Amaldagi usulda kalkulyatsiya xarajatlar bo'yicha alohida moddalar farqlanmagan holda umumlashtirilgan jadvaldan iboratligi uchun ushbu bosqichda sex jami mahsulotlarni ishlab chiqarish uchun qilingan hamma bilvosita xarajatlar to'g'risidagi yordamchi jadval (ma'lumot) zarur bo'ladi. Mavjud kalkulyatsiya tizimi oy yakunlari bo'yicha tannarxni aks ettirishni ko'zda tutadi. Shuning uchun nafaqat qilingan xarajatlar hajmi, balki sex faoliyatining boshqa parametrlarini aks ettiruvchi sex hisoboti hisob-kitob

uchun asos sifatida xizmat qilishi mumkin.

5- bosqich(yakuniy). U tasdiqlangan xarajat moddalari kesimida tayyor mahsulot ishlab chiqarish bo'yicha xarajatlar to'g'risidagi axborotlarni jamlashdan iborat. Har bir bosqichning mazmuni, foydalaniluvchi axborotlar manbalari va natijalar bog'lanishi kerak bo'ladi (8.11-rasm).

Bunda ishlab chiqarishga berilgan yarimtayyor mahsulotlarni baholash usuli va xarajatlarni taqsimlashga yondashuv tannarx shakllanishi jarayonida muhim ahamiyat kasb etadi.

8.10- rasm. Yirik sanoat korxonalarida mahsulotlar kalkulyatsiyasini tuzish ketma-ketligi.

Sanoat korxonasida ishlab chiqarish xarajatlarni hisobdan chiqarishda muayyan mahsulot turlari bo'yicha guruhlagan holda o'rtacha tannarx bo'yicha hisobga olinadi. Bizningcha, bu to'g'ri hisoblanadi, chunki ishlab

chiqarishining tarmoq xususiyatlariga ko'ra, xarajatlarni tayyorlangan mahsulotlarga bevosita kiritish iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiqdir.

Taklif qilingan kalkulyatsiyaning keyingi elementi yakunlanmagan ishlab chiqarishni baholash usuli hisoblanadi. Agar hisobot davrida ishlab chiqarishga berilgan yarimtayyor mahsulotlar hajmi oy oxiriga yakunlanmagan ishlab chiqarish qoldiqlaridan ko'p yoki ularga teng bo'lsa, u holda yakunlanmagan ishlab chiqarish qoldiqlarini baholash kirim qilingan yarimtayyor mahsulotlar tannarxi bo'yicha amalga oshiriladi.

Agar yarimtayyor mahsulotlar hajmi oy oxirida yakunlanmagan ishlab chiqarish qoldiqlaridan kam bo'lsa, u holda baholash birgalikda: avvalgi ishlovdan kelgan yarimtayyor mahsulotlarning kirim qilingan miqdori doirasida, ularning tannarxi bo'yicha, qolgan qismida - oy boshiga yakunlanmagan ishlab chiqarish qoldiqlari tannarxi bo'yicha amalga oshirilishi kerak. Bizningcha, yakunlanmagan ishlab chiqarishni bunday baholash usuli ishlov berishda amalga oshiriluvchi xarajatlarni vaqt jihatidan aniqroq taqsimlaydi, moslashuvchanligi va foydalanishda oddiyligi bilan farqlanadi.

Keyingi o'rinda yarimtayyor mahsulotlar harakati quyidagicha amalga oshiriladi. Dastlab to'liq ishlovdan o'tadi va oy boshiga yakunlanmagan ishlab chiqarish ko'rinishida taqdim etilgan mahsulotni ishlab chiqarish yakunlanib, so'ngra joriy oyda yarimtayyor mahsulot ishlovga beriladi. Demak, o'tgan oyda berilgan yarimtayyor mahsulotga ishlov berish bo'yicha xarajatlarni baholash o'tgan oydagi narxlar, tarif va boshqa ishlab chiqarish sharoitlarini hisobga olgan holda amalga oshiriladi.

Shuningdek, resurslarini boshqarish samaradorligini oshirish uchun, avvalo, xarajatlar markazlarini ajratish orqali obyektiv imkoniyatlarni izlash va ularni tatbiq etish maqsadga muvofiqdir.

Bilvosita xarajatlarni e'tiborga olmaslik umumishlab chiqarish xarajatlariga ta'sir eta olmaslikka sabab bo'ladi, bu korxonadagi hamma xarajatlarni boshqarish samaradorligini pasaytiradi. Bundan tashqari, natural ko'rinishdagi bevosita xarajatlarni tadqiq etish zarurati mavjud. Umumishlab chiqarish xarajatlariga alohida urg'u berish lozim, chunki aynan ular narxlar, moliyaviy natijalarga ta'sir ko'rsatgan holda xarajatlarning boshqariluvchi qismi

hisoblanadi.

Xarajatlar hisobining axborotlar manbalari kalkulyatsiyada yarimtayyor mahsulotlar kategoriyasi mavjudligi bilan bog‘liq kamchilik orqali tavsiflanadi. Ishlab chiqarishga berilgan bu resurslarning qiymatli tavsifi korxonada ushbu yarimtayyor mahsulotni ishlab chiqarish uchun qiymat ifodasida sarflangan hamma resurslarni o‘z ichiga oladi.

Fikrimizcha, shu tariqa, xarajatlarni boshqarishda tahlil natijalari sifatini oshirish uchun kalkulyatsiya ma’lumotini taqdim etish usulini boshqaruv qarorlarini qabul qilish va tahlil qilish uchun qulay va mufassal ko‘rinishda taqdim etish, shuningdek, xarajatlar boshqarish metodikasini takomillashtirish zarur, u boshqaruvning tezkor va strategik jihatlarini hisobga olish, shuningdek, xarajatlarni resurs-sarf-xarajat nuqtayi nazaridan ko‘rib chiqish imkonini beradi.

Xulosa qilib aytishimiz mumkinki, xarajatlarni boshqarish va buxgalteriya hisobi bo‘yicha mavjud tizimni tadqiq etish mavjud boshqaruv tizimida xarajatlar markazlarini farqlash hamda asoslash imkonini beradi. Bizningcha, ushbu markazlar tomonidan xarajatlarni boshqarish yetarli darajada amalga oshiriladi, xarajatlarni boshqarish tizimining deyarli hamma axborot ehtiyojlari qondiriladi. Xarajatlar to‘g‘risidagi axborotlar sifatini oshirishning asosiy yo‘nalishlari bo‘lib, moddiy resurslarini boshqarish samaradorligi ushbu kalkulyatsiyalarni metallurgiya mahsuloti ishlab chiqarish xarajatlari to‘g‘risidagi axborotning asosiy manbayi sifatida xarajat va resurs tavsifi hisoblanadi.

IX BOB. XO‘JALIK YURITUVCHI SUBYEKT BYUDJETI MOHIYATI VA UNI SHAKLLARTIRISH

9.1. Ishlab chiqarish faoliyatida byudjet tushunchasi va uni qo‘llanilishi

Sanoat korxonalari mamlakat iqtisodiyotida eng muhim sohalaridan biri ekanligini inobatga olsak, unda mahsulot ishlab chiqarishda yangicha yondashuvlarni talab etadi. Ya'ni tannarxni pasaytirishning standart usullaridan tashqari, ma'muriy va sotish xarajatlarini qisqartirishda chuqur matematik tahlil qilish, ishlab chiqarish va texnologik jarayonlarni modellashtirish va xarajatlarni boshqaruvda qarorlarini optimallashtirishni talab etiladi. Bu muammolarni hal qilishda korxona ishlab chiqarishida bashoratlash, monitoring qilish, rejalashtirish va tahlil qilish usullarining eng zamonaviy tizimini shakllantirish kerak. Shuningdek, korxona faoliyatini samaradorligini oshirish va xarajatlarni kamaytirishda, xodimlarning ijodiy salohiyatidan foydalanish ham muhim ahamiyatga ega. Xarajatlarni boshqarishda energiya samaradorligini oshirish loyihalarini ishlab chiqish va texnologiyalarni qo'llashda xodimlar fikridan foydalanish maqsadga muvofiq.

«Byudjet» atamasi keng ma'noda, davlat miqyosida iqtisodiy siyosatni ishlab chiqish, yalpi ichki mahsulotning qiymatini taqsimlash va qayta taqsimlash natijasida hukumat ixtiyorida markazlashgan pul fondlarining, korxonalar ixtiyorida esa markazlashmagan pul fondlarining shakllanishi va ulardan oqilona foydalanishni anglatadi.

Tor ma'noda esa, «byudjetlashtirish» atamasi hali bizning iqtisodiy adabiyotlarda atroflicha yoritilmagan, chunki korxonaning doimiy asosga qo'yilgan kompleks rejalashtirish, nazorat va xo'jalik faoliyati tahlili tizimi shu paytgacha faqatgina biznes-rejalashtirish bilan cheklangan edi.

Taraqqiy etgan mamlakatlar boshqaruv hisobida rejalashtirish jarayonini ta'riflash uchun «byudjetlashtirish» atamasidan keng foydalaniladi.

Byudjetlashtirish korxonaning ma'lum davrga mo'ljallangan moliyaviy-xo'jalik faoliyatini rejalashtirish hisoblanadi.

Byudjetlashtirishning afzalligi korxona moddiy, mehnat va moliyaviy

resurslarini uzoq, qisqa va o'rta muddatli rejalashtirish, raqobatchilarning xatti-harakati, ishlab chiqarilgan mahsulotlarga bo'lgan bozor talablarini o'rganishda o'z ifodasini topadi. Byudjetlashtirishda asosiy e'tibor mahsulot, ish va xizmatlarni sotishdan olinadigan daromad (foyda) hajmini taxminlashga qaratiladi.

Byudjetlashtirishning ijobiy tomonlari:

- buxgalteriya hisobi subyektining moddiy, mehnat va moliyaviy resurslarini uzoq, qisqa va o'rta muddatli rejalashtirish;
- javobgarlik markazlari va ularning rahbarlari tomonidan reja bajarilishini baholash uchun asos bo'lib hisoblanadi;
- majburiyatlarni o'z vaqtida bajarilishiga yordam beradi;
- tannarxni to'g'ri aniqlashga yordam beradi.

Ishlab chiqilgan rejalar barcha qatnashchilar tomonidan to'liq tanishib olmaguncha amalga oshirilmaydi.

Rejalar quyidagi bo'limlardan iborat bo'ladi:

- rejalashtirilgan davrda qancha va qanday turdagi mahsulot ishlab chiqariladi;
- ishlab chiqarishda qatnashadigan xodimlar, foydaniladigan asbob-uskunalar, tovar-moddiy zaxiralar;
- ishlab chiqilgan mahsulotni sotish bahosini belgilash va olinadigan pul daromadni aniqlashni o'z ichiga oladi.

Ushbu ma'lumotlarga asosan ishlab chiqarish xarajatlari, mehnatga haq to'lash va korxonani oladigan foydasi rejalashtiriladi.

Boshqaruv hisobini asosiy vazifasi hisoblangan va boshqaruv nazoratini amalga oshirishda muhim bo'lgan rejalashtirish jarayoni quyidagi talablarga tayanadi:

- korxona tomonidan ishlab chiqilgan strategiyani amalga oshirish uchun qisqa va uzoq muddatli rejalarni amalga oshirish uchun maxsus dasturlar tuzish;
- zarur byudjetlarni ishlab chiqish. Ularni ishlab chiqish korxona amalga oshiradigan rejalar asosli bo'lishi va ularni amalga oshirish uchun yetarli miqdorda moddiy mablag'lar bo'lishini aniqlashga yordam beradi.

Byudjetlashtirishning umumiy moliyaviy rejalashtirish tizimidagi o'rni va

roli byudjet funksiyalari bilan yetarlicha to'liq tavsiflanadi. Byudjetlashtirish funksiyalari quyidagilardan iborat:

- korxonaning asosiy maqsadini ta'minlashda jarayonlarni rejalashtirish;
- alohida bo'linmalar faoliyatini muvofiqlashtirish;
- javobgarlik markazlari rahbarlarining maqsadini amalga oshirishda rag'batlantirish;
- joriy faoliyatni nazorat qilish, rejalashtirish intizomini ta'minlash;
- javobgarlik markazlari faoliyatini nazorat qilish va ularning rahbarlarini baholash;
- boshqaruvchilarni tayyorlash vositasi.

Bunda byudjetning boshqaruv vositasi sifatidagi o'ziga xos xususiyati uning direktivligi, muntazamliligi, uzluksizligi, shuningdek xo'jalik subyekti xo'jalik ishlab chiqarish faoliyatining barcha biznes bo'g'inlarini qamrab oluvchin rasmiylashtirilishidir.

Byudjetlashtirish - buxgalteriya hisobi subyekting muayyan muddatni o'z ichiga olgan moliyaviy-xo'jalik faoliyati optimal rejalashtirish jarayoni hisoblanib, shunday boshqaruv texnologiyasiki, u korxona menejmentini, uning zamonaviy talablarga va uning darajasining u tomondan qabul qilinadigan boshqaruv qarorlariga mos kelishi bilan belgilanadi. Byudjetlashtirish soliqlar, ish haqi, shartnomalar va hokazolar bo'yicha to'lovlarning tegishli darajada ijro etilishi uchun yaratilgandi. Hozirda byudjetlashtirish sezilarli darajada kengaygan bo'lib, strategik xarakterni o'zida mujassamlashtiradi.

Xarajatlarni byudjetlashtirish kabi yangi boshqarish instrumentlarini korxonalar tomonidan tatbiq etish hisob va tahlil axborotiga, moliyaviy va boshqaruv hisobini muvofiqlashtirishga, faoliyatning ichki va tashqi muhitlarini o'zaro bog'lashga, javobgarlik markazlarini korxonaning umumiy maqsadlariga erishishga yo'naltirishga asoslanadi.

Byudjetlashtirish tizimini joriy etish uchun axborot manbalaridan biri bo'lib ham boshqaruv hisobi, ham moliyaviy hisob doirasida shakllanadigan buxgalteriya hisobi axboroti xizmat qiladi. Biroq shuni ta'kidlash zarurki, byudjetlashtirish tizimini joriy etish uchun mo'ljallangan axborotning sezilarli qismi boshqaruv hisobida aylanib yuradi va uning asosida muayyan muammo

bo'yicha qaror qabul qilish uchun rahbarlarga tahliliy materiallar shakllantiriladi.

Fikrimizcha, xarajatlarni boshqarishga byudjetli yondashuvda boshqarish funksiyalarini qo'llash lozim (9.1- rasm).

9.1-rasm. Xarajatlarni boshqarishga byudjetli yondashuv sikli.

Xarajatlarni boshqarishning rasmda keltirilgan funksiyalari va sikllarini quyidagicha tavsiflashimiz mumkin bo'ladi:

- bashorat qilish - korxona strategiyasini ishlab chiqish;
- rejalashtirish-byudjetlarni ishlab chiqarish. Rejalashtirishning tashkiliy qismi bo'lib byudjetlashtirish hisoblanadi. Byudjetlashtirish korxona ichidagi rejalashtirishning asosi hisoblanadi. Korxonaning strategik maqsadlaridan kelib chiqqan holda byudjetlar korxona ixtiyoridagi moliyaviy resurslarni taqsimlash vazifalarini hal qiladi. Byudjetlarni ishlab chiqish korxona faoliyatining tanlab olingan istiqbollariqa aniqlik kiritadi, barcha xarajatlar va natijalar pullik ifodaga ega bo'ladi. Byudjetlashtirish korxonada to'g'ri va aniq maqsad belgilashga, biznes strategiyasini ishlab chiqishga yordam beradi;
- ijro etish mas'uliyatlar markazlari orqali byudjetlari ijro etish, mas'uliyatlar markazlari faoliyatining samaradorligini baholash va boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun moliyaviy-xo'jalik faoliyatning barcha haqiqatdagi ma'lumotlarini hisobga olish;
- nazorat yuzaga keladigan byudjetli chetlanishlarning oldini olish bo'yicha

harakatlarni amalga oshirish uchun chetlanishlarning yuzaga kelish sabablarini tizimli ravishda kuzatib borish va aniqlash, shuningdek xatolarni to'g'rilash;

- tahlil biznes g'oyaning baholanishi, erishilgan moliyaviy-xo'jalik faoliyat natijalarini tahlil qilish;
- yuzaga kelgan byudjetli chetlanishlarning oldini olish yoki to'g'rilash bo'yicha boshqaruv ta'sir qilish harakatlarini belgilash maqsadida byudjetli ko'rsatkichlarni korrektirovka qilish.

Xarajatlarni boshqarishda byudjetli yondashuv sikllarning birorotasi yo'q bo'lsa boshqaruv sxemasi samarali bo'lmaydi.

Sanoat korxonasida byudjetlarni tayyorlashda quyidagi smetalar tuziladi:

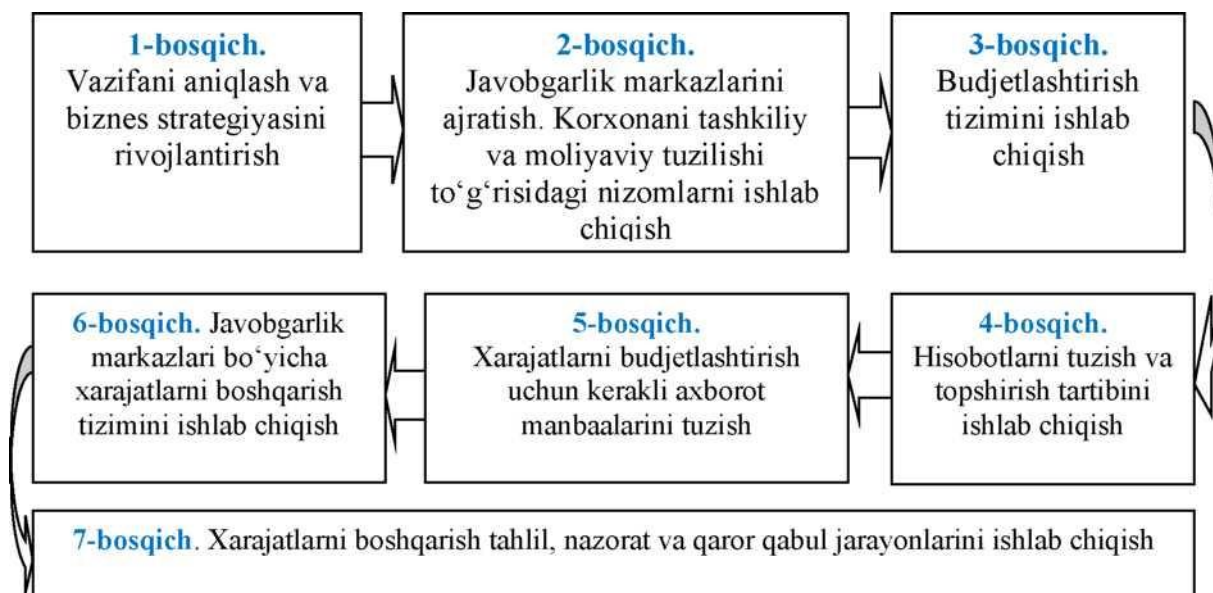
- a) moddiy xarajatlar smetasi;
- b) asosiy ishlab chiqarishda band bo'lgan xodimlarga mehnat haqi xarajatlari smetasi;
- d) ishlab chiqarish xususiyatiga ega ustama xarajatlar smetasi;
- e) ma'muriy-boshqaruv xarajatlari smetasi.

Bosh byudjetni tuzishning yakuniy bosqichi kutilayotgan foyda yoki zarar to'g'risidagi umumlashtirilgan smetani tuzib chiqish hisoblanadi. Mazkur smeta quyidagi ko'rsatkichlarni o'zida aks ettiradi:

- a) mahsulotlar sotish, ishlar bajarish va xizmatlar ko'rsatishdan olingan daromadlar;
- b) ishlab chiqarishga sarflanadigan xomashyo va materiallar xarajatlari;
- d) asosiy ishlab chiqarishda band bo'lgan xodimlarning mehnat haqi xarajatlari;
- e) ishlab chiqarish xususiyatidagi ustama xarajatlar;
- f) sotilgan mahsulotlar tannarxi;
- g) sotish va ma'muriy-boshqaruv xarajatlari;
- h) ishlab chiqarishdan kutilayotgan foyda yoki zarar.

Byudjetlashtirish xarajatlarni boshqaruv hisobini tashkil qilish va

amalga oshirilishining bosqichlaridan biri hisoblanadi (9.2-rasm).

9.2-rasm. Byudjetlashtirishni amalga oshirishning asosiy bosqichlari.

Byudjetlashtirishni amalga oshirishning asosiy bosqichlarini amalga oshirilishi quyidagicha tavsiflanadi:

- 1) ma'lumotlarni yig'ish va tahlil qilish:(asosiy moliyaviy va iqtisodiy ko'rsatkichlar bo'yicha ma'lumotlarni yig'ish; guruhlash va tahlil qilish);
- 2) turli byudjetlarni ishlab chiqish:(sotuv byudjeti, tayyor mahsulot byudjeti, ishlab chiqarish byudjeti, yordamchi sexlar byudjeti, umumxo'jalik va sotish xarajatlari byudjeti, TMZlardan foydalanish byudjeti, mehnat haqi byudjeti, soliqlar byudjeti, asosiy vositalardan foydalanish byudjeti, xususiy kapital byudjeti, majburiyatlar byudjeti, foyda va zararlar byudjeti);
- 3) byudjetlarni amaliyotga joriy etish va nazorat qilish:(qarorlarni amaliyotga joriy etish; olingan natijalarni reja bilan taqqoslash; rejadan chetga chiqish yuzasidan chora-tadbirlar ishlab chiqish, rejalashtirilgan va haqiqiy foydani solishtirish).

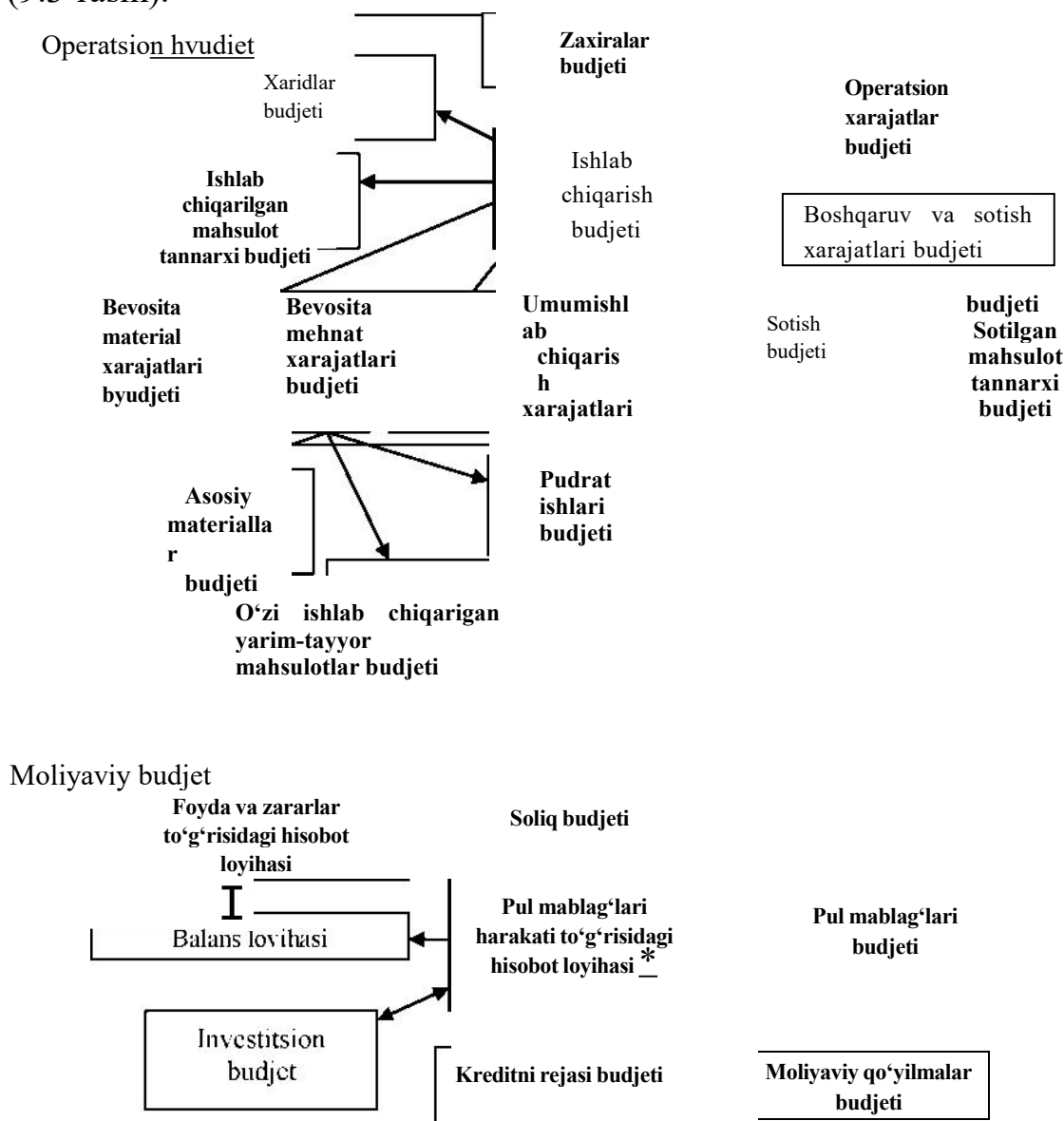
Byudjetlashtirish natijasida:

- korxonada boshqaruvni sezilarli darajada oshirish;
- umuman korxonaning va uning tuzilmaviy bo'linmalarining faoliyati shaffofligini oshirish;
- korxona moliyaviy holatini yaxshilashga yordam beradigan samarali nazorat tizimini joriy etish;
- loyihalarni boshqarish va investitsion byudjetlashtirish tizimlarini joriy etish orqali korxonaning samarali rivojlanishini ta'minlash;
- rivojlanishning ham taktik, ham strategik maqsadlariga erishish jarayonida

menejmentning yuqori tarkibini ifoda etuvchi sifatida maydonga chiqish;

- aylanma aktivlar, moliyalashtirishning tashqi manbalarini samarali boshqarish;
- haqiqiy natijalarni normativ ko'rsatkichlar bilan solishtirishga imkon beradigan ichki ishlab chiqarish hisobi tizimini joriy qilish;
- byudjet xarajatlari va haqiqiy xarajatlar o'rtasilagi chetlanishlarni tahlil qilish va byudjet nazoratni amalga oshirish;
- turli boshqaruv pog'onalarida korxonani samarali faoliyat yuritishi uchun boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun zarur bo'lgan byudjetning ijro etilishi natijasi sifatidagi ichki boshqaruv hisobotini tuzish.

Byudjetlar o'z navbatida quyidagi turlarga bo'linadi: asosiy byudjetlar, operatsion byudjetlar, moliyaviy byudjetlar, qo'shimcha (maxsus) byudjetlar (9.3-rasm).

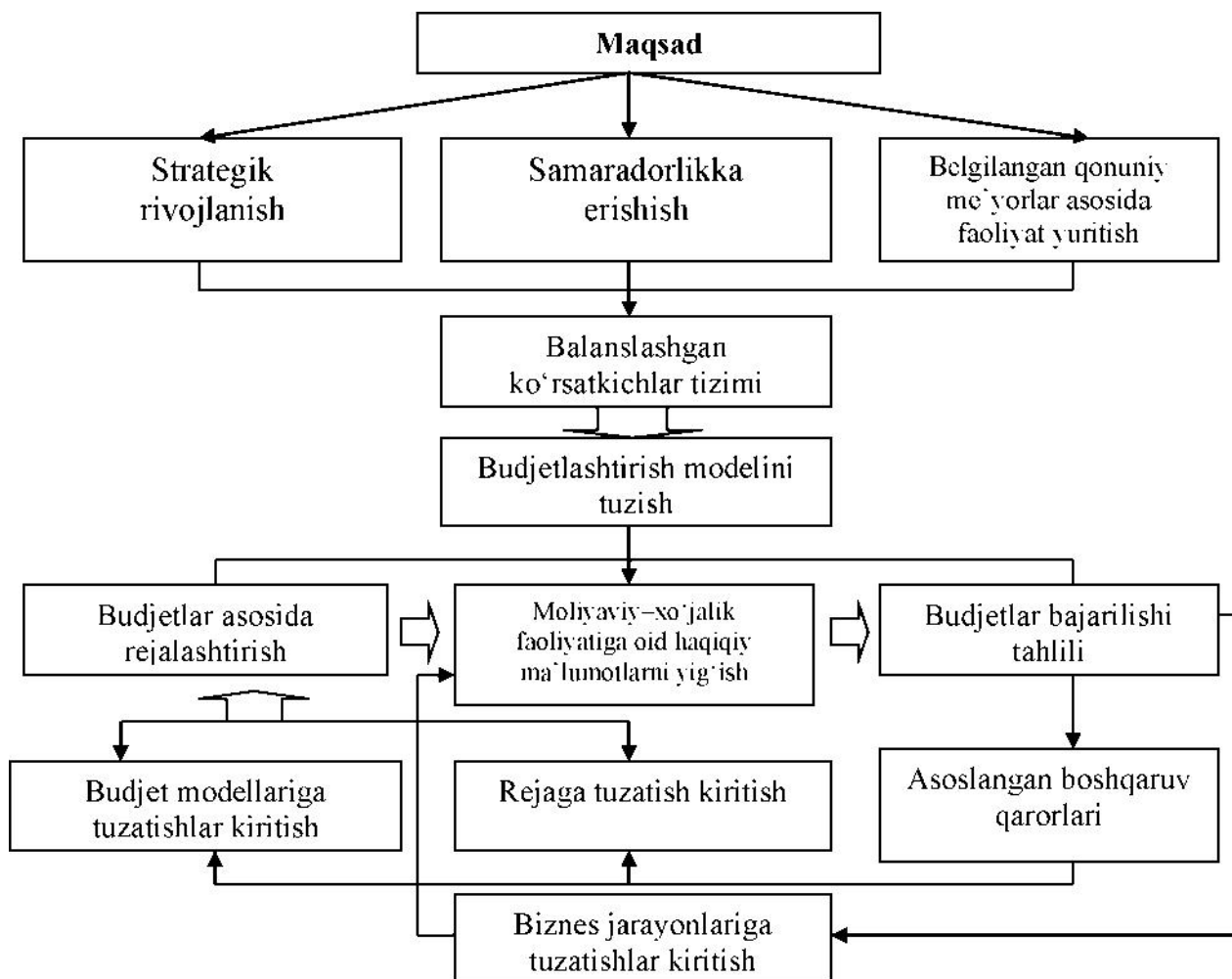
9.3- rasm. Buxgalteriya hisobi subyekti uchun asosiy byudjetni shakllantirish blok-sxemasi.

Byudjetning boshqaruv vositasi sifatidagi o‘ziga xos xususiyati uning direktivligi, muntazamliligi, uzluksizligi, shuningdek buxgalteriya hisobi

subyekti xo‘jalik ishlab chiqarish faoliyatining barcha biznes bo‘g‘inlarini qamrab oladigan rasmiylashtirilishidir.

9.2. Byudjet ko‘rsatkichlarim hajarilishi ustidan nazorat o‘rnatish

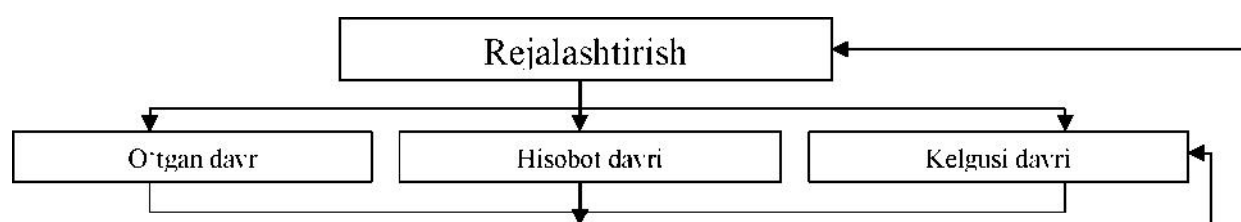
Byudjetlashtirish tizimini joriy etish uchun axborot manbalaridan biri bo‘lib ham boshqaruv hisobi, ham moliyaviy hisob doirasida shakllanadigan buxgalteriya hisobi axboroti xizmat qiladi. Biroq shuni ta’kidlash zarurki, byudjetlashtirish tizimini joriy etish uchun mo‘ljallangan axborotning sezilarli qismi boshqaruv hisobida aylanib yuradi va uning asosida muayyan muammo bo‘yicha qaror qabul qilish uchun rahbarlarga tahliliy materiallar shakllantiriladi.

9.4- rasm. Byudjetlashtirish jarayoni.

Shuni ta’kidlash lozimki, buxgalteriya hisobi subyekti xarajatlarni

byudjetlashtirish yordamida boshqarish muvaffaqiyati byudjetlarning tuzish, nazorat qilish va tahlil qilish reglamentlari va jarayonlarini batafsil ishlab chiqishga bog‘liq bo‘ladi. Xarajatlarni byudjetlashtirish kabi yangi boshqarish instrumentlarini korxonalar tomonidan tatbiq etish hisob va tahlil axborotiga, moliyaviy va boshqaruv hisobini muvofiqlashtirishga, faoliyatning ichki va tashqi muhitlarini o‘zaro bog‘lashga, javobgarlik markazlarini korxonaning umumiy maqsadlariga erishishga yo‘naltirishga asoslanadi.

Budjetlashtirish Buxgalteriya hisobi sub'ektining moliyaviy-xo'jalik faoliyati

Budjetlar bajarilishi

Buxgalteriya hisobi (xarajatlarni boshqarish)

! Budjetlashtirishni nazorat-tahlil axborotlari bilan ta'minlash ;		
Boshqaruv tahlili, chetlanishlar tahlili	Rejalashtirilgan budjet hisoboti	Budjetlar bajarilishini nazorat qilish
	4	

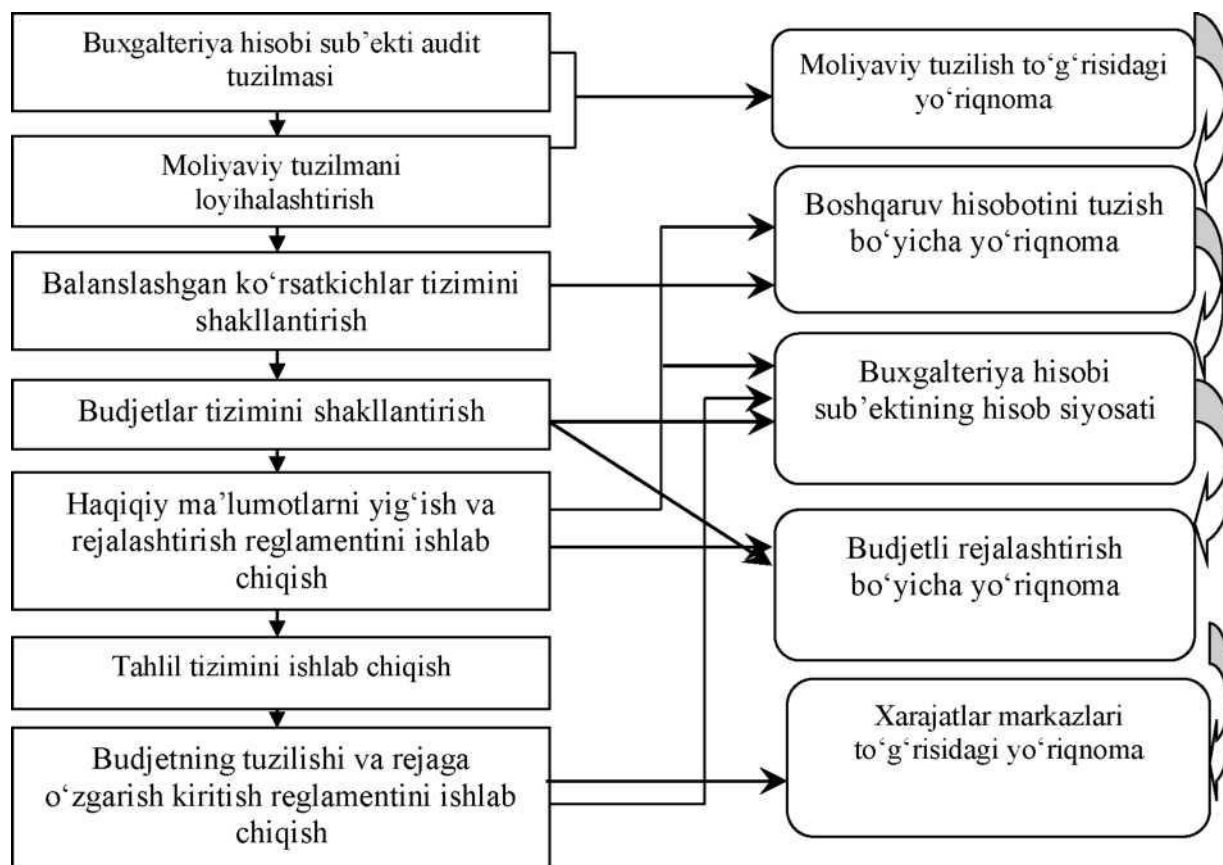
Boshqaruv qarorlari Moliyaviy hisob

Moliyaviy hisobot		▶	Moliyaviy tahlil	
*			4	
O'tgan davr		Hisobot davri	Ichki	Tashqi

9.6-rasm.Byudjetlashtirishning buxgalteriya hisobi, tahlil va nazorat bilan o'zaro aloqasi.

Byudjetlashtirish jarayoni buxgalteriya hisobi subyekting moliyaviy-xo'jalik faoliyati jarayoniga qanday ta'sir qilishi va buxgalteriya, moliyaviy, boshqaruv hisobi, nazorat, tahlil bilan qanday bog'langanligi 9.7-rasmda ko'rsatilgan.

Xarajatlarni boshqarishda boshqaruv hisobotini to'plash va tizimlashtirish tizimi sharoitida byudjetlashtirish va boshqaruv hisobi doirasida shakllanadigan axborotdan yanada to'liqroq foydalanishga ham

ko'proq e'tibor berish lozim bo'ladi.

9.7-rasm. Byudjetlashtirishni tashkil etish.

Byudjetning bajarilish uchun butun mas'uliyat byudjet tuzish bo'yicha rahbar zimmasiga tushadi. Bunda korxonaning barcha ma'sul shaxslari nimalar kutilayotganini va maqsadlarni aniq va to'g'ri tushunishlari zarur bo'ladi va bu bo'yicha tegishli ko'rsatmalar olishlari kerak bo'ladi.

Byudjetning ijrosini baholash haqiqatda erishilgan natijalar byudjetda rejalashtirilganidan chetga chiqqanligini tahlil qilishga asoslanadi(9.8-rasm).

98-rasm. Byudjet ko'rsatkichlarini bajarilishi ustidan nazorat o'rnatish.

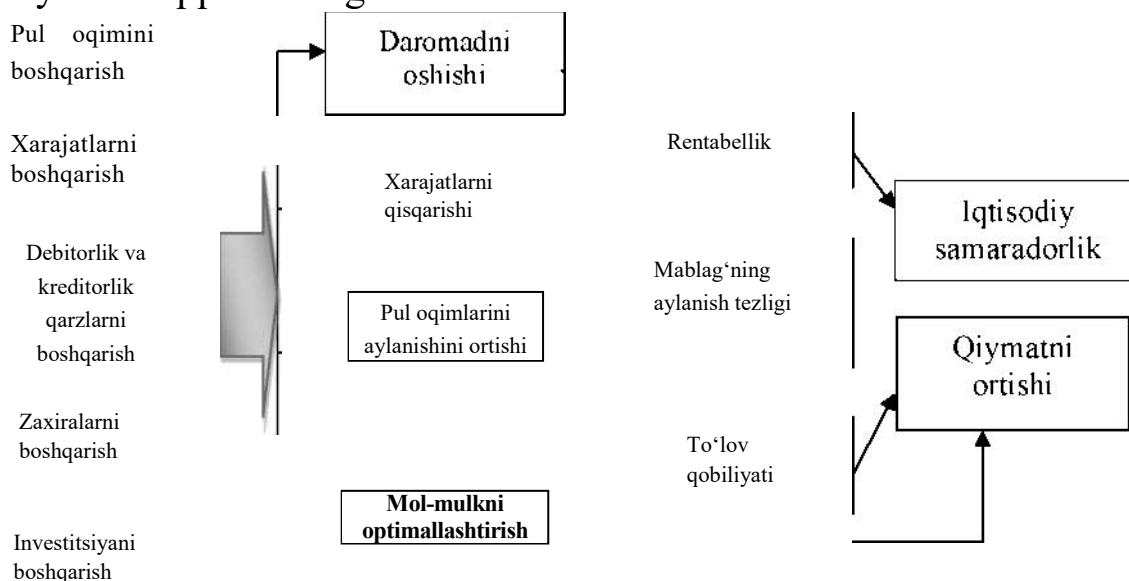
Dastlabki nazoratning mazmuni buxgalteriya hisobi subyektida belgilangan rejalarni bajarayotganda byudjetlashtirish tizimiga kiritilgan va mumkin bo'lgan xatarlarni baholashdan iboratdir. Shuni ta'kidlash zarurki, ushbu nazorat turi byudjetlarni shakllantirishning belgilangan bosqichlarida amalga oshiriladi:

Byudjetlashtirish tizimida boshqarilishi lozim bo'lgan nazorat ko'rsatkichlari majmuasi quyidagi talablarga javob berishi lozim:

1. Byudjetlashtirish tizimining faoliyat ko'rsatishini ta'minlaydigan ko'rsatkichlarning minimal miqdori.

2. Nazorat qilinadigan ko'rsatkichlar ham butun tashkilot bo'yicha, ham mas'uliyat markazlari bo'yicha axborotni aks ettirishlari kerak.

3. Nazorat osti ko'rsatkichlari vaqt bo'yicha, mas'uliyat markazlari bo'yicha, tashkilot obyektlari guruhlar (va/yoki mijozlar guruhlar) bo'yicha taqqoslanadigan bo'lishlari lozim.

9.9-rasm. Byudjetlashtirishni korxona faoliyatining samaradorligiga ta'siri.

Byudjetlashtirish xo'jalik yurituvchi subyekt faoliyatida quyidagi jihatlarda qo'llanilishi to'g'risida xulosa qilish mumkin bo'ladi (9.9- rasm):

- byudjet ko'rsatkichlarning ijrosi nazorati;
- mahsulot raqobatbardoshligini oshirish uchun mahsulot tannarxini kamaytirish maqsadida korxona moliyaviy oqimlari va resurslarini

optimallashtirish;

- kapitalni o'sishini va uning investitsion jozibadorligini ta'minlash maqsadida korxona aktivlarini boshqarish;
- buxgalteriya hisobi vositalari bilan integratsiya qilinadigan byudjet ko'rsatkichlarida aks etgan taktik va strategik maqsadlardan kelib chiqqan holda korxona faoliyatini rejalashtirish;
- buxgalteriya hisobini nozik jihatlarini tushunmaydigan har bir hodim tomonidan o'qiy olinadigan molyaviy axborotning taqdim etilishi.

9.3. Bosh byudjet, uning tarkibi va tuzish tartibi

Korxona byudjeti boshqaruv tizimi tomonidan cheklangan resurslardan foydalanish bo'yicha echimlarning eng maqbul variantini izlash natijasi bo'lib, iqtisodiy subyekt erishmoqchi bo'lgan maqsadlarni hujjatlashtiradi. Qaralayotgan strategik vazifalar, agar ular tushunarli, diqqatga sazovor va erishiladigan bo'lsa, ishlab chiqarishni rivojlantirishning motivatsiyalovchi omili bo'lib xizmat qiladi. Ularni amalga oshirish esa bajarilgan ishni baholash mezonini sifatida e'tirof etiladi.

Umumiy (bosh) byudjetni shakllantirish jarayonida, yaqin istiqbolda korxona faoliyatining yagona muvofiqlashtirilgan dasturini ishlab chiqish maqsadida iqtisodiy subyektning barcha bo'linmalari ishtirok etishi darkor, chunki boshqaruv doirasida byudjet - vazifalarni taqsimlash va ularning bajarilishi uchun javobgarlikni belgilash uchun asosdir.

Korxonaning operatsion byudjetida daromadlar va xarajatlar miqdori hamda qiymat ko'rinishida ifodalanadi.

Korxonalarda byudjetlashtirish jarayoni bosh byudjetni tuzishdan boshlanadi. Uni tuzish quyidagi bosqichdan iborat bo'ladi:

Birinchi bosqichda, byudjetni ishlab chiqish. Bunda muommaning ko'p tartibga qo'yilishi va dastlabki axborotlarni to'plash, iqtisodiy tahlil, hisob-kitob va uning natijalarini umumlashtirish va loyihalarni baholash.

Ikkinchi bosqichda, byudjetni tasdiqlash.

Uchinchi bosqichda, byudjetni boshqarish.

To'rtinchi bosqichda esa byudjetni nazorat qilish.

Bosh byudjet korxonaning rahbari uchun muhim bo'lib, unga asosan qarorlar tayyorlash va qabul qilish, ularni amaliyotga joriy qilish, olingan natijalarni reja bilan taqqoslash natijasida tegishli farmoyishlar berish uchun foydaniladi.

Byudjetlarni tayyorlashda quyidagi smetalar tuziladi:

- moddiy xarajatlar smetasi, asosiy ishlab chiqarishda band bo'lgan xodimlarga mehnat haqi xarajatlari smetasi;
- ishlab chiqarish xususiyatiga ega ustama xarajatlar smetasi;
- ma'muriy boshqaruv xarajatlar smetasi.

Bosh byudjetni tuzishning oxirgi bosqichida ishlab chiqarishni yakuni olinadigan foyda yoki zarar to'g'risidagi smeta tuzilib, unda quyidagi ko'rsatkichlar aks ettiriladi:

- a) mahsulotlarni (bajarilgan ish, ko'rsatilgan xizmatlarni) sotishdan olinadigan daromadlar;
- b) ishlab chiqarishga sarflanadigan xomashyo va material xarajatlari;
- d) asosiy ishlab chiqarishda band bo'lgan xodimlarning mehnat haqi xarajatlari;
- e) ishlab chiqarishga ustama xarajatlar;
- f) sotilgan mahsulotni tannarxi;
- g) sotish va ma'muriy - boshqaruv xarajatlari;
- h) ishlab chiqarishdan olinadigan foyda yoki zarar.

Korxonani bosh byudjeti quyidagi byudjetlardan tashkil topadi.

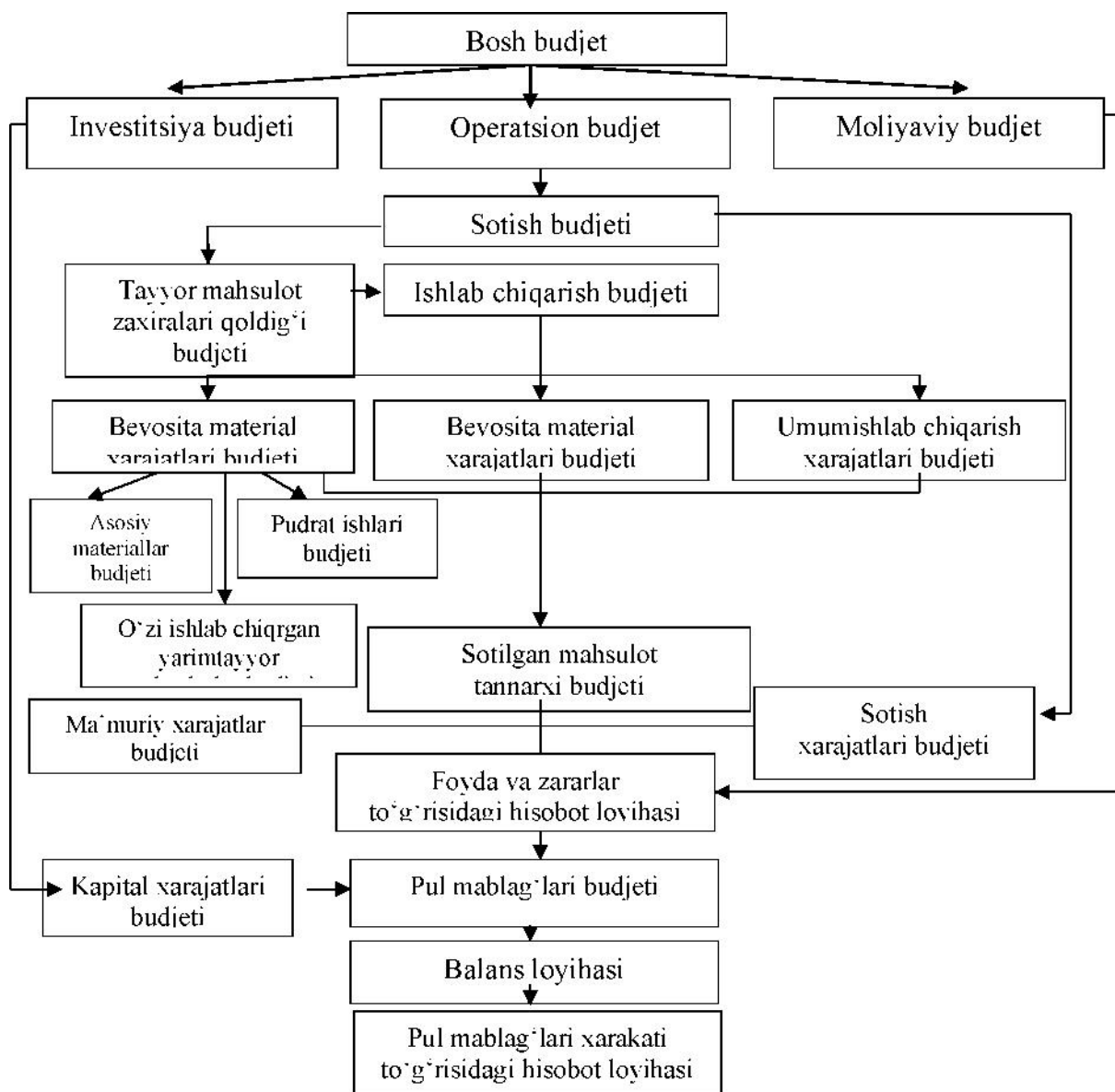
Bular operatsion byudjet, investitsiya byudjeti va moliyaviy byudjet.

Operatsion byudjet tarkibiga, ishlab chiqarish byudjeti, tovar- moddiy zahiralar va asosiy vositalarni sotib olish byudjeti, tayyor mahsulotlar zahirolari byudjeti va davr xarajatlari byudjeti kiradi.

Investitsiya byudjeti korxonaning byudjet davridagi kapital xarajatlari va uzoq muddatli moliyaviy qo'yilmalari rejasi hisoblanadi.

Korxona bosh byudjetining muhim tarkibiy qismi bo'lib, moliyaviy byudjet hisoblanadi. Uning yordamida tayyor mahsulotni sotishdan olingan pul daromadlari, sotilgan mahsulotni tannarxi, olingan

daromaddan to'lanadigan soliq va to'lovlar, ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lmagan xarajatlarni qoplash va olinadigan sof foyda yoki zarar to'g'risida to'liq ma'lumot olinadi.

9.10-rasm. Byudjet byudjet tarkibi.

Korxonalarda byudjetlarni tuzishda o'tgan yillarning haqiqiy xarajatlari va ko'rsatkichlari inobatga olinib amalga oshiriladi.

Byudjetni tuzishda reja va haqiqiy ko'rsatkichlarni taqqoslash orqali aniqlangan chetlanishlar quyidagi talablarga rioya qilinadi:

- ehtiyotkorlik va aniqlik tamoyillariga asoslanish;
- tenglik holda tuzish qoidasiga amal qilish;

- miqdor, mehnat va pul birliklarida baholash;
- byudjetni tuzishda qatnashgan mutaxassisning mas'uliyat bilan yondashishni talab qilinadi.

Tuzilgan va tasdiqlangan byudjetga asoslanib, xarajatlar va daromadlarning oylik yoki chorak rejaları tuziladi. Bu tuzilgan rejalar korxonada xarajatlarni boshqarish va boshqa iqtisodiy ko'rsatkichlarni hisobga olish va tahlil qilish uchun foydalaniladi.

Byudjetlar, o'z navbatida, quyidagi turlarga bo'linadi: asosiy byudjetlar, operatsion byudjetlar, moliyaviy byudjetlar, qo'shimcha (maxsus) byudjetlar⁵².

Asosiy byudjetlar daromadlar va xarajatlar byudjetidan, pul mablag'lari harakati byudjetidan, balans loyihasidan iborat bo'ladi. Operatsion byudjetlar - sotuvlar byudjeti, bevosita moddiy xarajatlar byudjeti, boshqaruv xarajatlari byudjeti va hokazolardan iborat bo'ladi. Qo'shimcha byudjetlar - soliqlar byudjeti, kapital (dastlabki xarajatlar) rejasi, kredit rejasi va hokazolardan iborat. Qo'shimcha (maxsus) byudjetlar - bu daromadni taqsimlash byudjetlari, alohida loyihalar va dasturlar byudjetlaridir.

Operatsion byudjet tarkibiga, ishlab chiqarish byudjeti, tovar- moddiy zaxiralar va asosiy vositalarni sotib olish byudjeti, tayyor mahsulotlar zahiraları byudjeti va davr xarajatlari byudjeti kiradi.

Investitsiya byudjeti korxonaning byudjet davridagi kapital xarajatlari va uzoq muddatli moliyaviy qo'yilmalari rejasi hisoblanadi.

Korxona bosh byudjetining muhim tarkibiy qismi bo'lib, moliyaviy byudjet hisoblanadi. Uning yordamida tayyor mahsulotni sotishdan olingan pul daromadlari, sotilgan mahsulotni tannarxi, olingan daromaddan to'lanadigan soliq va to'lovlar, ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lmagan xarajatlarni qoplash va olinadigan sof foyda yoki zarar to'g'risida to'liq ma'lumot olinadi.

Korxonalarda byudjetlarni tuzishda o'tgan yillarning haqiqiy

⁵² Шаронина Т.Н. Бюджетирование как инструмент учета затрат при определении эффективности системы менеджмента качества "Вопросы современной науки и практики". Университет им. В.И. Вернадского. №4-6(29). 2010.

xarajatlari va ko'rsatkichlari inobatga olinib amalga oshiriladi.

Byudjetni tuzishda reja va haqiqiy ko'rsatkichlarni taqqoslash orqali aniqlangan chetlanishlar va quyidagi talablarga rioya qilinadi:

- ehtiyotkorlik va aniqlik tamoyillariga asoslanish;
- tenglik holda tuzish qoidasiga amal qilish;
- miqdor, mehnat va pul birliklarida baholash;
- byudjetni tuzishda qatnashgan mutaxassisning mas'uliyat bilan yondashishni talab qilinadi.

Tuzilgan va tasdiqlangan byudjetga asoslanib, xarajatlar va daromadlarning oylik yoki chorak rejalar tuziladi. Bu tuzilgan rejalar korxonada xarajatlarni boshqarish va boshqa iqtisodiy ko'rsatkichlarni hisobga olish va tahlil qilish uchun foydalaniladi.

Korxonaning ishlab chiqarish faoliyatini ta'minlash byudjetlari. Korxonaning ushbu ishlab chiqarish dasturini bajarish uchun uzluksiz ishlab chiqarish jarayonini ta'minlash imkonini beruvchi bir qator operatsion byudjetlarni ishlab chiqish kerak: xomashyo va materiallarni sotib olish byudjeti.

Korxonada xomashyo va materiallarni sotib olishni hisoblash shakllangan ishlab chiqarish dasturi asosida amalga oshiriladi va quyidagi vazifalarni bajaradi:

- korxonaning ishlab chiqarish dasturidagi barcha xarajat moddalariga ehtiyojini aniqlash;
- korxonaning muayyan xomashyo va materiallar mol yetkazib beruvchilardan xarid qilishini aniqlash.

Xomashyo va materiallarni sotib olish uchun byudjet moddiy- texnika ta'minoti xizmati rejasini namoyon etadi. Moddiy-texnika ta'minoti rejasi quyidagilarni hisobga olgan holda ishlab chiqiladi:

- ishlab chiqarish dasturi;
- moddiy resurslar zaxiralari bo'yicha me'yorlar;
- xomashyo, materiallar, yarimtayyor mahsulotlar, yoqilg'i, butlovchi qismlar xarajatlari me'yorlari;
- kapital qurilish, rekonstruksiya qilish, yangi mahsulot ishlab

chiqarishni tayyorlash, jihozlarni, binolarni, inshootlarni, uy-joy obyektlarini ta'mirlash va texnik xizmat ko'rsatish rejalari;

- rejalashtirilgan davr boshi va oxirida moddiy resurslar balansi;
- mol yetkazib beruvchilar bilan tuzilgan va yangi tashkil etilgan munosabatlar;
- barcha turdagi moddiy-texnik resurslar uchun narxlar.

Moddiy resurslarga ehtiyoj quyidagi xarajatlar bilan belgilanadi:

- asosiy ishlab chiqarish, jumladan zaxira va ehtiyot qismlarni ishlab chiqarish;
- asbob-uskunalarini modernizatsiyalash va nostandart asbob-uskunalar ishlab chiqarish;
- sinov namunalarini ishlab chiqarish va tajriba ishlarini hisobga olgan holda;
- sex, uchastkalarni rekonstruksiya qilish;
- ta'mirlash va texnik xizmat ko'rsatish talablari;
- kapital qurilish;
- ijtimoiy, madaniy va maishiy sohalaridagi ishlar;
- zaxiralarni yaratish.

Korxonaning xomashyo va materiallarni mol yetkazib beruvchilardan xarid qilish tartibi quyidagicha amalga oshiriladi:

a) talabning hisoblangan qiymati va uning kelib chiqishi, korxonaning amaldagi mol yetkazib beruvchilarning taklifi tahlil qilinadi;

b) agar bir necha mol yetkazib beruvchisi mavjud bo'lsa, korxonani kerakli narxga ega mol yetkazib beruvchiga imtiyozlar beriladi. Shartnoma darajalari har bir korxona uchun alohida ko'rsatkichlarlar bo'yicha belgilanadi: resurslar narxi, kechiktirilgan to'lov, resurslar sifati, yetkazib berishning barqarorligi.

d) mol yetkazib beruvchilarda yetkazib berish bo'yicha cheklovlar mavjud bo'lganda, o'tgan oylardagi korxonani ulardan sotib olish imkoniyati tahlil qilinadi va agar oldingi oylarda ham cheklovlar mavjud bo'lsa, kelgusida ehtiyojni qondirish uchun me'yordan ortiq qoldiqlar hosil qilish uchun xaridlar amalga oshiriladi;

g) aniq ko'rsatilgan resursni mol yetkazib beruvchilari bo'lmagan taqdirda, resurs zarur bo'lgan vaqtda, to'g'ri miqdorda va tayanch narxlarda paydo bo'lishi mumkin deb taxmin qilinadi.

Korxona xarajatlarini smetali rejalashtirish uchun axborot manbayi - birlamchi hujjatlar, shuningdek, analitik va sintetik buxgalteriya hisobi registrlari, iqtisodiy xizmat va xo'jalik subyektlari mulkdorlarining korxonani rivojlantirish bo'yicha takliflaridir. Ular asosida moddiy resurslar, mehnatga haq to'lash xarajatlari, ta'mirlash ishlariga, soliqlar to'lashga, qo'shimcha sexlarni ta'minlashga hamda kredit resurslaridan foydalanishga yo'naltiriladigan xarajatlar byudjetlari shakllantiriladi.

Moddiy resurslar byudjeti (smetasi) barcha moddiy xarajatlar: xomashyo va asosiy materiallar (mahsulot ishlab chiqarishga); chiqindilar, qo'shimcha materiallar (mahsulot ishlab chiqarishga), sex bo'yicha, tijorat va boshqaruv xarajatlariga materiallar va h.k. yig'indisidan iborat. Byudjetda aks ettiriladigan moddiy resurslar qiymati ularni sotib olish narxlaridan kelib chiqib aniqlanadi. Mahsulot tannarxiga kiritadigan moddiy resurslar narxidan qaytadigan chiqindilarning pullik bahosi chegiriladi.

Mehnatga haq to'lash byudjeti. Xodimlarning mehnatiga haq to'lash ish haqi shaklida amalga oshiriladi va har bir korxona tomonidan ishlab chiqarish jarayonining moliyaviy imkoniyatlari va xususiyatlaridan kelib chiqqan holda mustaqil ravishda belgilanadi. Biroq ish haqini tashkil etishning asosiy printsiplari barcha mulk shaklidagi korxonalar uchun umumiydir.

Ish haqini rejalashtirishda tariflar, ish haqi, asosiy stavkalar, shuningdek, qo'shimcha to'lovlarning barcha turlari hisobga olinadi. Korxona to'lov tizimlari va shakllarini tanlash huquqiga ega. Ish haqi fondini rejalashtirish korxonada ish haqi to'lash uchun amalga oshiriladi. Sanoat, ishlab chiqarish va nosanoat xodimlarining ish haqini ajratish ish haqi jamg'armasi xodimlarning toifalari (ishchilar, muhandislar, xodimlar va boshqalar) tomonidan aniqlanadi.

Byudjet jarayonini hisoblashda ish haqi fondi normativ va shartli-

doimiy belgilangan xarajatlar prognozi asosida tuziladi.

Energiya bilan ta'minlash byudjeti. Energiya bilan ta'minlash byudjeti korxonaning energiya bilan ta'minlanishini rejalashtirish hisoblanadi. Energiya bilan ta'minlash va ulardan foydalanish energiya ishlab chiqarishni rejalashtirish va uni qoplash manbalarini aniqlashga asoslangan. Energiya resurslariga ehtiyoj ularning iste'mol qilish stavkalari va yillik ishlab chiqarish dasturi asosida belgilanadi.

Ishlab chiqarish maqsadlarida energiya iste'moliga qo'shimcha ravishda, yoritish, shamollatish, isitish va zavod tarmoqlarida energiya yo'qotish uchun uning xarajatlari hisobga olinadi. Texnologik energiya talabi operatsiyalar yoki uskunalari turlari uchun iste'mol stavkalari asosida hisoblanadi.

Korxonadagi tarkibiy bo'linmalar byudjetlari. Korxonadagi tarkibiy bo'linmalar byudjeti me'yorlashtirilgan va shartli-doimiy xarajatlar prognozlariga muvofiq tuziladi va tahlil qilingan davrda me'yoriy faoliyat uchun zarur turli xil resurslardagi har bir birlik talablarini batafsil aniqlashga mo'ljallangan. Smeta har oyda natural birliklarda taqdim etiladi, u tasdiqlangach, amalga oshirish uchun shartsiz talabnoma sifatida xizmat qiladi. Bo'limlarning hisob-kitoblarini tuzishning o'ziga xos xususiyati bir birlikning prognozini faqatgina to'liq emas, balki har qanday foizda "joylashtirish" imkoniyati hisoblanadi. Bu ikki tomonlama xarajatlar hisobini hisobga olmasada, javobgarlik markazlarining bir xil xarajatlari uchun umumiy javobgarlikni tashkil etish imkonini beradi.

Bo'linmalar byudjetlarini shakllantirishdagi yakuniy bosqich korxona umumiy ko'rinishini aks ettiruvchi qo'shimcha byudjetni olish hisoblanadi.

Sotish xarajatlari byudjeti strategik rejalashtirish asosida xaridorlar imkoniyati va mahsulotlar hajmini e'tiborga olib, vertikal hamda gorizontal tartibda tuziladi. Ko'pgina hollarda sotishlar hajmi mavjud ishlab chiqarish quvvati bilan belgilanadi.

Soliqlarni to'lashga xarajatlar byudjeti (smetasi) joriy soliqlarni (er solig'i, yer qa'ridan foydalanganlik solig'i, mol-mulk solig'i, qo'shilgan qiytsmat solig'i, foyda solig'ini) hisoblash va to'lash, shuningdek o'tgan

yillar uchun byudjet va byudjetdan tashqari jamg'armalar oldidagi majburiyatlarni bajarishni (korxona qarzlarini qayta tuzish ko'rinishida) o'z ichiga oladi.

Qo'shimcha sexlar byudjeti (smetasi) ikkita shakldan iborat, uning birinchisida korxona bo'linmalari xarajatlari shakllantiriladi, ikkinchisida esa qo'shimcha sexlar xizmat ko'rsatadigan bo'linmalar bo'yicha ularning hisobdan chiqarilishi yuz beradi. Umumiy ko'rinishda byudjetning ikkinchi shakli shunday matritsaki, unda qo'shimcha sexlar xizmatlari quyidagi yo'nalishlar bo'yicha taqsimlanadi: ishlab chiqarishga to'g'ridan to'g'ri xarajatlar, sex xarajatlari, boshqa qo'shimcha sexlar uchun xizmatlar, chetga xarajatlar, tijorat va boshqaruv xarajatlari, ijtimoiy soha obyektlari bo'yicha xarajatlar, boshqa ijtimoiy xarajatlar, tayyorlov xarajatlari kapital qo'yilmalar.

Korxona faoliyatini byudjetlashtirishning umumiy tizimi faoliyat turlari bo'yicha hamda javobgarlik (xarajatlar, foyda, tushum, investitsiyalar) markazlari bo'yicha shakllantirilgan joriy byudjetlarni ishlab chiqishga asoslanadi, ular xo'jalik subyektini rivojlantirish dasturining asosini tashkil qiladi.

Umuman, korxonaning barcha bo'linmalari yoki funksiyalari bo'yicha muvofiqlashtirilgan ish rejasini tashkil etadigan bosh byudjetni shakllantirish uzoq muddatli strategiya (biznes-reja)ni ishlab chiqishdan tortib operativ rejalar (korxona byudjeti)ni optimallashtirishgacha bo'lgan harakatlarning qat'iy izchilligini taqozo etadi. Korxonaning moliyaviy ahvoli uning faoliyati natijalarini iqtisodiy baholash uchun koordinatalar tizimini belgilovchi uchta asosiy hisobotlar (buxgalteriya balansi, foyda va zararlar haqidagi hisobot), pul mablag'lari harakati haqida hisobot) shaklida qayd etilishi bois, byudjetni ishlab chiqish prognoz hisobotni tayyorlash bilan yakunlanishi kerak

XX BOB. BOSHQARUV HISOBIDA KORXONA FAOLIYATINI REJALASHTIRISH VA BYUDJETLASHTIRISH

10.1. Korxonada ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish va rejalashtirish

Rejalashtirish nazorat bilan bir qatorda boshqaruvning eng muhim vazifalaridan biri bo'lib, kelajakda bajarilishi lozim bo'lgan harakatlarni aniqlash jarayonidir.

Byudjetni rejalashtirish bu jarayonning eng batafsil darajasi bo'lib, bu korxonaning tarkibiy bo'linmalari bo'yicha yoki faoliyat turlari bo'yicha rahbariyat tasdiqlagan dasturlar asosida ishlab chiqilgan alohida byudjetni tayyorlash jarayonidir. Ba'zan bu atama qabul qilingan strategiya doirasida korxona darajasida rejalashtirishning taktik maqsadlarini tanlashning yaxlit tizimi, korxonaning kelgusidagi operatsiyalari rejasini (xarajatlar va daromadlar smetasini) ishlab chiqish va shu rejalar bajarilishini nazorat qilish, ya'ni mohiyatan e'tibori bilan ichki moliyaviy boshqarish tizimi sifatida talqin qilinadi.

Rejalar quyidagicha turkumlanadi:

Operativ reja - bu korxona maqsadlariga erishish bilan bevosita bog'liq taktik reja. Ular yillik yoki uch oylik byudjetlar sifatida tuzilgan qisqa muddatli rejalaridir. Ishlab chiqarish rejasi, moddiy-texnika ta'minoti rejasi, umumiy ishlab chiqarish xarajatlari rejasi operativ rejaga misol bo'la oladi.

Ma'muriy rejalar - bular tashkiliy tuzilmani rivojlantirish va qo'llab-quvvatlash rejasidir. Ularning maqsadi rejalashtirilgan ko'rsatkichlar bajarilishining kutilgan darajasiga erishish mumkin bo'lgan korxonani tuzishdir. Ular o'rta muddatli va har yili yangilanib turadigan rejalaridir.

Strategik rejalar - bu faoliyatni rivojlantirishning va korxona uzoq muddatli tuzilmasining bosh rejasidir. Korxona strategiyasi muntazam ko'rib chiqilmaydi, balki zarur bo'lganda, ya'ni yangi texnologiyani joriy etish, nufuzli iste'molchilar o'zgargan, yangi raqobatchi paydo bo'lgan hollarda qayta ko'rib chiqiladi.

Strategik rejalashtirishda korxonaning 5-10 yil muddatga belgilangan rivojlantirish konsepsiyasi ishlab chiqiladi. Bu konsepsiya korxonani bozorda barqaror holatni saqlash va o'z segmentiga ega bo'lish, eksport imkoniyatlarini kengaytirish, to'lov qobiliyatini yaxshilash, olinadigan foydani eng yuqori darajaga olib chiqish va rentabellikni oshirishni ta'minlaydi. Strategik rejalar tuzishda korxonada yangi texnologiyalarni joriy etish, yangi bozorlarni o'rganish va xaridorlarni jalb qilish yo'llari hisobga olinadi.

Uzoq va o'rta muddatli rejalar korxona strategiyasini, qisqa muddatli rejalar esa uning taktikasini amalga oshirishga yordam beradi.

Biznes - rejalashtirishni amalga oshirishda quyidagi talablarga asoslaniladi:

- biznes rejalashtirishning uzluksizligi, qo'yilgan maqsadga erishish yo'llaridagi eng maqbulini tanlash uchun ko'p variantlilik va korxona xodimlarini rejalashtirishga jalb etilishini ta'minlashdan iborat.

Korxonani biznes - rejasi quyidagi tuzilmaga ega bo'lishi kerak:

- 1) biznes konsepsiyasi;
- 2) korxonani hozirgi vaqtidagi holati va u haqida qisqacha axborot;
- 3) biznes obyekti tavsifi;
- 4) bozorni o'rganish va taktik tahlilini mavjudligi;
- 5) tashkilot reja va huquqiy ta'minot;
- 6) xodimlar faoliyati va boshqaruv tizimi;
- 7) ishlab chiqarish rejasi;
- 8) marketing rejasi;
- 9) tavakkalchilik va xavf-xatarlar;

10) moliyaviy reja va moliyaviy strategiya. biznes - reja korxonani faoliyat yo'nalishini belgilab olishga va biznesi boshqarishga imkon beruvchi tizim hisoblanadi.

Shu sababli, uni ichki xo'jalik rejalashtirishning uzviy qismi yoki amalga oshirish va nazorat qilish uchun amaliy qo'llanma sifatida e'tirof etish mumkin.

Yana bir bor qayd etish joizki, korxonaning savdo hajmi byudjeti va uning tovar aylanmasi korxona faoliyatining umumiy ko'rinishi va

darajasini oldindan belgilagan holda, sotish byudjetida belgilangan axborotdan kelib chiquvchi aksariyat boshqa byudjetlarga ta'sir ko'rsatadi.

Shu tariqa, sotish byudjeti har bir korxona uchun asosiy byudjet hisoblanadi, aynan byudjet rejalashtirish jarayoni samaradorligi uning to'g'ri shakllanishiga bog'liq. Sotish byudjetini tuzish korxonaning ishlab chiqarish dasturini tanlash bilan parallel holda davom etishi kerak.

Faqat shu tarzda quyidagi ko'rsatkichlar asosida real savdo hajmiga ega bo'lish mumkin:

- mijozlar talabini prognoz qilish;
- rejalashtirilayotgan davr boshiga ko'zda tutilayotgan zaxiralar va zaxiralar me'yori;
- ishlab chiqarishning to'xtashi va ta'mirlash jadvallarini hisobga olgan holda ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish;
- yarimtayyor mahsulotlar va yordamchi ishlab chiqarish mahsulotlariga ichki ehtiyoj;
- xomashyo va materiallar yetkazib beruvchilarni taklifi.

Bo'limlarda ishlab chiqarishni tashkil etish va rejalashtirish ishlarini bajarish tartibi sexlar bo'yicha buyumlarni taqsimlashni, detallarni ishga tushirish-chiqarish, tezkor kalendar rejalari va smenali-sutkali topshiriqlarni shakllantirish etarlicha murakkab va mehnattalab hisob-kitobga ega. Bu korxonada ishlab chiqarish jarayonini boshqarish sohasida obyektiv qarorlar qabul qilish uchun dasturiy ta'minotni ishlab chiqish zaruratini yuzaga keltiradi.

Misol tariqasida, "Byudjetlashtirish" kompyuter axborot tizimining ishlab chiqarish dasturini hisoblash uchun quyidagi dasturiy modulni keltiramiz:

- a) ishlab chiqarish dasturini belgilash;
- b) korxonaning aniq mijozlari uchun yuk qabul qilish, tushirish taqsimotini shakllantirish;
- d) xarid qilish dasturlarini belgilash;
- e) korxona quvvatlaridan optimal foydalanish orqali talabni yuqori darajada qondirish dasturini ishlab chiqishni ko'zda tutgan holda har bir

oy bo'yicha korxona mahsulotlarining yakuniy qoldiqlari, xomashyo va materiallarni aniqlash.

Ishlab chiqarish dasturini hisoblash uchun korxona mahsulotlari turlarini belgilash. Ishlab chiqarish dasturini hisoblash uchun korxona jami mahsulotlari ishlab chiqarish hajmini belgilashda o'zaro farqlanuvchi quyidagi turlarga bo'linadi:

a) mahsulot - uni ishlab chiqarish hajmi tashqi talabga bog'liq hamda ishlab chiqarish dasturi talab va taklif (mahsulot ishlab chiqarish quvvati bo'yicha) tengligi nuqtasini topish asosida shakllanadi;

b) yarimtayyor mahsulot - uni ishlab chiqarish hajmi nafaqat tashqi talab, balki ichki ehtiyojga bog'liq, chunki undan korxona mahsulotini ishlab chiqarish uchun foydalaniladi. Agar ichki ehtiyojni qondirish uchun yarimtayyor mahsulot bo'yicha korxonaning ishlab chiqarish quvvati yetishmasa, u holda ishlab chiqarish quvvati yetishmasligi tufayli ushbu yarimtayyor mahsulotdan foydalaniluvchi mahsulotni ishlab chiqarishdan voz kechishga to'g'ri keladi;

d) turdosh mahsulotlar - ularni ishlab chiqarish hajmi ular bilan ishlab chiqarish me'yori orqali bog'langan asosiy mahsulotlarni ishlab chiqarish hajmi yordamida aniqlanadi. Ushbu turdagi mahsulotga talab ichki ehtiyoj bilan birga tashqi ehtiyoj yordamida ham aniqlanishi mumkin. Ichki ehtiyoj bo'yicha yetishmovchilik mahsulotlarni sotib olish yoki ulardan foydalanilgan mahsulotlarni ishlab chiqarishdan voz kechishga, tashqi ehtiyoj bo'yicha esa yuk ortish, tushirni rad etish orqali qoplanadi. Turdosh mahsulotlarni ortiqcha ishlab chiqarish ularni qayta ishlash yoki omborda saqlashga olib keladi.

Rejalashtirishlarning quyidagi o'ziga xos xususiyatlari va afzalliklari mavjud:

- o'zaro bog'liqlik munosabatlari bo'yicha: bunda ikkita mustaqil biznes-reja qiyosiy jihatdan tahlil qilinadi va ulardan muqobil hamda yuqori daromad keltiradigan tanlab olinadi;

- kutilayotgan daromad bo'yicha: xarajatlarni qisqartirish, ishlab chiqarishni rivojlantirish va texnologiyalarni yangilash hisobiga qo'shimcha daromad olish, bozorda munosib o'ringa ega bo'lish,

biznesning yangi sohalarini o'zlashtirish, ijtimoiy samara va sifatga erishish;

- tashkiliy ishlar bo'yicha: aniq maqsadni belgilash, bozorni tadqiq etish va yuqori imkoniyatga ega loyihalar asosida rivojlanish yo'nalishlarini ishlab chiqish.

Ta'kidlash lozimki, texnik-iqtisodiy asoslanish ham ko'p jihatdan biznes-rejaga yaqin turadi. Undan biznes-rejaning asosiy farqi strategik yo'nalishi va tadbirkorlik xususiyatida hamda korxona ichki imkoniyatlarini tashqi muhit ta'siridagi ishlab chiqarish, moliyaviy faoliyatning bozor xususiyatlari bilan o'zaro birikuvida namoyon bo'ladi.

Amaliyotda ko'pgina hollarda biznes rejalashtirish asossiz ravishda ichki xo'jalik rejalashtirilishi bilan bir xil deb qaraladi. Ammo, ular orasida quyidagi tafovutlar mavjud:

- ichki xo'jalik rejalashtirishidan farqli o'laroq, biznes rejalashtirish korxona umumiy maqsadini emas, balki faoliyatning yangi turini rejalashtirish yoki biznes-rejaning mazmunini aniqlovchi eng muhim vazifalarni qamrab oladi. Biznes-reja, asosan, korxona rivojlanish strategiyasi va taktikasini ishlab chiqishga mo'ljallanadi, ichki xo'jalikni rejalashtirish esa yuqoridagilardan tashqari joriy va istiqbolli faoliyatning xilma-xilligini ham o'z ichiga oladi;

- biznes-reja, odatda, bajarilishi muayyan muddatlar bilan belgilangan innovatsion loyihalarga ishlab chiqiladi, bu muddatlar tugashi bilan loyiha ustidagi olib borilayotgan ish tugallanadi. Ichki xo'jalik rejalashtirishi korxonani boshqarishning barcha davrlarida uzluksiz amalga oshiriladi. Bunda davriy va yillik rejani bajarish mobaynida tegishli tuzatishlar kiritilgandan keyin navbatdagi rejani amalga oshirishga o'tiladi va h.k. Biznes-reja nafaqat aniq, balki yanada torroq chegaralarga ega, har qanday ichki xo'jalik rejasi esa bunday aniq cheklovlarga ega bo'lmaydi;

- biznes-reja tadbirkorlarni yangi faoliyatni boshlashi va mahsulot ishlab chiqarish uchun zarur resurslar, avvalambor moliyaviy resurslarga ega bo'lish, shuningdek, ishonchli sheriklar qidirib topish, asosiy moliyaviy ko'rsatkichlarni puxta tahlil qilishni talab etadi, bunda nafaqat

ichki xo‘jalik ishlab chiqarish faoliyati, balki kredit, moliyaviy va bank tizimlarida tavakkalning mavjud darajasi hisobga olinadi. Ichki xo‘jalik rejalari ko‘proq xususiy ravishda foydalanish uchun biznes-rejalar esa investorlar va kreditlar olish uchun zarur, xolos;

- biznes-rejalar korxona rahbariyati ishtirokida ishlab chiqiladi. Ichki xo‘jalik rejalashtirishini amalga oshirish bilan esa korxonaning tajribali menejerlari va bo‘linmalar mutaxassislari shug‘ullanadilar.

Ichki xo‘jalik rejasini ishlab chiqishda har bir tadbirkorning shaxsan ishtiroki nafaqat real strategik va tezkor maqsadni ishlab chiqishga imkon tug‘diradi, balki kelajakda xarajatlar va daromadlarni solishtirish asosida biznes-loyihani bajarishning eng mukammal shaklini tashkil etishni ham ta‘minlaydi.

10.2. Byudjetlashtirishda ishlab chiqarish dasturi

Ishlab chiqarish dasturi mahsulot ishlab chiqarish va sotishning yillik hajmi, nomenklaturasi, tovarlar va xizmatlar bozori talabi asosida sifat va muddatni tavsiflovchi kompleks rejani o‘zida namoyon etadi.

Buyurtmachilarning talab va taklif qonuni talablari asosida tovarlarga bo‘lgan ehtiyoji, tuzilgan shartnomalar va buyurtmalarning mavjud portfeli, shuningdek, mahsulot (ish, xizmat)larning taklifi korxona ishlab chiqarish dasturining asosini tashkil etadi.

Ishlab chiqarish dasturini tuzishda turli usullar: darajali taxminlash, vaziyatli rejalar tuzish, chiziqli dasturlash, mahsulot (ish va xizmat)lar turlarini diversifikatsiyalash (kengaytirish) qo‘llaniladi.

Korxonaning ishlab chiqarish dasturini shakllantirish. Korxonaning ishlab chiqarish dasturini hisoblash bir necha bosqichdan iborat. Dastlab, korxonaning ishlab chiqarish quvvati korxona mahsulotining me‘yordan ortiq zaxiralar miqdori bo‘yicha oshiriladi.

Ikkinchi bosqichda korxona tarkibiy bo‘linmalarning ehtiyojlarini qondirish va me‘yorlashtirilgan qoldiqlar miqdorini ta‘minlash uchun ishlab chiqarish dasturi tuziladi. Ushbu maqsadlar uchun zarur mahsulotlarni ishlab chiqarish bo‘yicha dastur, yarimtayyor mahsulotlar va tegishli mahsulotlar talab etiladi.

Hisob-kitobning uchinchi bosqichida korxona mijozlarining talablarini qondirish imkoniyati tahlil qilinadi. Hisob-kitob shartnomalar tartibiga ko'ra, ketma-ket ravishda amalga oshiriladi: bitimlar kamayishi orqali shartnomalar amalga oshiriladi. Har bir shartnoma uchun mahsulotni, kerakli yarimtayyor mahsulot va tegishli mahsulotlarni ishlab chiqarish uchun dastur belgilanadi va uning hajmini mos ravishda qisqartirish mumkin bo'ladi.

Raqobatbardosh mahsulotlarini ishlab chiqarish uchun mavjud imkoniyatlar shartnomalarni tartibiga ko'ra qayta taqsimlab chiqiladi. Agar hisob-kitob davrida korxonaning muayyan mahsuloti uchun ishlab chiqarish salohiyati mavjud emasligi aniqlansa, oldingi oylardagi kam quvvat sarfi tahlil qilinib, zaxira mavjud bo'lganda, kelajakdagi talabni qondirish uchun mahsulot qoldig'ini yaratish taklif etiladi. Agar bunday zaxira topilmasa, shartnoma rad etilishi mumkin.

Mahsulot yetkazib berilishini cheklashda, shuningdek yarimtayyor mahsulotlar uchun imkoniyatlarni yetishmasligi ham omil bo'lishi mumkin. Bunday holda, yarimtayyor mahsulotni sotib olish imkoniyati (agar u yarimtayyor mahsulot sotib olingan bo'lsa) dastlab tahlil qilinadi, keyin undan oldingi davrlarda uning ishlab chiqarish imkoniyati aniqlanadi. Tahlil jarayonida qo'shimcha muqobil variantlar topilmasa, unda kamomadni bartaraf etish uchun, joriy davr uchun mavjud mahsulot tayyorlash imkoniyatlari aniqlanadi. Bunday imkoniyat topilmasa, shartnoma bekor etiladi.

Yana bir cheklovchi omil bo'lib, - korxonada mol yetkazib beruvchilaridan talab qilinadigan tarkibiy qismlarni sotib olishning imkoni bo'lmasligi mumkin. Muammo avvalgi davrlarda mahsulotning saqlash muddati va omborxonalar salohiyati, sotib olish imkoniyatlarini tahlil qilish, shuningdek mavjud mahsulot tayyorlash usullarini tekshirish orqali hal etiladi. Tekshirishda salbiy natijalari yuzaga kelganda, shartnoma bekor etiladi.

Yakuniy bosqich mahsulotlarni ishlab chiqarishni nazorat qilish hisoblanadi. Agar turdosh mahsulot talab qilinmasa, uni yo'q qilish mumkin emas (yoki yo'qotish uchun juda qimmat), agar omborlarning

quvvati kam bo'lsa yoki korxona aylanma mablag'larni ortiqcha zaxiralarga aylantira olmasa (bu mezonni hisoblash boshlangunga qadar belgilanadi), bunda turdosh mahsulot ishlab chiqarishni kamaytirish uchun asosiy mahsulotni jo'natish bo'yicha tuzilgan shartnomadan bosh tortish mumkin emas.

Ishlab chiqarish dasturini hisoblash natijalari. Hisob- kitoblarning natijalari, shuningdek, har yili va har oyda ma'lumotlarni taqdim etishni taqozo etuvchi quyidagi byudjet jadvallari bo'yicha guruhlangan:

a) yuklab jo'natish - natural o'lchov birligida korxona mahsulotining har bir turi bo'yicha quyidagi hisoblangan ma'lumotlarni o'z ichiga oladi: yalpi talabning miqdori, talabni qondirish ulushi, har bir mijoz uchun yuk jo'natish miqdori va uning kamomadi mavjud sharoitida mahsulotning ishlab chiqarish quvvatining yetishmasligi;

b) ishlab chiqarish quyidagi ko'rsatkichlar ro'yxatini o'z ichiga oladi: korxonaning umumiy ishlab chiqarish quvvati, korxonaning mahsulot ishlab chiqarishi, uskunaning salohiyatidan foydalanish darajasi va korxona tasarrufida bo'lgan zaxiraviy quvvatlar. U har oy uchun alohida shakllanadi;

d) qoldiqlar - tahlil qilinayotgan davrning talab qiymatini maksimal darajada qondirish imkoniyatlarini hisobga olgan holda, korxona mahsulotlarining me'yoriy va hisoblangan qoldiqlari ko'rsatkichlaridan iborat;

e) xaridlar - natural birliklarda har bir mahsulot uchun quyidagi hisob-kitob ma'lumotlarini oladi: korxonaning mol yetkazib beruvchilari tomonidan har bir mahsulotni sotib olish miqdori, sotib olish sabablari, xomashyo va materiallarning yetishmasligi.

Ishlab chiqarish dasturini hisoblash uchun korxona mahsulotlari turlarini belgilash. Ishlab chiqarish dasturini hisoblash uchun korxona jami mahsulotlari ishlab chiqarish hajmini belgilashda o'zaro farqlanuvchi quyidagi turlarga bo'linadi:

a) mahsulot - uni ishlab chiqarish hajmi tashqi talabga bog'liq hamda ishlab chiqarish dasturi talab va taklif (mahsulot ishlab chiqarish quvvati bo'yicha) tengligi nuqtasini topish asosida shakllanadi;

b) yarimtayyor mahsulot - uni ishlab chiqarish hajmi nafaqat tashqi talab, balki ichki ehtiyojga bog'liq, chunki undan korxona mahsulotini ishlab chiqarish uchun foydalaniladi. Agar ichki ehtiyojni qondirish uchun yarimtayyor mahsulot bo'yicha korxonaning ishlab chiqarish quvvati yetishmasa, u holda ishlab chiqarish quvvati etishmasligi tufayli ushbu yarimtayyor mahsulotdan foydalaniluvchi mahsulotni ishlab chiqarishdan voz kechishga to'g'ri keladi;

d) turdosh mahsulotlar - ularni ishlab chiqarish hajmi ular bilan ishlab chiqarish me'yori orqali bog'langan asosiy mahsulotlarni ishlab chiqarish hajmi yordamida aniqlanadi. Ushbu turdagi mahsulotga talab ichki ehtiyoj bilan birga tashqi ehtiyoj yordamida ham aniqlanishi mumkin. Ichki ehtiyoj bo'yicha yetishmovchilik mahsulotlarni sotib olish yoki ulardan foydalanilgan mahsulotlarni ishlab chiqarishdan voz kechishga, tashqi ehtiyoj bo'yicha esa yuk ortish, tushirni rad etish orqali qoplanadi. Turdosh mahsulotlarni ortiqcha ishlab chiqarish ularni qayta ishlash yoki omborda saqlashga olib keladi.

Ishlab chiqarish dasturini hisoblash mezonlari. Hisob-kitob quyidagilarni ko'zda tutishi kerak:

1. Quyidagi tarkibiy qismlardan iborat mahsulotlarni ishlab chiqarishga ehtiyoj:

1.1. Shartli-doimiy talablar - shartli ravishda doimiy xarajatlar prognozida korxona tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulotlarga talab mavjud bo'lsa, bu ishlab chiqarish dasturini shakllantirishda ham o'z aksini topishi kerak.

1.2. Zaxiralarning me'yoriy o'sishi - bir oylik zaxiralar me'yorining ortishi va oldingi davrning tegishli ko'rsatkichidan kattaroq bo'lishi. Ushbu ijobiy farq ishlab chiqarish dasturining me'yoriy muvozanatini ta'minlash uchun sababi sifatida namoyon bo'ladi.

1.3. Buyurtmachilar va xaridorlarning talabi - ishlab chiqarishga talabni aniqlashda asosiy omil hisoblanadi. Buyurtmachilar va xaridorlarning talabi har bir korxona uchun alohida-alohida aniqlangan mezonlarga muvofiq tartibga solingan va uni qondirish iyerarxik ketma-ketlikda guruhlangan.

1.4. Ishlab chiqarish uchun me'yorlashtirilgan xarajatlar - korxonaning bo'linmalari o'rtasida ichki hamkorlikni aniqlaydi (o'z ishlab chiqarishining yarimtayyor mahsulotlariga ehtiyoj):

1.4.1. Bir necha turdagi mahsulotlarni ishlab chiqarish usulini ustuvorlikka ega bo'lishi, mahsulot ishlab chiqarish uchun texnologik sxemalar variantlarini ishlab chiqarish imkoniyatlarini belgilaydi, shuningdek ularning afzalliklarini belgilaydi.

1.4.2. Ma'lum bir mahsulot ishlab chiqarishdan oldin umumiy xarajatlarga talab mahsulotning ishlab chiqarish davrida belgilanadi. Mahsulotning ishlab chiqarish jarayoni boshlanishi uchun zarur tarkibiy qismlar, shu jumladan, o'z ishlab chiqarishida yarimtayyor mahsulotlar bo'lishi kerak.

2. Korxonaning mahsulotga bo'lgan ehtiyojlarini qondirish imkoniyatlari quyidagi tarkibiy qismlardan iborat:

2.1. Belgilangan me'yordan ortiq zaxiralar - omborlarda tayyor mahsulotni, xomashyo va materiallarni sotish yoki ishlab chiqarishda foydalanish uchun kerak bo'lgan ortiqcha miqdorini ko'rsatadi.

2.2. O'z ishlab chiqarish quvvatlari - korxonaning ishlab chiqarish salohiyatini ko'rsatadi.

a) ishlab chiqarish imkoniyatdan muqobil foydalanish - bir xil uskunada ishlab chiqariladigan o'zaro bog'liq mahsulotlarning (raqobatlashuvchi) ro'yxatini belgilaydi, ular bir-birining ishlab chiqarish quvvatini oladi;

b) mahsulotdan mahsulotga o'tishda imkoniyatni yo'qotish - bir mahsulotdan boshqasiga o'zgarganda, oddiy uskunalar mavjud bo'lib, bu ishlab chiqarish imkoniyatlari yo'qolishiga olib keladi;

d) "Asosiy" va "Turdosh" mahsulotlarni ishlab chiqarish quvvatlarini nisbati - mahsulot o'rtasidagi munosabatni ko'rsatadi, shuningdek, turdosh mahsulotni ishlab chiqarilishi asosiy mahsulotni ishlab chiqarishga bog'liqligidan dalolat beradi;

e) omborga chiqish - mahsulotning saqlash muddati doirasida mavjud talabini qondirish uchun omborlar salohiyatidan oshmagan hajmlarda mahsulot saqlash imkoniyatini ifodalaydi.

2.3. Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilardan sotib olish

qobiliyati - korxonaning ishlab chiqarish dasturini zarur resurslar bilan ta'minlash qobiliyatini belgilaydi.

3. Cheklovlar - ishlab chiqarilgan barcha mahsulotlar talab darajasida bo'lishi yoki qayta ishlanishi kerak.

Korxonaning ishlab chiqarish faoliyatini ta'minlash byudjetlari. Korxonaning ushbu ishlab chiqarish dasturini bajarish uchun uzluksiz ishlab chiqarish jarayonini ta'minlash imkonini beruvchi bir qator operatsion byudjetlarni ishlab chiqish kerak: Xomashyo va materiallarni sotib olish byudjeti.

Korxonada xomashyo va materiallarni sotib olishni hisoblash shakllangan ishlab chiqarish dasturi asosida amalga oshiriladi va quyidagi vazifalarni bajaradi:

- korxonaning ishlab chiqarish dasturidagi barcha xarajat moddalariga ehtiyojini aniqlash;
- korxonaning muayyan xomashyo va materiallar mol yetkazib beruvchilardan xarid qilishini aniqlash.

Xomashyo va materiallarni sotib olish uchun byudjet moddiy-texnika ta'minoti xizmati rejasini namoyon etadi. Moddiy-texnika ta'minoti rejasi quyidagilarni hisobga olgan holda ishlab chiqiladi:

- ishlab chiqarish dasturi;
- moddiy resurslar zaxiralari bo'yicha me'yorlar;
- xomashyo, materiallar, yarimtayyor mahsulotlar, yoqilg'i, butlovchi qismlar xarajatlari me'yorlari;
- kapital qurilish, rekonstruksiya qilish, yangi mahsulot ishlab chiqarishni tayyorlash, jihozlarni, binolarni, inshootlarni, uy-joy obyektlarini ta'mirlash va texnik xizmat ko'rsatish rejalari;
- rejalashtirilgan davr boshi va oxirida moddiy resurslar balansi;
- mol yetkazib beruvchilar bilan tuzilgan va yangi tashkil etilgan munosabatlar;
- barcha turdagi moddiy-texnik resurslar uchun narxlar.

Ishlab chiqarish byudjeti. Ishlab chiqarish byudjeti savdo byudjeti va ishlab chiqarish imkoniyati hamda ishlab chiqarish texnologiyasini hisobga olgan holda ishlab chiqiladi. Mahsulot ishlab chiqarish rejasini

natural ko'rsatkichlarda belgilaydi, qiymat ifodasida tuzilishi mumkin. Savdolar asosida tayyor mahsulotlarning hisobot davri boshi va oxirida kerakli zaxiralari hajmi, ishlab chiqarish natijasida yuzaga keluvchi zararlar ko'rsatiladi. Ushbu ko'rsatkichlarning qiymatlari, qoidaga binoan, natural ifodada savdoning ulushi sifatida belgilanadi.

Ishlab chiqarish hajmi quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi:

$$Ichh = Sh + Tmdb - Tmdo + Zb, Ichh < Kmax,$$

bu yerda: Ichh - ishlab chiqarish hajmi; Sh - savdo hajmi; Tmdb, Tmdo - davr boshi va oxirida tayyor mahsulot zaxiralari; Zb - brakdan ko'rilgan zarar; Kmax - korxonaning potensial ishlab chiqarish imkoniyatlari.

Ushbu byudjetni tuzishda davr oxirida tayyor mahsulot zaxiralarining haqiqiyligiga alohida e'tibor qaratish lozim. Agar tayyor mahsulot zaxiralari yetarli bo'lmasa, kelajakda potentsial xaridorlarni yo'qotish mumkin, agar u me'yordan ko'p bo'lsa, u holda mahsulotni saqlash uchun qo'shimcha xarajatlar kelib chiqadi.

Tayyor mahsulot zaxiralarini saqlash uchun tayyor mahsulotlarning (EPR) zaxiralarini boshqarish uslubini qo'llash mumkin, bu esa korxona umumiy xarajatlari eng kichik bo'lgan zaxiralar darajasini hisoblash imkonini beradi. Buning uchun byudjet davriga (Sh) rejalashtirilgan ishlab chiqarish hajmi, mahsulot birligining ishlab chiqarish xarajatlari ($Ichx_1$), byudjet davrida mahsulot birligini saqlash xarajatlari (Cx^1) hisobga olinishi kerak.

Shundan kelib chiqqan holda, tayyor mahsulotni ishlab chiqarishni optimal hajmi (EPR) hisoblab chiqiladi:

$$EPR = [(2 * Sh * Ichx_1) : Sx_1]^{1/2}$$

Ombordagi tayyor mahsulotlarning (Umz) zaxiralari ulushi quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi:

$$Д_{3n} = EPR \cdot 100 \cdot V_{np}$$

Ushbu holatda tayyor mahsulotni omborxonada saqlab turish uchun mahsulotni qayta ishlash va saqlash xarajatlari minimal bo'ladi. Davr boshidagi tayyor mahsulot zaxiralari o'tgan davr oxirida tayyor

mahsulotlar zaxirasiga to'g'ri keladi, shuning uchun ma'lum qiymatlar hisoblanadi.

Ta'kidlab o'tish kerakki, korxona tarmoqlarining tarmoq xususiyatlariga muvofiq, ular tugallanmagan ishlab chiqarishga ega.

Bunday holatda ishlab chiqarish rejasi, davr boshidagi tugallanmagan ishlab chiqarish (Tichb) va davr oxirida (Ticho) tugallanmagan ishlab chiqarish hajmlari asosida mahsulotni ishlab chiqarish uchun byudjetni shakllantirishni nazarda tutish kerak.

Mahsulot ishlab chiqarish hajmi (Mh) quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi:

$$Mh = Ichh + Ticho - Tichb$$
 Bevosita (to'g'ri) moddiy xarajatlar byudjeti. Mahsulotlarni ishlab chiqarishda bevosita qatnashuvchi xomashyo va materiallarni qiymati materiallarga bevosita xarajatlar deb qabul qilinadi. Asosiy materiallarga talabni hisoblash uchun asos bo'lib, mahsulotni yalpi ishlab chiqarish rejali qiymati hisoblanadi.

Ishlab chiqarish uchun moddiy resurslarga ehtiyoj quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi:

$$Msh = Mme - Mzb$$
 bu erda: Msh - materialni natural birliklarda sotib olish hajmi; Mme - ma'lum hajmdagi mahsulot uchun materialga ehtiyoj; Mzb - davr boshidagi materiallar zaxirasi miqdori.

Ishlab chiqarishning moddiy xarajatlariga ehtiyoj mahsulotning bir birligi uchun sarflanadigan xomashyo me'yori (Hm) va rejalashtirilgan ishlab chiqarish hajmi (Ichh)ga asoslangan holda natural ifodada hisoblab chiqiladi:

$$Mme = Ichh * Hm.$$

Materiallar narxini aniqlashda asosiy xomashyo va materiallar uchun narxlarning o'sish indeksini hisobga olish kerak. Xomashyo va materiallarning qiymati quyidagicha belgilanadi:

$$MatQ = MatH - MatXb,$$

bu yerda: MatQ- xomashyo va materiallarning qiymati, MatH - ishlab

chiqarish dasturini amalga oshirish uchun zarur bo'lgan materiallarni xarid qilish qiymati; $MatZb$ - davr boshida ishlab chiqarishda foydalaniluvchi materiallar zaxirasi.

Materiallarni xarid qilish qiymati quyidagicha belgilanadi:

$MATxq = VSx * TS_s * Jc$ bu yerda: VSx - natural birliklarda materiallarni xarid qilish hajmi; TS_s

- materiallarning birligi uchun narx; Jc - material narxlarining o'sish indeksi.

Xarid qilish byudjeti ishlab chiqarish rejasini bajarish uchun sotib olish muddati va xomashyo, materiallar va yarimtayyor mahsulotlar miqdorini aks ettiradi. Materiallar uchun hisob-kitoblar, odatda, o'zaro korxonalar tomonidan amalga oshiriladi, shuning uchun materiallarga bevosita xarajatlar byudjeti mol yetkazib beruvchilarning qarzlarini to'lash uchun mavjud mexanizm asosida tuzilgan kreditorlik qarzlarini to'lash rejasini nazarda tutishi kerak.

Ish haqiga bevosita xarajatlar byudjeti. Ish haqiga bevosita xarajatlar byudjeti asosiy ishlab chiqarish xodimlarining ish haqini to'lash bilan bog'liq barcha xarajatlarni aks ettiradi. U ishlab chiqarish byudjeti asosida, mehnat unumdorligi yoki ishlab chiqarish birligi uchun zarur ish soatlari, asosiy ishlab chiqarish xodimlarining soatbay ish haqi ko'rsatkichlari asosida tuziladi.

Asosiy ish haqi bo'yicha aylanma mablag'larga ehtiyoj o'rtacha soatlik ish haqi stavkasi ($O'Ts$) va mahsulot ishlab chiqarish uchun zarur vaqt ($Ichv$) sifatida tavsiflanadi:

$$Aih = Ichh * J(O'tsi * Ichvi)$$

Bu yerda: $Ichh$ - ishlab chiqarish hajmi; $O'tsi$ - i-qayta ishlash operatsiyasini bajaruvchi xodimning soatbay tarif stavkasi; $Ichvi$ - i- qayta ishlash operatsiyasi uchun zarur vaqt.

Asosiy ish haqi asosiy ishlab chiqarish xodimlarining qo'shimcha ish haqini hisoblash uchun qo'llaniladi. Ushbu byudjetda qayd etilgan va ishbay ish haqi farqlanadi, umumiy ish haqi fondidan ajratmalar amaldagi qonun hujjatlariga muvofiq belgilanadi. Agar byudjetni tuzish paytida ish

haqini to'lashda katta miqdorda qarzlar mavjud bo'lsa, u holda rahbariyat tomonidan qabul qilingan qarzni qoplash qarori bo'yicha jadvalni tuzish kerak.

Umumishlab chiqarish xarajatlari byudjeti. Umumishlab chiqarish xarajatlari byudjeti korxonaning kelgusi davrda ishlab chiqarish byudjetini shakllantirish uchun zarur bevosita moddiy va bevosita mehnat xarajatlaridan farqlanuvchi barcha ishlab chiqarish xarajatlarini aks ettiradi. Umumishlab chiqarish xarajatlari byudjetga kiritilgan mahsulotlarning asosiy turlari: ishlab chiqarish uskunalari amortizatsiyasi va ijaraga xarajatlari, sug'urta xarajatlari, xodimlarga qo'shimcha to'lovlar, samarasiz vaqt va energiya resurslariga to'lovlar, asosiy vositalarni joriy ta'mirlash, uskunalarni ta'mirlash va saqlash xarajatlari, umumiy xarajatlar uchun naqd pullar va hokazolar.

Umumishlab chiqarish xarajatlari byudjetni tuzishda xarajat elementlari doimiy va o'zgaruvchan xarajatlarga bo'linadi. Doimiy umumishlab chiqarish xarajatlari o'zgarganda doimiy xarajatlar (amortizatsiya, soliq, ustalar, sex boshliqlariga ish haqi, ustaxonalarni joriy ta'mirlash xarajatlari) o'zgarmaydi. Ishlab chiqarish hajmi o'zgarganda o'zgaruvchan umumishlab chiqarish xarajatlari (yordamchi xodimlarning ish haqi, uskunalaridan foydalanish va saqlash, bonus jamg'armasi, yordamchi materiallar va boshqalar) o'zgaradi.

Umumishlab chiqarish xarajatlarini rejalashtirishning asosiy usullari quyidagilar hisoblanadi:

- rejalashtirilgan hisoblash stavkasi (yordamchi materiallar) hisob-kitobi asosida kalkulyatsiya qilish;
- texnologik me'yorlashtirish xarajatlari (masalan, ishlab chiqarish binolarining maydonlari va yoritish (isitish) me'yorlaridan kelib chiqqan holda hisoblangan sanoat binolarini isitish va yoritish xarajatlari);
- smetali rejalashtirish (masalan, umumishlab chiqarish xodimlarining ish haqi fondi);
- hisob-kitob usullari (masalan, ishlab chiqarish binolarining amortizatsiyasi).

Korxonaning umumishlab chiqarish xarajatlari byudjeti

bo'limlarning o'xshash byudjetlardan shakllanib, ular o'tgan davrga oid ma'lumotlar asosida buxgalterlar tomonidan ishlab chiqiladi.

Ishlab chiqarish xarajatlarining byudjeti. Ishlab chiqarish xarajatlarining byudjeti quyidagi byudjetlardan shakllantiriladi: to'g'ridan to'g'ri moddiy xarajatlar, to'g'ridan to'g'ri ishchi kuchi va umumishlab chiqarish (qo'shimcha) xarajatlar byudjeti. Shunga muvofiq ishlab chiqarish tannarxi quyidagi formulaga muvofiq aniqlanadi:

$$\text{ICHT} = \text{BMXb} + \text{BMX} + \text{UI},$$

Bu yerda: ICHT - ishlab chiqarish tannarxi; BMXb - bevosita moddiy xarajatlar; BMX - bevosita mehnat xarajatlari; UI - umumiy ishlab chiqarish xarajatlari.

Byudjet ma'lumotlari bir mahsulot tannarxini baholash uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Sotilgan mahsulotlar tannarxi byudjeti. Bu byudjet quyidagi formula asosida tuziladi:

$$\text{SMT} = \text{TMZb} + \text{MTp} - \text{TMZo},$$

bu yerda: SMT - sotilgan mahsulotlar narxi; TMZb - davr boshida tayyor mahsulotlar zaxirasi; MTp - prognoz davrida ishlab chiqarilgan mahsulot tannarxi; TMZo - davr oxirida tayyor mahsulotlar zaxirasi.

Ma'muriy boshqaruv xarajatlari byudjeti. Ushbu byudjet korxonaning ishlab chiqarish yoki tijorat faoliyati bilan bog'liq bo'lmagan xarajatlarni o'z ichiga oladi:

- kadrlar bo'limlarini yuritish, huquqiy, mehnat va ish haqi, avtomatlashtirilgan ma'lumotlarni qayta ishlash;

- mehnat safarlari, aloqa xizmatlari, soliq va kreditlar bo'yicha foiz, daromad solig'i;

- ijtimoiy sug'urta, vakillik xarajatlari;

- ofis uskunalari amortizatsiyasi, ofis binolarini ijaraga berish;
- telefon aloqalari, ish yuritish tovarlari.

Ushbu xarajatlarning aksariyati doimiy bo'lib, ularning ba'zilar o'zgaruvchan bo'lib, savdolar hajmiga (telefon, kommunal xizmatlar va hokazolarga) bog'liq. O'zgaruvchan xarajatlar, odatda, sotish ulushi sifatida rejalashtiriladi. Byudjetni rejalashtirishda inflyatsiya darajasini ko'zda tutish kerak. Ushbu byudjet, odatda, korxonaning yuqori darajasida qabul qilinadi.

Joriy davrdagi xarajatlar byudjeti. Joriy davrdagi xarajatlar byudjeti prognoz davridagi xo'jalik faoliyati natijasida kelib chiquvchi barcha xarajatlarni aks ettirishi kerak. U tijorat xarajatlari byudjeti, ma'muriy va boshqaruv xarajatlari byudjeti asosida shakllantiriladi. Ushbu smetadan olingan ma'lumotlar sotilgan mahsulotning to'liq tannarxini aniqlash uchun qo'llaniladi. Joriy davrdagi xarajatlar faqat sotilgan mahsulotlar bo'yicha taqsimlanadi.

Ishlab chiqarish zaxiralari byudjeti. Ishlab chiqarish zaxiralari byudjeti mahsulot birligiga rejalashtirilayotgan ishlab chiqarish tannarxi, tugallanmagan ishlab chiqarish to'g'risidagi ma'lumotlardan kelib chiqqan holda tayyor mahsulotlar, ehtiyot qismlar, xomashyo va materiallarning natural va qiymat ifodasidagi zaxira me'yorlari to'g'risidagi ma'lumotlar asosida shakllanadi.

Moddiy resurslar bo'yicha natural birliklardagi zaxira miqdori quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$XZ_i = \frac{M(XZ_i - XE_i)}{S}$$

Bunda: XZ_i - i-turdagi xom ashyo zaxirasi bo'yicha zaxira miqdori; $M(XZ_i)$ - i-turdagi xomashyo bo'yicha ishlab chiqarish zaxirasi me'yori, kunlarda; XE_i - hisobot davrda i-turdagi xomashyoga ehtiyoj; S_g - hisobot davrdagi ish kunlari soni.

Tugallanmagan ishlab chiqarish texnologik jarayonni qayta ishlashning barcha bosqichlarini o'tmagan, texnik nazorat bo'limi

tomonidan qabul qilinmagan to'liq bo'lmagan mahsulotlarni o'z ichiga oladi.

Tugallanmagan ishlab chiqarish hajmi mahsulot ishlab chiqarishning texnologik xususiyatlari asosida aniqlanadi. Tugallanmagan ishlab chiqarishdagi davr mobaynida aylanma kapital me'yorini (TZ_p) hisoblash uchun umumiy formula quyidagi ko'rinishga ega:

$$TZ_n = \frac{ICHX}{P \cdot T_d \cdot T_{ichd}^{x_0}} \cdot K_{x_0}$$

Bu yerda: $ICHX$ - ishlab chiqarish xarajatlari; T_d - ko'rib chiqilayotgan davrning davomiyligi; T_{ichd} - ishlab chiqarish davrining kunlardagi davomiyligi (xomashyo va materiallarni to'liq ishlab chiqarish va tayyor mahsulotni xaridorga yetkazib berishgacha bo'lgan vaqt); K_{x_0} - davom etayotgan ishdagi xarajatlar koeffitsiyenti.

Xarajatlarni o'sish koeffitsiyenti quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$\frac{(A + 0,5V)^{x_0}}{(A + V)}$$

Bu yerda: K_{x_0} - xarajatlarni o'sish koeffitsiyenti; A - ishlab chiqarish jarayonining boshida hosil bo'luvchi xarajatlar (xomashyo, materiallar, yarimtayyor mahsulotlar uchun moddiy xarajatlar); V - boshqa xarajatlar - mahsulotni ishlab chiqarish xarajatlariga qo'shilgan (amortizatsiya, yonilg'i xarajatlari, mehnat xarajatlari va hokazo).

Tugallanmagan ishlab chiqarish hajmini o'tgan davr mobaynida aylanish koeffitsiyenti to'g'risidagi ma'lumotlardan foydalangan holda aniqlash mumkin. Masalan, hisobotga ko'ra, tugallanmagan ishlab chiqarishning aylanish koeffitsiyentini bilgan holda, tugallanmagan ishlab chiqarishga ehtiyojni quyidagi formula yordamida aniqlash mumkin:

$$TuglCH = \frac{STT}{K}$$

Bu yerda: STT - sotilgan tovarlarning tannarxi; K - tugallanmagan ishlab chiqarishning aylanish koeffitsiyenti.

Natural o'lchovdagi tayyor mahsulot zaxiralari hisob-kitoblarni tayyorlashda hisobot davrining oxirida korxona rahbariyati tomonidan belgilanadi. Tayyor mahsulot zaxiralarini qiymat o'lchovida baholash mahsulotlar birligiga rejalashtirilgan narxni hisoblashga asoslanadi, u zaxiralar tannarxini kalkulyatsiyalash bo'yicha tanlangan usulga bog'liq bo'ladi (o'rtacha tannarx usuli, FIFO, LIFO).

10.3. Pul mablag'lari byudjeti

Korxonaning pul mablag'lari byudjeti. Byudjetni rejalash- tirishning asosiy vazifalaridan biri kelgusi yil uchun mablag'larning mavjudligini baholashdan iborat. Buning uchun asosiy vosita pul mablag'lari harakati byudjetini tuzishdan iborat.

Naqd pul oqimini byudjetlashtirish - korxonaning pul oqimini prognozlashtirish va tizimli tartibga solish yoki tezkor boshqarish bo'yicha tadbirlar va vositalar majmuyidir. Naqd pul oqimi harakati byudjeti moliya rejasining o'zi bo'lib, u oylarga bo'lingan holda bir yilga mo'ljallanadi.

Naqd pul oqimi prognozi ikki qismdan iborat - kutilayotgan naqd pul tushumlari va kutilayotgan to'lovlar. Davr uchun kutilayotgan daromadni aniqlash uchun sotish byudjeti, kredit bo'yicha sotish ma'lumotlari yoki tezkor to'lov bilan bog'liq ma'lumotlar qo'llaniladi. Bundan tashqari, boshqa manbalardan pul oqimi ham rejalashtirilgan.

Kutilayotgan to'lovlarning miqdori turli davriy byudjetlardan olinadi. Naqd pul oqimlarining byudjeti pul oqimlarini aks ettiradi: xarajatlarning barcha yo'nalishlarini o'z ichiga olgan oqimlar va chiqimlar. Naqd pul oqimining yo'nalishi odatda faoliyatning asosiy turlari: operatsion (joriy) faoliyat, investitsiya faoliyati, moliyaviy faoliyati asosida ko'rib chiqiladi.

1. Operatsion (joriy) faoliyat. Mahsulot (tovar, ish va xizmat)larni sotishdan kelib tushgan pul mablag'lari, material, tovar, ish va xizmatlar uchun mol yetkazib beruvchilarga to'langan pul mablag'lari, xodimlarga va ular nomidan to'langan pul mablag'lari, operatsion faoliyatning boshqa pul tushumlari va to'lovlari hisoblanadi. Naqd pul to'lovlari - mol yetkazib beruvchilar va boshqa hisobraqamlariga to'lovlar, ish haqlarini to'lash, byudjetdan tashqari fondlarga to'lovlar, byudjet bilan hisob-kitoblar,

foizlar va boshqalar.

2. Investitsion faoliyat. Asosiy vositalarni sotib olish va sotish, nomoddiy aktivlarni sotib olish va sotish, uzoq va qisqa muddatli investitsiyalarni sotib olish va sotish, investitsion faoliyatning boshqa pul tushumlari va to'lovlari hisoblanadi.

3. Moliyaviy faoliyat. Olingan va to'langan foizlar, olingan va to'langan dividendlar, aksiyalar chiqarishdan yoki xususiy karital bilan bog'liq bo'lgan boshqa instrumentlardan kelgan pul tushumlari, xususiy aksiyalar sotib olingandagi pul to'lovlari, uzoq muddatli va qisqa muddatli kreditlarni olish hisobidan mablag'larning oqimi, ularning oqib chiqishi - dividendlarni to'lash hisobiga, kreditlarni (qisqa muddatli, uzoq muddatli) qaytarish shaklida ham bo'ladi. Pul mablag'larining oqimini prognoz qilishda, korxonaning mablag'i qoldiqlari har oyning boshida va oxirida hisoblanadi. Qabul va to'lovlarning harakati tizimli ravishda pul va pulsiz qismlarga bo'linadi va o'zaro taqqoslanadi. Shunday qilib, nafaqat mablag'larning ortiqchaligi yoki yetishmasligi, balki korxonaning daromad va xarajatlarining tuzilmaviy muvofiqligi ham belgilanadi. Bunda byudjet mablag'larini oqilona rejalashtirish korxonaning barcha mablag'larini aylanishini qamrab oladi. Bu mablag'larning daromad va xarajatlarini tahlil qilish va baholash hamda mablag' yetishmasligi sharoitida moliyalashning mumkin bo'lgan yo'llari to'g'risida qaror qabul qilish imkonini beradi.

Naqd pul oqimini tezkor boshqarish bo'yicha qarorlarni qabul qilishga ta'sir qiluvchi asosiy omillar quyidagilardir:

- korxonada qabul qilingan biznesning ustuvorliklari mavjudligi. Faoliyatning asosiy ustuvor yo'nalishlari operatsion faoliyat hisoblanadi. Investitsion va moliyaviy faoliyat operatsion faoliyatni zarur darajada moliyalashtirishni ta'minlash uchun zarurdir;

- maxsus moliyalashtirish usulini talab qiluvchi korxona tomonidan qabul qilingan strategik maqsadlarning mavjudligi: a) vaqtinchalik noma'lum vaqtda (masalan, bugungi kunda korxona uchun manfaatdor mahsulotlar uchun texnik hujjatlarni sotib olishni moliyalashtirish zarur bo'lsa, u doimo ustuvor manfaatlar, ya'ni asosiy

faoliyatni moliyalashga zarar yetkazishi mumkin); b) ilgari ma'lum bo'lgan davrda, masalan, oldindan rejalashtirilgan kapital qo'yilmalarni moliyalashtirish;

- mol yetkazib beruvchilar va mijozlar bilan munosabatlarda kutilmagan o'zgarishlar. Misol uchun, uning moliyaviy holati kuchayishi, muhim mol yetkazib beruvchining kutilmagan bankrotligi va h.k. oqibatida mol yetkazib beruvchining yetkazib berishni muddatidan oldin to'lash to'g'risida doimiy va ishonchli kutilmagan talabi;

- pul oqimining noto'g'rilik xavfi.

Barcha omillarni ko'rsatib o'tishning iloji yo'q. Ular juda xilma-xil, ularning ta'siriga uchrashdan oldin doimo dastlab ularning korxona taqdiri uchun ahamiyatini baholash kerak, so'ngra moliyaviy qarorlarni qabul qilish jarayoniga kiritish kerak. Aksariyat nizolarni bartaraf etuvchi naqd pul oqimlarining samarali byudjetlashtirish, agar korxona uning muayyan kelishuv shartlariga ta'sirini hisobga ololsa, qo'llanishi mumkin. Shu bois, byudjetlashtirishning asoslari iqtisodiy faoliyat turining doimiyliги prinsipiga asoslangan holda, uni faqat turlarga bo'linmay, amalga oshiriladi, chunki moliyaviy resurslarning samarali ishlatilishi yoki qoplanishi kerak bo'lgan kamchiliklar mavjudligi kuzatiladi.

Biroq bu vazifa qanchalik qiyin bo'lmasin, har bir korxona buni hal qilishi kerak. Ushbu vazifalarni hal qilish uchun olib borilgan tadqiqotlar asosida mablag'larni tezkor boshqarish uchun standart algoritm ishlab chiqildi. Naqd pul mablag'larini boshqarish algoritmini o'rganish uchun zarur bo'lgan dastlabki tushunchalar pul oqimining aylanishi hisoblanadi.

Naqd pul oqimining aylanishi - aylanma mablag'larga (shu jumladan, ishlab chiqarish zaxiralari) investitsiyalarni jalb qilish, ushbu aktivlarni sotishdan olingan natijalarni sotish va sotishdan tushadigan daromadni olishning takrorlanuvchi vaqti oralig'idan iborat. Davr tarkibiy qismlarining belgilangan ketma-ketligi va ularning har biri uchun mos keladigan vaqt oralig'i davrning tuzilishini ifodalaydi.

Biroq haqiqatda davrning tarkibiy qismlari ketma-ketligi (masalan, real sotuvdan oldin daromad olish) va tegishli rejalashtirilgan vaqt oralig'i kabi qoidabuzarliklar bo'lishi mumkin. Natijada qo'shimcha kapitalni jalb

etish orqali pul oqimini to'ldirish yoki boshqa moddalardagi mavjud pul oqimining ortiqcha qismidan foydalanish zarurati tug'iladi. Haqiqatda pul oqimi harakatidagi ziddiyatli natijalar paydo bo'lishi ehtimoli buxgalter va korxona moliyachilarini pul mablag'lari oqimi byudjetini ishlab chiqish orqali pul oqimi aylanishini oqilona boshqarishga undaydi.

Naqd pul aylanishining o'zgarishi, bir tomondan, buyurtmachi va xaridordan tushumlar, turli xil tushumlar va boshqa tomondan, mol yetkazib beruvchilar, xodimlar, byudjet, ijtimoiy sug'urta va ta'minotga to'lovlarni aks ettiruvchi moliyaviy oqimlar bilan belgilanadi. Shu munosabat bilan mablag'larning kutilayotgan kamchiliklarini oldindan aniqlash va uni qoplash uchun choralar ko'rish zarur.

Pul oqimining tahlili ikki tomonlama: bevosita yoki bilvosita usulda amalga oshiriladi.

Bevosita usul ko'rsatib o'tilgan faoliyat turlari doirasida pul oqimini aks ettiruvchi hisob-kitob ma'lumotlarini guruhlash va tahlil qilishdan iborat.

Bilvosita usul pul oqimlari to'g'risdagi byudjet hisoboti va hisobot davrida pul oqimlarini pul oqimlariga aylantirish uchun 2-sonli shaklni qayta guruhlash va tartibga solishdan iborat.

Bevosita usul pul mablag'larni tahlil qilish, korxonaning likvidligi (to'lov qobiliyati)ni baholash imkonini beradi, u o'z hisobidagi mablag'larning harakatini batafsil yoritib beradi, bu esa majburiyatlarning joriy hisoblarini to'lash uchun mablag'larning yetarliligi va investitsion faoliyatni amalga oshirish bo'yicha tezkor xulosalar chiqarish imkonini beradi. Shu bilan birga, ushbu usul korxonaning hisob raqamidagi mablag'lar miqdoridagi o'zgarish bilan olingan moliyaviy natijalar munosabatlarini oshkor qilmaydi.

Bilvosita usul foyda va pul oqimi o'rtasidagi farqning sababini aniqlash imkonini beradi.

10.1-jadval

Bevosita usul orqali pul oqimlari harakatini tahlil qilish

Ko'rsatkichlar	Manba	Hisob-Kitob
Joriy faoliyat		
1. Pul oqimlari tushumi		
Mahsulot sotishdan daromad		
xaridorlardan olingan avanslar		
turli daromadlar (yetkazib beruvchilarning qaytarib berilishi, ajratilgan mablag'lar uchun mablag'lar va boshqalar)		
2. Naqd pul oqimi chiqimi		
yetkazib beruvchilar va pudratchilar uchun to'lovlar		
barcha chegirmalar bilan ish haqi		
byudjet hisob-kitoblari		
berilgan avanslar		
kredit bo'yicha to'langan foiz		
boshqa to'lovlar		
iste'mol fondining to'lovlari		
Joriy faoliyatdan olingan jami pul		
Investitsiya faoliyati		
3. Pul mablag'lari tushumi		
Asosiy vositalarni, nomoddiy aktivlarni, DFVni sotishdan tushgan tushum		
4. Naqd pul chiqimi		
uzoq muddatli mablag' xarid qilish		
investitsion faoliyatdan olingan jami pullar		
moliyaviy faoliyat		
5. Pul mablag'lari tushumi		
ssudalar, qarz olish		
6. Naqd pul chiqimi		
ilgari olingan kreditlarni qaytarish qisqa muddatli moliyaviy investitsiyalar		
moliyaviy faoliyatdan olingan jami pul mablag'lari		
naqd pulning umumiy o'zgarishi		

10.2-jadval

Bilvosita usul orqali pul oqimlarini tahlil qilish

Ko'rsatkichlar	Manba	Hisob-kitob
1. Joriy faoliyatdan pul oqimi		
sof foyda		
foyda solig'i miqdorini tuzatish operatsiyalari		
hisoblangan amortizatsiya		
zaxiralarni ko'paytirish		
QQSni oshirish		
tugallanmagan ishlab chiqarish hajmini oshirish		
debitorlik qarzdorligi oshishi		
maxsus maqsadli fondlardan foydalanish		
byudjet bilan hisob-kitoblar bo'yicha qarz oshishi		
yetkazib beruvchining qarzini kamaytirish		
ish haqi bo'yicha qarzdorlik oshishi		
boshqa kreditorlarga qarzlarning ko'payishi		
ijtimoiy xizmatchilar uchun qarzlarni kamaytirish, sug'urta va byudjetdan tashqari to'lovlar		

olingan avanslar miqdori oshishi		
AFdan chiqqanlarning qoldiq qiymati		
bank krediti uchun foizlar		
asosiy vositalarni tugatgandan so'ng hisobga olingan moddiy aktivlar		
asosiy vositalarni tugatgandan so'ng hisobga olingan moddiy aktivlar		
asosiy vositalarni sotishdan olingan daromad		
joriy faoliyatdan olingan pul mablag'lari		
2. Investitsion faoliyatdan pul oqimi		
nomoddiy aktivlarni sotib olish		
asosiy vositalarni sotishdan tushgan tushum		
investitsiya faoliyatidan umumiy mablag'		
3. Moliyaviy faoliyatdan pul oqimi		
bankka qarzning ko'payishi		
olingan kreditlar bo'yicha qarzning o'zgarishi		
moliyaviy faoliyatdan olingan jami pul		
naqd pul tarkibining o'zgarishi		
Yil boshida naqd pul mablag'lari		
Yil oxirida naqd pul mablag'lari		

«Pul mablag'lari harakati byudjeti» uning tarkibiga korxonaning byudjet davridagi pul mablag'larining kirimi va chiqimi, aylanma mablag'lar harakati byudjeti, shuningdek, taxminiy buxgalteriya balansi (korxonaning moliyaviy ahvoli to'g'risidagi hisobot) kiradi:

- ehtiyotkorlik va aniqlik tamoyillariga asoslanish;
- muvozanatlangan holda tuzish qoidasiga rioya qilish;
- moddiy, mehnat va pul birliklarida baholanish;
- byudjetni tuzishda javobgar qilib tayinlangan xodimning mas'uliyat bilan yondashishi talab qilinadi.

Shuningdek, byudjetlarni tuzish ularni tayyorlashda qatnashuvchi barcha bo'linmalar kelishuvi asosida amalga oshirilishi, keyin esa tasdiqlash uchun korxona rahbariyatiga taqdim etilishi lozim.

Korxona rahbariyati ma'qullagach, byudjet haqiqiy hisoblanadi.

Tasdiqlagan byudjetga asoslanib xarajat va daromadlarning oylik rejalari tuziladi. Mazkur rejalar korxonada xarajatlarni boshqarish va iqtisodiy ko'rsatkich (sotishlar hajmi, sof foyda, aktivlar rentabelligi, foyda me'yori va h.k.)larning zaruriy darajasiga erishishga xizmat qiladi.

Prognoz balansini tuzish. Korxonaning umumiy byudjetini tayyorlash jarayonining yakuniy bosqichi umuman, korxona uchun moliyaviy holat prognozi yoki loyiha balansini ishlab chiqishdan iborat. Pul mablag'lari byudjetini tayyorlagach, byudjet davrining oxirida mablag'larning prognozdagi qoldig'ini bilib, aniq daromad va zarur kapital qo'yilmalar miqdorini aniqlab, konsolidatsiya qilingan byudjetni tuzish jarayonining yakuniy mahsuloti bo'lgan prognozlangan balansni tayyorlash mumkin.

Balansda korxona aktivlarining umumiy soni va tuzilishi, shuningdek, ushbu aktivlarni moliyalashtirish usullari ko'rsatiladi. Shunday qilib, davr oxirida prognoz balansini ishlab chiqish dastlabki balansdan boshlanadi. Asosiy kapitalning yangi hajmini aniqlash uchun har qanday olingan asosiy vosita balans aktivining tegishli toifasiga (moddasiga) qo'shilishi kerak. Ushbu jarayon uchun ma'lumot manbayi amortizatsiyani hisobga olgan holda korxonaning asosiy vositalari va nomoddiy aktivlar harakatining prognozi hisoblanadi.

Odatda (kassa va hisob-kitob hisobvaraqlaridagi mablag'lar) debitorlar va naqd pul mablag'lari zaxiralaridan (tugallanmagan ishlab chiqarish, tayyor mahsulotlardan) iborat aylanma aktivlar loyihalashtirilayotgan sotish darajasi, ishlab chiqarish jarayoni va saqlash xususiyati, debitorlik qarzдорligi summasi va naqd pul harakati qoldig'i miqdori hisobidan prognozlanadi.

10.4. Sotish hajmini rejalashtirish

Sotish hajmini rejalashtirish asosiy strategik va tezkor hujjat hisoblanadi. Sotishlar va mahsulot ishlab chiqarish rejalari o'zaro uzviy bog'liqdir.

Mahsulotni ishlab chiqarish rejasi marketing tadqiqotlari natijalarini korxona ishlab chiqarish imkoniyatlari bilan taqqoslash asosida ishlab chiqiladi.

Sotishlar hajmi kabi ishlab chiqarish hajmi ham o'tgan hisobot yilining oxirida nomenklatura nuqtayi-nazaridan davrlar bo'yicha byudjetlashtiriladi: birinchi yili - kvartallar bo'yicha (zarurat tug'ilganda - oylar bo'yicha); ikkinchi yili - yarim yilliklar bo'yicha; keyingi yillarda esa yillik istiqbolli rejalar tuziladi.

Mavjud va talab etiladigan zaxiralarni solishtirma tahlili menejerlarni hisobot davri davomida ishlab chiqarish zaxiralari bilan ta'minlanish imkoniyatlarini aniqlashga ko'maklashadi.

Sotish hajmini rejalashtirishni asosini sotish byudjeti tashkil etadi.

Sotish byudjeti. Korxonaning sotish byudjeti turli xil mikro va makroiqtisodiy omillar, iqtisodiyotning holati bo'yicha marketing tadqiqotlari, xomashyo va materiallarning muayyan turlari, mahsulot ishlab chiqarish quvvati, raqobatchilar, narx-navo siyosati va mahsulotlarga talab va taklifni tahlil qilish hamda boshqarish natijalari asosida shakllangan savdo prognozi asosida tuziladi.

Korxonaning sotish byudjetini shakllantirishda quyidagi ko'rsatkichlar o'zgarishi dinamikasiga alohida e'tibor qaratish lozim:

1) umuman, tovar bozorining holati - avvalgi davrlardan olingan ma'lumotlardan foydalangan holda quyidagilarni aniqlash kerak: bozorda korxonaning asosiy raqobatchilari bo'lgan mahsulotlarning talab darajasining o'rtacha o'sish sur'ati, sotish hajmlari va mahsulot sifati;

2) savdoning umumiy iqtisodiy ko'rsatkichlar, ish bilan bandlik darajasi, narx-navo, xaridorlarning daromadlar darajasi va savdolarining uzoq muddatli tendensiyalariga bog'liqligi;

3) korxonaning savdo hajmini oshirish salohiyati.

Sotish byudjeti tashkilotning umumiy byudjetini tuzishda dastlabki va eng muhim byudjetdir. Sotish byudjeti tovar tuzilmasi korxonaning barcha faoliyatining darajasi va umumiy xususiyatini oldindan belgilaydi, barcha byudjetlarga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Sotish byudjeti inflyatsiya darajasini inobatga olgan holda, natural va qiymatli ifodada savdo hajmi, baholar o'sishining prognoz ko'rsatkichlarini o'z ichiga olishi kerak.

Savdodan tushadigan daromad formulasi quyidagicha belgilanadi:

$$Sd = Sh * Sn * In ,$$

bu yerda: Sd - sotishdan olingan daromad; Sh - natural birliklardagi savdo hajmi; Sn - mahsulot birligini sotish narxi; In - mahsulot narxining o'sish indeksi.

Sotish byudjeti mahsulotni iste'molchilar bilan hisoblashning belgilangan qoidalari va mahsulot sotishni yaxshilash bo'yicha rejalashtirilgan chora-tadbirlar asosida sotishdan tushuvchi pul tushumlari prognozi bilan birgalikda ko'rib chiqilishi kerak. Ushbu prognoz davr oxirida (qarzarlar va o'tgan davrdagi balanslar), joriy davrda to'lanishi kerak bo'lgan qarz summasi va har bir davrdagi savdodan tushgan tushumlarning summalarini ko'rsatadi.

Tijorat xarajatlari byudjeti. Tijorat xarajatlar byudjeti kelgusida mahsulotni (xizmatlarni) sotish bilan bog'liq xarajatlarni aks ettiradi:

- tayyor mahsulot omborlarida mahsulotni qadoqlash, o'rash, mahsulotni tashish va saqlash;
- bozorni o'rganish bo'yicha tadqiqotlari;
- reklama - mahsulotlarni tegishli bozorlarga chiqarish uchun iste'molchilarga maqsadli axborot bilan ta'sir ko'rsatish;
- tovar-xomashyo birjalariga ishtirok etish va h.k.

Korxonaning tijorat xarajatlari sotuv hajmiga bog'liq bo'lmagan va ularning dinamikasi sotuvlar hajmining o'zgarishiga mutanosib bo'lgan o'zgaruvchilarga bo'linadi. O'zgaruvchan tijorat xarajatlari savdoning ayrim ko'rsatkichlari bilan bog'liq rejalashtirilgan hisoblash stavkasini belgilash asosida rejalashtiriladi. Masalan, tayyor mahsulotni qadoqlash va saralash uchun sarflanuvchi xarajatlar uchun hisoblashning asoslari jo'natilgan jismoniy hajmdir.

Sotishdan tushgan daromadni ko'paytirishga qaratilgan reklama xarajatlari uchun rejalashtirilgan savdo daromadlari hisob-kitoblar bazasi hisoblanadi. Ko'plab tijorat xarajatlari savdo ulushi sifatida rejalashtiriladi. Omborlarga ijara haqi istisno bo'lishi mumkin. Ushbu byudjetning rivojlanishi va uni amalga oshirishni nazorat qilish savdo bo'limi tomonidan amalga oshiriladi.

Tayanch so‘z va iboralar:

Byudjetlashtirish, tezkor rejalashtirish, taktik rejalashtirish, statistik rejalashtirish, biznes reja, bosh byudjet, smetalash, ishlab chiqarish dasturi, sotish byudjeti, tijorat xarajatlari byudjeti.

I. Normativ-huquqiy hujjatlar va metodologik xarakterdagi ishlar

1. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. - T.: O‘zbekiston, 2014.
2. O‘zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi. Rasmiy nashr. - T.: Adolat, 2008. - 692 b.
3. O‘zbekiston Respublikasining “Buxgalteriya hisobi tog‘risida”gi Qonuni (yangi tahriri). 14.04.2016.
4. O‘zbekiston Respublikasi Buxgalteriya hisobi milliy standartlari to‘plami. - T.: Adolat, 2011.
5. 5-sonli BHMS - “Asosiy vositalar” O‘zR AV tomonidan 20.01.2004-y. 1299-son bilan ro‘yxatdan o‘tkazilgan, Moliya vazirining 09.10.2003-y. 114-sonli buyrug‘i bilan tasdiqlangan.
6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi 4947-sonli “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha harakatlar strategiyasi tog‘risida”gi Farmoni.
7. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta‘minlash - yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. - T.: “O‘zbekiston” NMIU, 2017. - 48 b.
8. Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib intizom va shaxsiy javobgarlik - har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak. - T.: O‘zbekiston, 2017. - 56 b.
9. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. - T., 2020-yil 29-dekabr.
10. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999-yil 5-fevraldagi 54-sonli qarori bilan tasdiqlangan “Mahsulot (ishlar, xizmatlar)ni ishlab chiqarish va sotish xarajatlarining tarkibi hamda moliyaviy natijalarni

shakllantirish tartibi tog‘risida”gi nizom.

II. Monografiyalar, ilmiy maqolalar, patentlar, ilmiy toplamlar

1. Abduganiyev A.A. Dissertatsiya. Ko‘p ukladli iqtisodiyot sharoitida ishlab chiqarish xarajatlari, ularni hisobga olish va mahsulot tannarxini aniqlash va tahlili. BMA. - T., 1998. 9-21-betlar.

279

2. Врублевский Н.Д. Управленческий учет издержек производства: теория и практика. - М.: Фитансы и статистика, 2002.

- 352 с.

3. Дубинита С.Ю. Организация учета, контроля затрат На повышение конкурентоспособности продукции. /Диссертация На соискание ученой степени кандидата экономических Наук, специальность 08.00.12. - Самара: СГЭУ, 2006. - 192 с.

4. Do‘stmuratov R.D. O‘zbekistonda auditorlik faoliyatining shakllanishi va uning uslubiyotini takomillashtirish. Dis....iqt.fan.d-ri. BMA. - T., 2008.

5. David K. Narong. Activity-Based Costing and Management Solutions to Traditional Shortcomings of Cost Accounting., PE CCE CEP PSP. Cost Engineering Vol. 51/No. 8 AUGUST 2009.

6. Денисов К.С. Модели оптимизации издержек в ОТСТеМе финансового управления предприятия. Разв^{^^} управленческих и информационных технологий, их роль в региональной экономике. Материалы II Международной открытой научно-практической конференции. - М., 2016. - 23 с.

7. Журавлева А.А. Управленческий учет и анализ материальных затрат На металлургических предприятиях. Дис... Ка[^]А[^]КоН.рныК. - Новосибирск, 2007.

8. Глазов М. М., Черникова С.Ю. Управление затратами: Новые подходы. Монография. - Санкт-Петербург, 2009. - 169 с. С. 19-20.

9. Ibragimov A.K. Dissertatsiya. Ishlab chiqarish xarajatlari hisobi, auditori va qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining tannarxini aniqlashni takomillashtirish. BMA. - T., 2002. - 62 b.

10. Е^ш^вич В.Б. Организация управленческого учета по центрам ответственности и Ме^о формирования затрат. //Бухгалтерский учет. 2008. № 5. С. 56-59.

11. Комиссарова И.П. Трансформация учета расходов организации: методология и практика. - М.: Изд-во «Бухгалтерский учет», 2002. - 224 с.

12. Маняева В.А. АВС метод информация OTCTeMa CTpaTepa4ecKoro управленческого y4eTa расходов по видам деятельности. // Международный бухгалтерский y4eT. 2011. № 2.

13. Pardayev M.Q. Iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitida iqtisodiy tahlilning nazariy va metodologik muammolari. Iqt.fan.d-ri. diss....avtoref. BMA. - T., 2004.

III. Foydalanilgan boshqa adabiyotlar

1. Алборов Р.А. Бухгалтерский управленческий y4eT (теория и практика). - М.: Изд-во «Дело и СерВНС», 2005.

2. AMocoBa B.B., Гутасьян Г.М., Маховикова г.А. Экономическая Теор^. - Спб.: noTer, 2002. - 480 с. С. 233.

3. Арора М.Н. Cost and Management Accounting: (theory, Problems and Solutions). Himalaya Publishing House, 2009.

4. Ат^нсон, Энтони А., Банкер, Раджив Д., КannaН, Роберт С., Янг МарК С. Управленческий y4eT, 3-е издание: пер. с англ. - М.: Издательский дом «Вильямс», 2005. - 874 с. С. 137.

5. Бахрушина М.Н. Бухгалтерский управленческий y4eT. Учебник для Ву3oB. 2-е изд., доп. и пер. - М.: ИНФОмега-Л; Высшая школа, 2002. - 528 с. С. 485.

6. Бахрушина М.А. Бухгалтерский управленческий y4eT. Учеб. для студентов Ву3oB, обучающихся по экон. специальностям. 5-е изд. - М.: OMepa-JI, 2006.

7. Белонский В.П., Марьин Н.К. y4eT и калькулирование ЗаТpaT в черной металлургии. - М.: Металлургия, 1979. - 79 с.

8. Большая экономическая энциклопедия. - М.: Эксмо, 2008. - 816 с. С. 233.

9. Бурмистрова Л.М. Бухгалтерский учет. Учебное пособие. - М.:

Дело, 2014 год.

10. Волков Д.Л. Осшвы финансового учета. - СПб.: Изд-во С. Петербургского университета, 2004. - 456 с. С. 21.

11. Врублевский Н.Д. Управленческий учет издержек производства и себестоимости продукции в отраслях э^томи^. - М.: Бухгалтерский учет, 2004. - 376 с. С. 12.

12. Врублевский Н.Д. Бухгалтерский управленческий у4еТ. Учебник. - М.: Бухгалтерский у4еТ, 2005.

13. Волкова О.Н. Управленческий у4еТ. Учебник. - М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2005. - 472 с. С. 304.

14. Гулита А.А. Особенности у4еТа затарт в издательствах. //Главбух. Приложение «у4еТ в производстве». 2006. №1.

15. Гончарова З.А. Управление затратами и результатами деятельности предприятия. Учебное пособие. - СПб.: Изд-во СПбГУЗФ, 2012. - 82 с.

16. Друри К. Management and Cost Accounting, Том 2; Том 6. Cengage Learning EMEA, 2004.

17. Друри К. Управленческий учет для бизнес-решений: Учебник. / Шр. с аНга. - М.: ЮНИТИ- ДАНА, 2003. - 655 с. С. 33.

18. Друри К. Учет затрат методом стандарт-костс. Пер. с аНга. /Под ред. Н.Д. Зриашвили. - М.: Аудит, ЮНИТИ, 1998. - 224 с.

19. Доланд Дж.З. Масроеconomics. 1994. Линдсей Д.Е. Масроеconomics. 1994.

20. Дроздова Т.Г. Лебедев В.Г. Управление затратами На предприятии. Учебник. 5-е издание Серия “Учебник для вузов”. Издательский дом “Биз^с пресса”, 2013 год.

21. Ефремова А.А. Себестоимость: от управленческого учета затрат до бухгалтерского учета расходов. / Ефремова А.А. - М.: Вершина, 2007. - 208 с.

22. Жарикова Л.А. Бухгалтерский учет в зарубежных странах [Текст]: Учебное пособие. /Л.А. Жарикова, Н.В. Наумова. - Тамбов: Изд-во Тамб. гос. техн. ун-та, 2008. - 160 с.

23. Ibragimov A., Ochilov I., Qoziyev I., Rizayev N. Moliyaviy va boshqaruv hisobi. O'quv qo'llanma. - T.: Iqtisod-moliya, 2008. 4-b.
24. Константинов В.А., Маслова И.А., попова Л.В. Управленческий учет и анализ с практическими примерами. Учебное пособие. / Л.В. попова, Е.Ю. Степанова. - М.: Дело и Сервис, 2006.
25. Керимов В.Э. Учет затрат, капитальных вложений и бюджетирование в основных отраслях производственной сферы. Учебник. - М.: ИТК «Дашков и К», 2005. - 484 с.
26. Каверина О.Д. Управленческий учет: ОТСТемби, МеТОАби, про^Аурби. Учебник. - М.: Фитансы и статистика, 2008. - 352 с.
27. ^пова Т.П. Основы управленческого учета: Учебное пособие. - М.: Инфра-М, 2007. - 496 с. С. 253.
28. ^ванев В.В., Ковалев Вит.В. Учет, анализ и финансовый менеджмент. Учеб. метод. пособие. - М.: Фитансы и статистика, 2006. - 688 с. С. 510.
29. ^бирева Т.В. Управленческий учет в туризме. - М.: Фитансы и статистика, 2005. - 160 с.
30. Лебедев В.Г., Дроздова Т.Г., ^Старев В.П., Асаул А.Н., Осорьева И.Б. Управление затратами На предприятии. Учебное пособие. 2-е изд., перераб.и Аоп. /Шд общ. реА. г.А. Краюхина. - СПб.: Издательский АОМ «Бизнес-пресса», 2003.
31. Львова. И. Учетная политика организации. Учебное пособие. - М., 2010. - 150 с.
32. Медведев, М.Ю. Бухгалтерский поварб. - М.: ТК Велби, изд-Во Проспект, 2008.
33. Мицкевич А. Управление затратами и прибылью. - М.: ОЛМА-ПРЕСС Инвест, ИНСТИТУТ экономических стратегий, 2003.
34. Николаева С.А. Управленческий учет. Учебное пособие. Вестник ИПБ: Выпуск 4. - М.: Институт профессиональных бухгалтеров России: Информационное агентство «ИПБ-БИНФА», 2002. - 176 с. С. 18.
35. попова Л.В. Формирование учетно-аналитической ОТСТемби затрат на промышленных предприятиях. Учебное пособие. / Л.В. попова,

И.А. Маслова, В.А. Константинов, М.М. Коростелкин. - М.: Дело и Сервис, 2007.

36. Раицкий К.А. Экономика предприятия: Учебник для Вузов. /К.А. Раицкий. 3-е изд., перераб. и доп. - М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К», 2002.

37. РибакOVA O.B. Бухгалтерский управленческий учет и управленческое планирование. - М.: Фитансы и статистика, 2005. - 464 с. С. 447.

38. Росс С. и др. Основы Корпоративных финансов. / пер. с англ. - М.: Лаборатория базовых знаний, 2001. - 720 с.

39. Уанман Э. Сокращение затрат. / Эндрю Уайлман. пер. с англ. - М.: Альпина Бизнес Букс, 2009. - 198 с. С. 43.

40. Уильямсон О. Экономические институты Капитализма. - СПб.: Лениздат, 1996. - 228 с.

41. Xasanov B.A., Xashimov A.A. Boshqaruv hisobi. - T.: Yangi nashr, 2011. - 311 b. 24-b.

42. Xolbekov R.O. Buxgalteriya hisobi nazariyasi. - T.: Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2011. - 198 b.

43. Хамидуллина Г.Р. Управление затратами: планирование, учет, контроль и анализ издержек обращения. - М.: Изд-во <КЗамем>, 2004.

44. Хан Д. Планирование и контроль: концепция контроллинга. пер. с нем./Шд ред. и с предисл. А.А. Турбака, О.Г. Головача, М.Л. Лукашевича. - М.: Финансы и Статистика, 1997. - 800 с.

45. Хорнгрен Ч. Управленческий учет. 10-е изд. / Ч. Хорнгрен, Дж. Фостер, Ш. Датар. пер. с англ. - СПб.: Питер, 2005.

46. Цыганов К.Ю. Очерки теории и истории бухгалтерского учета. - М.: Магистр, 2007.

47. Энтони Р., Рис Дж. Учет: ситуации и примеры: Пер. с англ. / Под ред. и с предисл. А.М. Петрачкова. - М.: Фитансы и Статистика, 1993. - 560 с.

48.

VI. Internet saytlari

1. [http://finance.uz/index.php/uz/uzm-ekonomika/.](http://finance.uz/index.php/uz/uzm-ekonomika/)
2. [https://www.worldsteel.org/.](https://www.worldsteel.org/)
3. [http://finance.uz/index.php/uz/uzm-ekonomika/.](http://finance.uz/index.php/uz/uzm-ekonomika/)
4. [http://www.uztag.info/uz/news/detail.php?ID=432242.](http://www.uztag.info/uz/news/detail.php?ID=432242)
5. [http://sibac.info/11747/.](http://sibac.info/11747/)

MUNDARIJA

6.	3
KIRISH	
I BOB. “BOSHQARUV HISOBIGA KIRISH” FANIGA.....	5
KIRISH.....	
1.1. Ilg‘or boshqaruv hisobi va uning ahamiyati hamda.....	5
vazifalari.....	
1.2. Ilg‘or boshqaruv hisobi fanining predmeti, metodi hamda.....	15
vazifalari.....	
1.4. Boshqaruv hisobining shakllanishi va muammolari	17
II BOB. BOSHQARUV HISOBIGA KIRISHNI TASHKIL QILISH	41
2.1. Boshqaruv hisobi funksiyalari, tamoyillari, tizimi va	41
tarkibiy qismlari	
2.2. Boshqaruv hisobining boshqa hisob turlari bilan bog‘liqligi	43
2.3. Boshqaruv va moliyaviy hisoblarning farqlari	50
III BOB. BIZNES JARAYONLARI VA ULARNI HISOBGA OLISH	
53	
3.1. Biznes jarayonlarining ahamiyati. Hisob ma’lumotlaridan	
foydalanuvchilar	53
3.2. Biznes jarayonlarining asosiy ko‘rsatkichlari va ularning ahamiyati	
61	
3.3. Ta’minot jarayonining hisobi. Qiymat o‘lchovining mohiyati va	
ahamiyati	66
3.4. Ishlab chiqarish jarayonining hisobi	69
3.5. Sotish (realizatsiya) jarayonining hisobi	78
IV BOB. ILG‘OR BOSHQARUV HISOBIDA XARAJATLAR	
HISOBINI YURITISH	82
4.1. Xarajatlar haqida tushuncha va ularning turkumlanishi	82
4.2. Texnologik jarayonga qarab ishlab chiqarish xarajatlarini hisobga	
olish	90
4.3. Xarajatlarni to‘g‘ri taqsimlash masalalari	101
V BOB. MODDIY XARAJATLARNING HISOBIDAN	
5.1. Materiallarni boshqarish jarayoni	113

5.2. Materiallarni xarid qilish, saqlash va ishlab chiqarishga berish..	118
5.3. Materiallarni hisobga olishning uzluksiz va davriy tizmini farqlash	124
5.4. Ishlab chiqarishga berilgan materiallarning tannarxini aniqlash.	129
VI BOB. MEHNAT XARAJATLARI HISOBI	136
6.1. Mehnat xarajatlari haqida tushuncha. Ishchi kuchi xarajatlarini hisoblash	136
6.2. Mehnat xarajatlari to‘g‘risida ma‘umotlarni shakllantirish va tahlil qilish	140
6.3. Mehnatga haq to‘lash shakllari	144
6.4. Ishchi kuchi qo‘nimsizligi va mehnat unumdorligi	149
VII BOB. MAHSULOT TANNARXINI KALKULYATSIYA QILISHNING ZAMONAVIY TIZIMLARI	153
7.1. Mahsulot tannarxi va xarajatlar hisobini tashkil qilishning xorij tajribasi	153
7.2. “Standart-cost” tizimi asosida boshqaruv hisobini tashkil etish	160
7.3. “Direkt-costing” tizimi bo‘yicha xarajatlarni hisobini tashkil etilishi	169
7.4. "Activity Based Costing (ABC)" tahlilining tavsifi	173
7.5. Mahsulot tannarxini kalkulyatsiya qilishning boshqa zamonaviy usullari	176
VIII BOB. XARAJATLARNI BOSHQARISH VA XARAJATLAR TO‘G‘RISIDAGI HISOBOT	188
8.1. Xarajatlarni boshqarish va uni hisobini tashkil qilish	188
8.2. Xarajatlar to‘g‘risidagi hisobotning shakllantirilishi	194
8.3. Ishlov berish bo‘yicha mahsulotlar kalkulyatsiyasini amalga oshirish tartibi	213
IX BOB. XO‘JALIK YURITUVCHI SUBYEKT BYUDJETI MOHIYATI VA UNI SHAKLLARTIRISH	226
9.1. Ishlab chiqarish faoliyatida byudjet tushunchasi va uni qo‘llanilishi	226
9.2. Byudjet ko‘rsatkichlarini bajarilishi ustidan nazorat o‘rnatish....	234
9.3. Bosh byudjet, uning tarkibi va tuzish tartibi	239
XX BOB. BOSHQARUV HISOBIDA KORXONA FAOLIYA-TINI	

REJALASHTIRISH VA BYUDJETLASHTIRISH	249
10.1. Korxonada ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish va rejalashtirish	
249	
10.2. Byudjetlashtirishda ishlab chiqarish dasturi	254
10.4. Sotish hajmini rejalashtirish	275
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR	279

ABDU SALOMOVA NODIRA BAXODIROVNA

BOSHQARUV HISOBIGA KIRISH

Darslik

Toshkent - «INNOVATSION RIVOJLANISH
NASHRIYOT-MATBAA UYI» - 2022

Muharrir:	N. Abdullayeva
Tex. muharrir:	A. Moydinov A.
Musavvir:	Shushunov L.
Musahhih:	Ibragimov
Kompyuterda sahifalovchi:	M. Zoyirova

E-mail: nashr2019@inbox.ru. Tel.: +99899920-90-35 №
3226-275f-3128-7d30-5c28-4094-7907, 10.08.2020. Bosishga ruxsat
etildi 07.11.2022.

Bichimi 60x84 1/16. «Timez Uz» garniturası.
Ofset bosma usulida bosildi.

Shartli bosma tabog'i: 18,5. Nashriyot bosma tabog'i 18,. Tiraji: 50.
Buyurtma № 151

«INNOVATSION RIVOJLANISH NASHRIYOT-MATBAA UYI»
bosmaxonasida chop etildi.
100174, Toshkent sh., Olmazor tumani,
Universitet ko'chasi, 7-uy.

⁴⁴ NLMK Corporate presentation. Deutsche Bank CEEMEA Conference. London 20-21 January 2016y.

⁵⁰ Olib borilgan tadqiqotlar natijasida muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

⁵¹ Olib borilgan tadqiqotlar natijasida muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

191

282